

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (67) 2025

Харків
«Право»
2025

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 от 23.10.2025)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2025. – № 4 (67). – 260 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олег Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Олександр Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Юрій Калиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:* **Олена Александрова** – доктор філософських наук, професор (проректор з наукової роботи та міжнародного співробітництва Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколмб'яни, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Богдан Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Віра Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Томас Качераускас** – доктор філософських наук, професор і завідувач кафедри філософії та культурології Вільнюського технічного університету імені Гедімінаса (Литва); **Інна Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Світлана Купецал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темукю, Чилі); **Б'яри Мелкевіч** – доктор права, професор (Університет Лавалю, Канада); **Юлія Мелякова** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Жанна Павленко** – кандидат юридичних наук, доцент, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (Україна); **Олександр Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагіс** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамуліснє** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **Олена Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:* **Хорхе Ісус Вілласміль Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіуш Жуковський** – агабітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **Віталій Кривощейн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, Україна); **Галина Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **Ірина Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Тетяна Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра Контрерас** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **Ігор Поліщук** – доктор політичних наук, професор (Україна); **Олександр Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **Володимир Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Военно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Олександр Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шпігелейре** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:* **Едуард Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Людмила Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (Україна); **Галина Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Надія Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Катерина Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **Олександр Панфілов** – доктор філософських наук, професор (Україна); **Вікторія Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Валентина Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **Ольга Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Заседа, ОАЕ).

Збірник наукових праць ««Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого»»
Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77,
Харків, 61024, Україна. Тел.: (057) 752-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 3 of 23.10.2025)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2025. – Issue No. 4 (67). – 260 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olesander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovskiy** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Vice-Rector for Research and International Cooperation at the Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television named after I. K. Karpenko-Karyi, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Temopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milėta Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Tomas Kacerauskas** – Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor and the Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies at Vilnius Gediminas Technical University (Lithuania); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepai** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Yuliia Meliakova** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Zanna Pavlenko** – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University (Ukraine); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnytsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl'Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra Contreras** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ukraine); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category “B” (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases “Scientific Periodicals of Ukraine” and “Bibliometrics of Ukrainian Science” of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Hrihory Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

ДАНИЛЬЯН О. Г., КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю. Міграція як форма подолання соціокультурних та політичних кордонів: філософський контекст	8
ДЗЬОБАНЬ О. П., БУЛІЧ А. І. Феномен національної безпеки в синергетичному контексті	30
ЧОРНА Л. В., КЛИМЕНКО М. А. Маніпулювання масовою свідомістю: філософський аналіз	45
ФІНІН Г. І. Національно-патріотичне виховання в контексті формування національної ідентичності	58
КУЦЕПАЛ С. В. Digital-skills у парадигмі компетентнісно орієнтованої підготовки сучасних фахівців (соціально-філософський аналіз)	69
ТРИНЯК М. В. Доброчесність як морально-етичний компас життєтворчості дизайнера-практика	78
КРИЖАНОВСЬКА Т. О. Формальна логіка аргументації у правовому дискурсі	89
ТРОФИМЕНКО В. А. Кіберконфлікт та правове поле його існування: спроба філософсько-правового осмислення	100
УШНО І. М. Художньо-образне сприйняття як передумова інженерно-технічної діяльності	117
РУДЕНКО Т. П. Ментальність як духовно-соціальний феномен: філософська рефлексія української ментальності	131

МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО І. І. Постантропоцентризм у риториці деколоніальності та образах антигуманізму	147
---	-----

ТКАЧЕНКО О. В. Феномен спорту в аксіологічному вимірі	174
--	-----

Філософія права

ІЗУЇТА П. О., ЖЕНЖЕРА С. В. Концепт сили у формуванні філософії національної ідеї незалежної та самостійної України (світоглядні та правові аспекти)	186
--	-----

Політологія

ДЕНИСЕНКО І. Д., ВОРОНЯНСЬКИЙ О. В. Воєнний стан як динамічний простір взаємодії владних практик, механізмів легітимації та нових суб'єктів політичної участі: український вимір	200
--	-----

АРТЕМЧУК О. Ф. Методологічний інструментарій формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах війни	215
---	-----

АНІКІНА Н. Б. Маніпулятивні технології в історії сучасного суспільства: визначення, зміст та особливості застосування	231
---	-----

Рецензії

РЕЦЕНЗІЯ на колективну монографію «Суспільство, людина, право: сучасний соціокультурний контекст / О. П. Андрущенко, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2025. 328 с.» (С. Г. Серьогіна, доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, член-кореспондент НАПрН України)	247
--	-----

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	250
------------------------	-----

НАШІ АВТОРИ	251
-------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	253
--	-----

CONTENTS

Philosophy

DANILYAN O. G., KALYNOVSKYI YU. YU. Migration as a form of overcoming sociocultural and political boundaries: a philosophical context.....	8
DZOBAN O. P., BULICH A. I. The phenomenon of national security in a synergetic context.....	30
CHORNA L. V., KLIMENKO M. Manipulation of mass consciousness: philosophical analysis.....	45
FININ H. I. National-patriotic education in the context of formation of national identity	58
KUTSEPAL S. V. Digital skills in the paradigm of competence-oriented training of modern specialists (social and philosophical analysis).....	69
TRYNYAK M. V. Virtue as a morally ethical compass of life-creation of designer practitioner.....	78
KRYZHANOVSKA T. O. Formal logic of argumentation in legal discourse.....	89
TROFYMENKO V. A. Cyberconflict and the legal field of its existence: an attempt at philosophical and legal understanding.....	100
USHNO I. Artistic-imaginative perception as a prerequisite for engineering and technical activity of modern society.....	117
RUDENKO T. P. Mentality as a spiritual-social phenomenon: philosophical reflection of ukrainian mentality	131
MELIAKOVA YU., KOVALENKO I. Post-anthropocentrism in the rhetoric of decoloniality and images of anti-humanism	147

TKACHENKO O. V.	
The phenomenon of sport in the axiological dimension	174

Philosophy of Law

IZUITA P. O., ZHENZHERA S. V.	
The concept of power in the formation of the national idea's philosophy of an independent and self-sufficient Ukraine (world view and legal aspects).....	186

Political science

DENYSENKO I. D., VORONYANSKYI O. V.	
Martial law as a dynamic space of interaction between power practices, legitimization mechanisms, and new subjects of political participation: ukrainian dimension	200
ARTEMCHUK O. F.	
Methodological toolkit for the formation of the political culture of Ukrainian youth in the pre-war period and during the war	215
ANIKINA N. B.	
Manipulative technologies in the history of modern society: definition, content and features of application	231

Reviews

REVIEW of the collective monograph "Society, Human Being, Law: The Contemporary Socio-Cultural Context / O. P. Andrushchenko, O. G. Danilyan, O. P. Dzoban et al.; edited by O. G. Danilyan. Kharkiv: Pravo, 2025. 328 p." (S. H. Serohina, Doctor of Juridical Sciences, Professor, Director of the Research Institute of State Building and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine).....	247
AUTHOR INDEX	250
OUR AUTHORS	251
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY». SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....	253

ФІЛОСОФІЯ

УДК [[1:327]:316.42:314.7](477)''364''

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.341707>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID iD: 0000-0001-5308-4664

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_yu@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-0081-8107

МІГРАЦІЯ ЯК ФОРМА ПОДОЛАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ: ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Визначено тенденції та досліджено характеристики міграційних процесів в Україні, що спричинені широкомасштабною російською агресією. Проаналізовано феномен міграції як форми подолання політичних і соціокультурних кордонів. Констатується, що міграційні процеси, які активізувались в Україні внаслідок російсько-української війни, мають значний вплив на соціально-економічну, політико-правову, духовно-культурну сфери як у самій Україні, так і в Європі взагалі.

Ключові слова: внутрішня міграція, зовнішня міграція, російсько-українська війна, соціокультурна адаптація, права людини, політичні й соціокультурні кордони.

Постановка проблеми. Міграційні процеси різного ступеня інтенсивності притаманні людству протягом усієї історії його існування. Ключовим аспектом для розуміння їх є причини, з яких вони відбуваються. Однією з таких причин, що являє собою обставину непереборної сили, є війна, що, як правило, призводить до значних переміщень великих мас людей. Так, російсько-українська повномасштабна війна, яка розпочалась 24 лютого 2022 р., стала доленосним випробуванням для Українського народу, докорінно змінивши

усталені економічні, політико-правові, духовно-культурні й інші форми буття громадян. Міграційні процеси стали поштовхом для вимушеного подолання громадянами наявних соціокультурних і політичних кордонів, змусили українців адаптуватись до нових реалій як у нашій державі, так і за її межами.

Російсько-українська війна стала каталізатором низки негативних процесів, одним із яких є утворення потужних міграційних потоків як у самій Україні – внутрішньо переміщені особи (ВПО), так і значне збільшення зовнішньої міграції – виїзд українських громадян за кордони держави з метою пошуку безпечних і стабільних умов життя. Необхідно зазначити, що міграційні тенденції, наведені вище, почали формуватися в Україні починаючи з 2014 р. – вторгнення РФ на територію Української держави, наслідком якого стала часткова окупація Донецької та Луганської областей, а також Криму.

Для коректного дослідження заявленої нами проблематики, варто зауважити, що класичними формами міграції є імміграція, еміграція та рееміграція. У науково-довідковій літературі еміграцію трактують «як вимушене або добровільне переселення корінних мешканців з Батьківщини до іншої країни на постійне проживання чи на деякий час з політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших причин» [1]. У свою чергу «імміграція – це в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу на постійне чи тимчасове (як правило, тривале) проживання. Окрім того, виокремлюють також поняття *рееміграції*, що означає повернення колишніх, або дійсних громадян держави на свою батьківщину або зворотну міграцію до країн походження» [2, с. 129].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для комплексного розуміння природи міграційних процесів та їхніх наслідків, ми будемо спиратися на результати низки досліджень із різних галузей знань: теорія культурного шоку, культурної дистанції та психології адаптації (А. Фурнхем і А. Бочнер, Дж. Беррі), наукові праці з конфліктології (Дж. Галтунг), дослідження соціального виключення і дискримінації (Г. Ганс), етнокультурних кордонів (Ф. Барт), соціальної дистанції (Г. Зіммель, Т. Парк, Е. Берджес), політологічні дослідження факторів ризику (Т. Гурр) та діаспор (У. Сафран, Г. Шеффер, Х. Тололян) [3, с. 7] та ін.

Серед українських вчених заслуговують на увагу міждисциплінарні наукові розвідки Я. Кондратьєва, Ю. Римаренка, В. Олефіра, Т. Панченко [4, с. 582], С. Сардак [5], К. Шиманської [6], С. Семів [7], Е. Лібанової [8], М. Біля, М. Барни, А. Збарської [9], І. Коваленко, Ю. Мелякової, Е. Кальницького, С. Жданенко [10], що стосуються міграцієзнавства як дослідного напрямку, міграційного права, взаємопов'язаних проблем міграції, етнополітики, етнічних конфліктів, націоналізму, прав людини і різноманітних меншин, розвитку

демократії в перехідних суспільствах, а також специфіки травматичного досвіду в контексті сучасної біополітики та розвитку медіатехнологій.

Формулювання мети. Дослідити міграційні процеси як форму подолання соціокультурних і політичних кордонів в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Міграційні процеси на теренах незалежної України мають свою історію, етапність та причини їхнього розгортання. На кожному з етапів можна виокремити загальні та специфічні соціокультурні, політичні й економічні наслідки міграції. Аналізуючи перебіг міграційних процесів у сучасній Україні, вітчизняні науковці С. Горбань, О. Біленко, Т. Трубнік визначають чотири основні етапи:

1. «Період після здобуття незалежності» – 1991–2004 рр. Цей період означений суттєвою внутрішньою міграцією, перш за все з сільської місцевості в місто, а також переїздом українців за межі держави – найчастіше до країн СНД. У той час фіксується збільшення рівня трудової міграції, коли значна кількість українських фахівців відшукувала можливості вигідного працевлаштування в сусідніх державах.

2. «Інтеграційний період» – 2004–2013 рр. У цей період в Україні продовжувалась внутрішня міграція – найчастіше з села до міста. При цьому в державі також фіксувалось збільшення зовнішньої міграції, переважно до країн ЄС, що стало наслідком активізації співробітництва України з Європейським Союзом. Означений період характеризується збільшенням саме трудової міграції до Польщі, Португалії, Італії, Іспанії та інших держав ЄС. Крім того, Україна стає транзитною державою для міграційних потоків з Азії та Африки, що спрямовані до Західної Європи.

3. «Окупаційний період» – 2014–2021 рр. Військові дії на сході нашої держави суттєво вплинули на міграційні тенденції в Україні. Під впливом цих подій в Україні утворилась нова соціальна група – внутрішньо переміщені особи, українці, які виїхали з зони бойових дій у Донецькій і Луганській областях. У цей же час зростає зовнішня еміграція українців, які шукають притулок у сусідніх державах, перш за все країнах ЄС. Зазначимо, що підписана угода про безвізовий режим між Україною та Європейським Союзом у 2017 р. розширила міграційні права для українських громадян.

4. «Воєнний період» – із 24 лютого 2022 р. дотепер. Російсько-українська війна спричинила кардинальне посилення міграційних процесів у нашій державі. «Масштабні військові дії та масштабні руйнування призвели до масового переміщення людей, мільйони українців покинули свої домівки в пошуках безпеки всередині країни або за її межами. У цей період значно зросла кількість біженців і шукачів притулку, причому українці шукають захисту в сусідніх країнах, зокрема в Польщі, Угорщині, Словаччині, Румунії та Мол-

дові, в інших державах – членах Європейського Союзу, а також у Канаді та США» [11].

В умовах війни міграційні процеси на теренах України перебувають у постійній динаміці, впливаючи на загальноєвропейську міграційну картину. Якщо бойові дії будуть продовжуватись та погіршатись соціально-економічні умови існування громадян, це призведе до нових потоків мігрантів за межі України. У той же час після припинення бойових дій почнеться процес реєміграції. За будь-яких умов міграція пов'язана з подоланням людиною соціокультурних і політичних кордонів як у фізичному, так і духовно-символічному сенсах.

Досліджуючи посилення міграційних процесів у сучасній Україні, варто розкрити їхні основні причини. Зокрема, починаючи з подій на Майдані 2004 р. («Помаранчева революція»), Україна увійшла в період посиленої соціальної турбулентності, яка в тому числі детермінувала і міграційні процеси. У подальшому соціальна нестабільність, як чинник міграції посилилась економічною кризою 2008 р., соціальними протестами у 2013–2014 рр. («Революція гідності»), воєнними діями на теренах України, починаючи з 2014 р., та широкомасштабною агресією Росії проти України у 2022 р.

Для розуміння міграційних настроїв і тенденцій в Україні, на нашу думку, варто враховувати історичні [12], ментальні й етнокультурні особливості розвитку Українського народу [13], ціннісні аспекти існування соціальних систем у нестабільних умовах [14] та інші чинники. Під час міграційних переміщень людина, як правило, сама обирає майбутнє соціокультурне середовище, що передбачає перетин адміністративних і політичних кордонів.

Посиленню міграційних процесів у світі та Україні зокрема сприяла загальна світова криза міжнародних відносин, що детермінувала переформатування світового порядку в політичному, економічному, соціокультурному та військово-блоковому вимірах. На переконання О. Висоцького, світ опинився у стані так званої метакризи, яка зрушила усталені форми буття та призвела до посилення міграції з різних причин. О. Висоцький підкреслює, що метакриза – це критична, всеохопна загроза основним цінностям істини, краси і добра, що впливає з широко розповсюджених хибних уявлень, неправильних оцінок і «зловживань» реальністю. Вона є фундаментальною проблемою, яка перетинається з глобальними кризами і загострює їх, характеризуючись колективною оманістю, вкоріненою як у духовному, так і в матеріальному виснаженні сучасної епохи. Ця криза проявляється через різні інституційні та культурні форми, негативно впливаючи на життя на Землі [15, р. 108].

Продовжуючи вищеозначену логіку, науковці констатують, що детермінанти, які спричинили посилення міжнародних міграційних потоків, як і пе-

реформатування їхніх базових характеристик стали наслідком глобалізації. «Зняття перешкод на шляху вільної торгівлі, зростання політичної, економічної, соціальної взаємозалежності між державами, що виявляється у формуванні транснаціонального бізнесу та міжнародного ринку праці, інтернаціоналізації науки, освіти, інформації, небаченому розвитку комунікацій, мали вирішальне значення для динаміки та обсягів міграцій населення» [16, р. 152]. Глобалізація стала потужним чинником переформатування соціокультурного середовища окремих держав та світу в цілому, створюючи відчуття умовності політичних кордонів сьогодення.

Визначаючи негативні та позитивні прояви міграційних процесів, науковці А. Геддес, Е. Гільд, Й. ван Селм акцентують увагу на двоїстій природі міграції: з одного боку, вона призводить до додаткового тиску на всі сегменти соціуму, а з іншого, – зміцнює людський потенціал країни. Зокрема, вони підкреслюють, що міграційні небезпеки проявляються насамперед у суспільствах, які приймають мігрантів, хоча при цьому завдяки мігрантам такі спільноти можуть збільшувати власні людські та інтелектуальні ресурсні можливості, які є основними факторами виробничих відносин та посилення економічної безпеки. Незважаючи на це, громадяни приймаючої країни можуть негативно оцінювати міграційну політику своєї країни, виходячи з її вартості, яка є додатковим тягарем на соціальну систему, користувачами якої є мігранти, – система освіти, охорони здоров'я, соціальна допомога, забезпечення житлом. «Однак у підсумку мігранти відпрацьовують ці витрати і створюють для країни перебування додатковий дохід» [17, р. 161].

У цьому сенсі українці, які вимушено подолали політичні кордони внаслідок війни та опинились у новому соціокультурному середовищі, – це найчастіше громадяни з вищою освітою (здебільшого жінки), які стали або в перспективі стануть суттєвим соціально-економічним ресурсом для країн, у яких вони опинилися.

За даними соціологів, серед українських біженців переважна більшість жінок із дітьми, чий чоловік лишився в Україні. Уже перші проведені соціологічні дослідження демонстрували, що серед біженців з України переважають люди працездатного віку, які були працевлаштовані в Україні. Причому переважна більшість в Україні мала повну зайнятість, п'ята частина були самозайнятими або підприємцями [18, s. 68].

Щоправда, з часом відбулись певні зміни в соціально-демографічній структурі біженців з України: зросла частка молодих, неодружених, розлучених, жінок і бездітних жінок, представників східних та південних регіонів країни та соціально вразливих категорій населення, частина з яких імовірно пережили суттєві втрати внаслідок війни [19, s. 60–61].

Загалом фактори міграційних процесів багатогранні, на думку О. Пилипченко, їх можна класифікувати за такими критеріями:

1. Критерій регуляційного впливу на міграційні процеси: некеровані, керовані, комбіновані фактори.

2. Часовий критерій дії факторів: фактори, що постійно діють; повільно-мінливі фактори; нестабільні фактори.

3. Критерій внутрішньої природи чинників та їхнього прояву щодо механізмів міграційних потоків: фактори-обставини; фактори структури та системи.

4. Критерій ступеня залученості суб'єкта до міграційних процесів: фактори суб'єктивного характеру; фактори об'єктивного характеру (природні та суспільні).

5. Критерій рівня сприйняття міграційних процесів суб'єктом: фактори позитивного характеру, фактори негативного характеру.

6. Критерій спонукального впливу на суб'єкта: фактори, що притягують; фактори, що відштовхують.

7. «Залежно від рівня впливу на міграційні процеси: макрорівневі фактори; мезорівневі фактори; мікрорівневі фактори» [20, с. 43].

Як зазначалось вище, з 2014 р. (початок російської агресії) в Україні утворилась нова соціальна група населення – ВПО. Широкомасштабні бойові дії в Україні призвели до значного збільшення чисельності ВПО. «Внутрішньо переміщені особи – це особи або групи осіб, які є громадянами певної країни або громадянами інших держав, перебувають на території країни на законних підставах, які вимушені залишити місця свого постійного проживання в результаті ускладнення політичної, соціально-економічної, екологічної ситуації в певній адміністративно-територіальній одиниці держави з метою уникнення проявів насильства, порушення прав людини, наслідків стихійних або антропогенних лих, екологічних змін, проєктів соціально-економічного розвитку задля збереження життя та свободи та не перетнули міжнародно визнаних державних кордонів» [21, с. 48–49].

ВПО є своєрідною суспільно-географічною групою, формою вимушеної міграції, що зумовлена різними причинами та передбачає зміну місця проживання осіб різного віку, статі, професії тощо. У процесі переміщення спостерігається перетин громадянами адміністративно-територіальних меж у тій або іншій країні, що є одним із проявів соціальної мобільності населення, але як правило, під впливом форс-мажорних обставин. Не перетинаючи політичних кордонів та лишаючись у національному соціокультурному середовищі, ВПО мають адаптуватися до норм буття громад, що їх приймають.

Згідно з українським законодавством внутрішньо переміщеними особами є:

- «громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні;

- громадяни України, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року)» [22].

Отже, можна виокремити дві хвилі утворення ВПО: перша хвиля – починаючи з 2014 р.; друга хвиля – з 24 лютого 2022 р. Основні риси першої хвилі є такими:

- внутрішні мігранти були прихильниками різних політичних поглядів та демонстрували різні рівні згуртованості залежно від того, звідки вони вийшли і в який період змушені були мігрувати;

- ця хвиля міграції була достатньо значною, при цьому кількісні її показники мають орієнтовний характер. На першому етапі російської агресії у 2014 р. кількість ВПО становила приблизно 2 мільйони осіб. Загалом до повномасштабного вторгнення РФ у нашу державу офіційно зареєстрованих ВПО було 1,5 мільйона. Статистика щодо кількості ВПО не є точною, оскільки частина внутрішньо переміщених осіб офіційно не реєструвалась;

- переміщення українських громадян у 2014 р. не мало централізованого характеру, що вплинуло і на розселення ВПО – громадяни найчастіше самостійно обирали нове місце проживання, спираючись на особисті контакти. Напрямок переміщення визначався родинними зв'язками, професійними контактами, можливостями працевлаштування або прийнятними цінами на житло;

- ця хвиля ВПО була спрямована здебільшого до великих міст, при цьому внутрішньо переміщені особи фактично «розчинились» у міському просторі;

- «доволі значна кількість громадян, зареєстрованих як ВПО на підконтрольних уряду України територіях Донецької та Луганської областей, були пенсійного віку. Значна їх частина жила на окупованих територіях, а на підконтрольну українському уряду територію в'їжджала час від часу для проходження ідентифікаційних процедур та отримання пенсій» [23, с. 208].

Відповідно друга хвиля ВПО, спричинена повномасштабним вторгненням РФ, була набагато чисельнішою. Так, станом на 12 грудня 2022 р., за даними

Міністерства соціальної політики, «на обліку внутрішньо переміщених осіб в Україні перебувало 4 893 079 осіб, з яких 1 093 821 – діти» [22].

Переважає більшість внутрішньо переміщених осіб за допомогою індивідуальних контактів або за сприяння державних органів переїхали зі східних та південних областей України до центральних і західних регіонів та до міста Києва. Натомість «Київ, звідки на початку війни виїхала майже половина мешканців, став місцем переїзду біженців, зазвичай із лівобережної України» [24, р. 7].

До сьогоднішнього дня «міста центральної України залишаються важливими пунктами прийому біженців із південно-східних регіонів України. Згідно з картою ООН, у Західній Україні налічується понад 2,9 мільйона внутрішньо переміщених осіб, у центральних областях на правому березі Дніпра – 1,4 мільйона, на північний схід від Києва – 1,3 мільйона, на південь від Києва та на північ від Одеси та Миколаєва – 357 тисяч, а на лівому березі Дніпра (у Запорізькій і Херсонській областях) – 857 тисяч. Значну частку внутрішньо переміщених осіб становлять діти, з них: 38% діти віком 5–17 років; 14% – діти 1–5 років; 4% – немовлята» [25].

Сьогодні у складі ВПО можна вирізнити декілька груп, що потребують диференційованої політики з боку держави:

- громадяни, які переїхали з певним грошовим запасом, працевлаштовані за попереднім місцем проживання (працюють дистанційно, вахтовим методом тощо), мешкають у родичів або знайомих; такі громадяни при першій нагоді воліють повернутись додому та не завжди долучаються до життєдіяльності громад свого перебування;

- громадяни (найчастіше жіночої статі) з відповідним досвідом перебування за кордоном та необхідними зв'язками, які прагнуть виїхати за межі України, скориставшись сприятливими умовами набуття легального статусу для облаштування життя в розвинених державах; представники такої категорії громадян після закінчення війни навряд чи повернуться в Україну;

- громадяни з міст із розвиненою інфраструктурою, які мають вищу освіту, звикли до достатньо високих стандартів життя; серед таких громадян лише незначна кількість погодиться на постійне проживання у невеликих громадах, на зайнятість у сільському господарстві, будівництві, промисловості, виняток можуть становити ті, у кого зруйновано житло, і на новому місті вони змогли придбати інше;

- «люди, які втратили житло або настільки налякані перебуванням у зоні активних бойових дій, що в принципі не бажають повертатися – для них питання працевлаштування в західних регіонах України безпосередньо пов'язане з можливістю отримання постійного житла чи гарантій цього, а вимоги і щодо

житла, і щодо роботи не є занадто високими; часто вони вже ухвалили рішення щодо постійного проживання в західних областях» [26, р. 51].

Соціально-гуманітарні та соціокультурні наслідки міграційної кризи є глибокими й системними. ВПО, як правило, стикаються з недостатніми можливостями задовільнити основні потреби – житло, їжа, медичне обслуговування та освіта. Міжнародна організація з міграції (МОМ) у 2022 р. провела опитування серед 22% ВПО, які зазначили, що їхні житлові умови не відповідають стандартам зимового періоду в Україні. Більш ніж третина опитаних не може винаймати або купити прийнятне житло у зв'язку з фінансовими труднощами. Орієнтовно 2 мільйони ВПО в сільській місцевості позбавлені можливості отримувати належну медичну допомогу, а 44% опитаних працездатних ВПО не мають джерела заробітку. Саме тому більшість сімей ВПО живуть у режимі суттєвої економії, скорочуючи свої витрати (70%) на харчування, а одна третина вимушена позичати гроші. «Водночас, найбільшу потребу в ліках, будівельних матеріалах та ремонтних роботах мають необхідність переважно ті, хто повернувся до своїх осель, а також мешканці, які не залишали свої помешкання. Навантаження на приймаючі громади та існуючу соціальну структуру може призвести до напруги та посилення конкуренції за ресурси. Психологічний вплив на людей, включаючи травму та стрес, пов'язаний з переміщенням, є ще одним важливим аспектом, який потребує уваги та підтримки» [27, с. 362].

Зауважимо, що найбільш болючою в середовищі переселенців залишається проблема набуття тимчасового і власного житла на неокупованих територіях. За статистикою, у перші роки російської агресії лише 10% внутрішньо переміщених осіб (близько 160 тис. осіб) знайшли самостійно житло, насамперед у великих містах. Вони майже не звертались за допомогою, позиціонуючи себе як громадяни, які переїхали з іншого регіону. Значна кількість переселенців витрачає левову частку коштів на оренду житла або живе у непристосованих або аварійних приміщеннях [28, с. 183].

Проблема ВПО в Україні має вирішуватись комплексно, але на сьогоднішній день держава, стикаючись зі значним дефіцитом коштів, іде на скорочення програм підтримки цієї категорії громадян, залишаючи її лише для найбільш соціально вразливих осіб та сімей. Під впливом соціально-економічних труднощів окремі групи ВПО можуть демонструвати радикалізацію політичних поглядів, перетинаючи символічні кордони поміркованості.

Крім внутрішньої міграції, широкомасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 р. спричинило також потужну хвилю міграції за кордони держави. Ступінь готовності українських громадян до переміщення за кордон була різною: умовно кажучи, менша частина готувалась завчасно, маючи ресурси та організаційні можливості, більшість – реагувала на поточну ситуацію,

до останнього моменту сподіваючись, що війни не буде. Зовнішня міграція українства під час війни перетворилась на потужну хвилю перетину політичних та соціокультурних кордонів, об'єктами розгортання якої стала низка держав і континентів.

Так, «станом на лютий 2024 року, за оцінками УВКБ ООН, загальна кількість зареєстрованих українських воєнних мігрантів з різним статусом захисту, які перебувають за кордоном, склала 6,48 млн. осіб. З них 6,004 млн. – перебувають у Європі, в тому числі 1,25 млн. осіб у росії та Білорусі (добровільно або депортовані), з них у Білорусі – 40 тис. осіб. За межами Європи, переважно в США та Канаді, перебуває 475,6 тис. осіб» [29, с. 4].

На думку фахівців, до наведених цифр треба ставитися критично, оскільки дані про мігрантів у Росії та Білорусі важко перевірити. Також є проблема подвійного обліку мігрантів. Певна кількість мігрантів зі східних областей України перетнули російський кордон, але частина з них пізніше переїхала до країн Заходу або на контрольовані території нашої держави. Частина громадян скористались можливістю отримання тимчасового захисту або реєстрації в якості мігрантів у декількох державах, у тому числі в тих, що знаходяться за межами ЄС. «За даними Євростату на кінець січня 2024 року, статус тимчасового захисту в країнах ЄС мали близько 4,3 млн осіб. Це на 24%–28% нижче за відповідну оцінку ООН. Різниця становила 2,81 млн. осіб, в той час як наведена вище оцінка кількості українських воєнних мігрантів від УВКБ ООН перевищує її більше ніж втричі» [Там само, с. 4–5].

Перетинаючи політичні кордони, частина українців потрапляла у стан соціально-економічної невизначеності, соціокультурної неадаптованості й психологічної розбалансованості.

Міграційна хвиля з України була настільки одномоментно чисельною, що вперше за свою історію ЄС задіяв Директиву про тимчасовий захист, яка встановлює правові норми, що мають допомогти керувати великою кількістю мігрантів. Також Єврокомісія почала координувати дії з державами ЄС для узагальнення інформації про ситуацію на місцях та запобігання торгівлі людьми. «Країнами-реципієнтами для українських біженців стали держави, які мають спільні кордони з Україною (Молдова, Румунія, Угорщина, Польща), країни Балтії та інші країни Європи та Америки. Як показують дослідження, максимальний потік мігрантів з України був спрямований в країни, що мають довготривалі відносини з Україною у сфері міграції» [30, с. 66].

Зокрема, Польща за інфраструктурними, матеріально-фінансовими, морально-психологічними показниками виявилась найбільш підготовленою для прийняття значної кількості мігрантів з України. Українці обирали Польщу з таких причин:

- мовний чинник: спорідненість мов сприяла налагодженню швидкої комунікації на теренах Польщі;

- близькість державного кордону з Польщею, наявність декількох пунктів пропуску, які польська влада зробила відкритими для українських біженців;

- частина українців до війни ознайомила з польськими реаліями в якості трудових мігрантів, туристів, студентів польських закладів освіти;

- Польща має достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку, є членом ЄС, що відкриває для мігрантів можливості для самореалізації в різних сферах, починаючи від бізнесу, закінчуючи торгівлею, сферою послуг тощо;

- «спрощена можливість виїзду з Польщі до третіх країн, насамперед до розвинених країн Західної Європи, до США, Канади, Австралії тощо. З Польщі організовано регулярні пасажирські потяги для українських емігрантів до Німеччини, Чехії, Нідерландів тощо» [31, с. 92–93].

З часом умови перебування українських мігрантів у Польщі погіршились (знизилась фінансова підтримка, з різних причин у негативний бік змінилось ставлення частини поляків до українців тощо), що спричинило відтік українців до інших держав, зокрема до Німеччини та Ірландії.

Так, «станом на вересень 2023 р., на перше місце за кількістю прийнятих українських мігрантів вийшла Німеччина, випередивши Польщу. За різними даними у Німеччині перебуває близько 1,1 млн українців, у Польщі – 990 000. Далі йдуть Чехія (340 000), Іспанія (178 000), Італія (158 000) та Болгарія (157 000). За межами Європи найбільше українців прийняли США та Канада: у США близько 280 000, у Канаді – близько 234 500. Показово, що з серпня 2022 р. кількість зареєстрованих українських біженців у Польщі зменшилась більш ніж на 350 тис., тоді як у Німеччині – зросла більш ніж на 410 тис.» [32, с. 62–63].

Причинами зміни векторів міграції українських громадян, окрім вищенаведених, є особисті зв'язки в Німеччині (друзі, колеги, знайомі), наявність у цій країні високих заробітків та соціальних виплат.

Суттєву допомогу українським біженцям надає і Румунія, у якій оселились орієнтовно 90 тис. українців. Наші співвітчизники можуть користуватись безоплатними медичними та освітніми послугами, працевлаштуватись або відкривати власний бізнес. «На початку повномасштабного вторгнення Румунія допомагала нашим переселенцям не лише фінансово, а й з житлом. Українців часто селили безоплатно у гуртожитках, пансіонатах чи готелях» [33].

Окремі групи українців опинившись в інших країнах достатньо спонтанно, здійснювали перетин політичних кордонів у подальшому на прагматичній основі з урахуванням у тому числі й соціокультурних реалій країн-реципієнтів.

Необхідно зазначити, що російська пропагандистська та шпигунсько-розвідувальна мережа робить усе, щоб до українців ставились негативно в тих країнах, де вони масово перебувають. Для цього використовуються різні наративи, зокрема наратив про те, що допомога українцям є значним тягарем для бюджету країни-реципієнта. Насправді українці в Польщі сформували майже 328,6 млрд злотих ВВП у 2022–2025 рр. Це означає, що 40,3 млрд злотих, інвестовані за три з половиною роки в українців у Польщі, становлять лише 12,3 % чистого фінансового прибутку для польського ВВП – тобто у 8 разів менше [34].

Міграційні процеси, що відбулись в Україні внаслідок російської агресії, мають значний соціально-економічний вплив за різними вимірами. Експерти стверджують, що ця міграційна криза становить суттєві наслідки як для країн ЄС, так і в першу чергу для вітчизняної економіки. Деструктивні наслідки мають накопичувальний ефект, тому їхній вплив у майбутньому буде ще відчутнішим. У соціокультурному контексті варто підкреслити, що «ворог, окрім заволодіння територіями, першочерговим завданням поставив знищення української нації, її мови, культури, історії. Тероризм та геноцид українського народу з боку агресора, масові вбивства, катування, зґвалтування, депортації на територію Росії призвели до того, що мільйони людей в Україні покинули свої домівки через війну. До дітей та молоді ворог застосовує додаткові методи впливу – примусове навчання та виховання за російськими програмами та підручниками» [35, с. 83]. Вочевидь ворог не тільки руйнує та зневажає міжнародно визнані кордони України, він ставить під сумнів, намагається «стерти» шляхом пропаганди, псевдоосвітніх програм національно-культурну ідентичність українства.

У зв'язку зі значним скороченням населення внаслідок війни перед українською владою вже постала і постане з новою силою після встановлення миру проблема повернення українців з-за кордону, відновлення демографічного потенціалу держави.

Як доводять Я. Белінська та О. Шевчук, для забезпечення максимально можливого повернення українців після закінчення війни необхідно вжити наступних заходів. По-перше, важливо співпрацювати з країнами ЄС для повернення українців. Україна має пояснювати європейським партнерам, що повернення українських мігрантів – це суттєва допомога державі. Збільшення кількості повернених осіб сприятиме економічному зростанню та забезпечить безпеку в Європі, зменшуючи витрати ЄС на відновлення України. По-друге, необхідно швидко відновлювати постраждалі регіони після війни. Ті, хто виїхав за кордон зі зруйнованих міст, може не мати можливості повернутися через відсутність інфраструктури. Швидка та прозора відбудова сприятиме

поверненню українців на Батьківщину. По-третє, надання допомоги біженцям із постраждалих регіонів під час процесу відбудови. Опитування свідчить, що українці готові повертатися, отримавши підтримку у вигляді грошей чи субсидій на житло в безпечних областях. По-четверте, важливо допомагати в пошуку роботи в безпечних регіонах та організовувати курси перекваліфікації. Можливість знаходження високооплачуваної роботи в Україні є важливим мотивом для повернення [36, с. 66].

Цілком очевидно, що населення України скорочуватиметься, при цьому після припинення бойових дій у нашу державу, скоріш за все, приїде значна кількість громадян із тих держав, що розвиваються. Адаптація мігрантів з інших держав потребуватиме не тільки фінансових та економічних ресурсів, але й налагодження толерантного співжиття українських громадян з іноземцями. На даний момент прямих загроз та ризиків, пов'язаних із великою кількістю трудових мігрантів, в Україні немає, вони розглядаються як гіпотетичні. Докладний аналіз із цього питання неможливий у зв'язку з війною, невизначеністю щодо механізмів відновлення вітчизняної економіки та обсягами інвестицій у нашу державу. Разом із тим «після закінчення війни в Україні зросте попит на робочу силу, який можна задовольнити залученням трудових мігрантів з країн, що розвиваються. Тому необхідно передбачити потенційні загрози та проблеми, які необхідно враховувати при формуванні державної політики щодо адаптації та інтеграції трудових мігрантів у суспільство країни у майбутньому» [37, с. 536–537].

З нашої точки зору, українська влада має докласти максимум зусиль для повернення саме співвітчизників з-за кордону, створивши систему соціально-економічної мотивації, особливо для молоді та для громадян працездатного віку. Соціологічні опитування українців у різних країнах засвідчують, що більшість хотіла б повернутись до дому, але за певних умов. При подальшому продовженні російсько-української війни та невизначеності перспектив для тих, хто повертається, охочих повернутися в Україну буде все менше.

Соціологічні дослідження в різних країнах демонструють, що чимало українських біженців, готові повернутися в Україну після закінчення війни або коли будуть почуватися в Україні в безпеці. Відповідні дані таких досліджень у різних країнах суттєво різняться, однак їх об'єднує одна закономірність – із часом кількість охочих повернутися неухильно зменшується. Як приклад наведемо дані трьох хвиль 2022–2023 рр. репрезентативного соціологічного опитування IAB-BiB/FReDA-BAMF-SOEP серед українських біженців у Німеччині, які демонструють, що частка біженців, які хочуть залишитися в Німеччині на тривалий термін – тобто ще кілька років або назавжди, зростає: наприкінці літа 2022 р. вона становила 39 %, на початку 2023 р. –

44 %, а влітку 2023 р. – 52 % [38, s. 6]. Результати цього опитування також демонструють, що чоловіки, люди молодше 66 років та ті, чий партнер перебуває в Німеччині, схильні більше залишитися в Німеччині, ніж жінки, люди похилого віку та особи, чий партнер залишився в Україні [39, p. 408].

Крім того, варто враховувати такі чинники повернення українських біженців на Батьківщину: тривалість війни та безпекові гарантії для України після її закінчення; наявність житла та запровадження державою житлових програм; можливості працевлаштування; порівняння умов життя в Україні та в тих державах, де перебувають мігранти [40].

Оперуючи різними соціологічними даними, демографи, соціологи та економісти цілком справедливо стверджують, що чим тривалішою буде війна, тим більше наших співвітчизників адаптуються до закордонних умов і відповідно тим менше повернуться в Україну. Вони звикають до наявного способу (умов) життя в країнах перебування, їхні діти відвідують там садочки і школи, а вони самі поступово інтегруються в місцеві ринки праці. Останнє підтверджують, зокрема, дані IAB-BiB/FReDA-BAMF-SOEP по Німеччині, де, до речі, частка працевлаштованих українців значно нижче, ніж у більшості країн Західної і Східної Європи. Згідно з даними цього опитування, частка працевлаштованих українців за рік зросла з 16 до 23 % [37]. На початок 2024 р. німецькі фахівці оперують уже показником 27 %, а деякі країни – Великобританія, Данія, Нідерланди, Естонія, Латвія, Польща – повідомляють про працевлаштування від 38 до 56 % українських біженців [41, s. 34].

Таким чином, українські біженці перетнувши політичні кордони, поступово адаптуються до нових соціокультурних умов та інтегруються в соціально-економічну систему країн перебування. Разом із тим для значної кількості українських мігрантів суттєвими залишаються мовна проблема, можливість працевлаштуватися за фахом згідно зі своєю кваліфікацією, а також проблема віднайдіння свого місця в інокультурних соціальних відносинах.

Висновки. Отже, міграція є своєрідною формою подолання політичних і соціокультурних кордонів, яка передбачає усвідомлену або спонтанну (під впливом форс-мажорних обставин) зміну місця проживання, політико-правового і соціально-економічного середовища. Вона відбувається з різних причин, зокрема під час війни. Безсумнівно, російсько-українська війна стала найбільшою трагедією на європейському просторі з часів Другої світової війни. Вона спричинила низку негативних процесів, одним із яких є вимушена міграція українців як усередині держави, так і за її межі. Міграційні процеси під час війни призвели до масового перетину українцями адміністративних і політичних кордонів, які також символізують своєрідні соціокультурні водорозділи.

Вимушена міграція з України призвела до значного зменшення соціально-економічного та демографічного потенціалу нашої держави, наслідки якої проявляються вже зараз та стануть особливо відчутними після завершення війни. У соціокультурному контексті посилення міграції з України спричинило руйнування усталених форм культурного буття, звичної комунікації та традиційного способу життя вітчизняних мігрантів. Подолання негативних тенденцій міграційних зсувів, детермінованих російсько-українською війною, потребує комплексної, науково обгрунтованої стратегії з боку держави, яка буде суттєво відрізнятися за умови продовження війни та після її завершення.

Базовими передумовами для зменшення негативних соціально-економічних і соціокультурних наслідків міграційних процесів в Україні є встановлення стійкого миру; розширення можливостей для працевлаштування; підвищення рівня добробуту громадян; надання пільг для підприємців, сприяння для розвитку бізнесу; створення умов для іноземних інвестицій; покращання соціального забезпечення населення; реальна боротьба з корупцією. До ефективних кроків повернення біженців варто віднести проведення виваженої реєміграційної політики з урахуванням міжнародного досвіду та з акцентом на сприятливих соціально-економічних і соціокультурних програмах. Українці за кордоном мають побачити, що вони потрібні власній державі, яка через систему правових та економічних стимулів, втілення людиноорієнтованих програм створює всі можливі умови для нормалізації життя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ясь О. В. Еміграція. *Енциклопедія сучасної України* : наук.-енцикл. вид. / Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2009. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17837 (дата звернення: 15.06.2025).
2. Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. №2. С. 127–139.
3. Слабінська С. В. Соціокультурна інтеграція та адаптація мігрантів у сучасній Україні : автореф. дис. ... к.політ.н. Київ, 2010. 20 с.
4. Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2021. 776 с.
5. Sardak S. Prospects for socioeconomic development of human resources under conditions of globalization. *Actual Problems of Economics*. 2011. № 123. P. 217–225.
6. Shymanska K., Kurylo M., Karmaza O., Timchenko G. Determinants of migration motives as a precondition for the migration flows formation. *Problems and Perspectives in Management*. 2017. № 15 (3). P. 352–364.

7. Semiv S., Berezivskiy Y., Baranyak I. et al. Priorities and tools of regulation of external migration in the Carpathian region of Ukraine. *Agricultural and Resource Economics : International Scientific E-Journal*. 2021. № 7 (2). P. 160–181.
8. Libanova E. Labour migration from Ukraine: key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*. 2019. Vol. 12, № 1. P. 313–328.
9. Bil M., Barna M., Zbarska A. Migration and human development in Ukraine: features of interaction and priorities of state regulation. *Agricultural and Resource Economics : International Scientific E-Journal*. 2021. Vol. 7, № 3. P. 5–21.
10. Meliakova Y., Kovalenko I., Kalnytskyi E., Zhdanenko S. Temporality and Nostalgia in the Hermeneutic Logic of History. *Cogito*. 2022. Vol. 14, No. 4. P. 7–26.
11. Горбань С. Ф., Біленко О. В., Трубнік Т. Є. Вплив міграційних процесів на економіку України. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 49. С. 9–26. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2307/2229> (дата звернення: 17.06.2025).
12. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y., Klenina K. The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. № 26 (Enero – Junio). P. 144–165.
13. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y., Hetman Y. A. Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2022. № 28 (Enero – Junio). P. 346–360.
14. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y., Saltanov M. Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*. 2023. Vol. 15, iss. 4. P. 60–78.
15. Vysotskyi O. Y. The metamodern nature of Volodymyr Zelenskyy's public diplomacy during the full-scale Russia-Ukraine war. *Ideology and Politics Journal*. 2024. № 1 (25). P. 107–128.
16. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. 14, iss. 3. P. 141–162. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTEMBER_2022.pdf (дата звернення: 17.06.2025).
17. Geddes A., Guild E., Van Selm J. Immigration and Welfare State. International migration and security: opportunities and challenges. London ; New York : Routledge, 2005. 318 p.
18. Panchenko T. Prospects for Integration of Ukrainian Refugees into the German Labor Market: Results of the ifo Online Survey. *CESifo Forum*. 2022. № 23 (4). S. 67–75.
19. Panchenko T. Wie geht es ukrainischen Geflüchteten in Deutschland? Ergebnisse von ifo-Umfragen. *IFO Schnelldienst*. 2023. Nr. 10. S. 52–62.
20. Пилипченко О. О. Фактори міграції: зміст та класифікація. *Наукові праці Між-регіональної академії управління персоналом. Економічні науки*. 2023. Вип. 1 (68). С. 42–49.
21. Логвинова М. О. Внутрішньо переміщені особи як категорія вимушених мігрантів: поняття та ознаки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки»*. 2019. № 11. С. 44–50.

22. Вплив повномасштабної війни на міграцію українців: як масштаби переміщення оцінюють держава Україна та міжнародні організації / ГО «Опора». 2023. URL: <https://www.oporaua.org/viyna/vpliv-povnomasshtabnoyi-viini-na-migratsiiu-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyi-24523> (дата звернення: 17.06.2025).
23. Балінт Мадяр, Балінт Мадловіч. Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. *Російсько-українська війна*. Т. 2 / пер. з англ.: Аліна Журбенко, Аліна Цветкова, Анна Вовченко та ін. Бостон : Academic Studies Press, 2024. 400 с.
24. Rendiuk T. Forced Migration in the Extraordinary Conditions of the Russian-Ukrainian War and Its Negative Consequences for the Gene Pool of Ukraine. *Folk Art and Ethnology*. 2022. №3 (395). P. 5–14.
25. Токар В. М., Гбур З. В. Аналіз показників міграції населення: внутрішня та зовнішня. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 7. doi: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-02-11> (дата звернення: 17.06.2025).
26. Libanova E. M., Pozniak O. V., Tsymbal O. I. Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*. 2022. №2 (48). P. 37–57.
27. Фурик Б. Б. Міграція як ефект агресії Росії проти України: розуміння наслідків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 83, ч. 2. С. 358–364.
28. Коваленко О. В. Соціокультурна динаміка міграційних процесів у глобалізованому світі : дис. ... д-ра філософії. Житомир, 2023. 257 с.
29. Дубровський В., Черкашин В., Вахітова А., Гетман О. Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості / Українська Рада Бізнесу. Київ, 2024. 34 с. URL: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf> (дата звернення: 18.06.2025).
30. Швець С. Л. Міграційні потоки в країні ЄС: виклики та шляхи регуляції. *Політикус : наук. журн*. 2023. Вип. 3. С. 63–67. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-3.11>.
31. Кротевич М. С., Гбур З. В. Міграційні процеси в Україні спричинені війною: стан та наслідки. *Реформування міжнародних економічних відносин і світового господарства в сучасних умовах : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 24–25 берез. 2023 р.)*. Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 91–96.
32. Пищуліна О., Юрчишин В., Стецюк П., Міщенко М. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн Східного партнерства / за ред. Ю. Якименка ; Центр Разумкова. Київ, 2023. 265 с. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf> (дата звернення: 18.06.2025).
33. Як біженці з України живуть та працюють у Румунії. 2024. URL: <https://kanal.dim.tv/yak-bizhenczi-z-ukrayiny-zhyvut-ta-praczuuyut-u-rumuniyi/> (дата звернення: 18.06.2025).

34. Жирій К. Польща заробила на українцях набагато більше, ніж було надано допомоги: стало відомо скільки. *УНІАН*. 2025. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/zarobitok-ukrajinciv-u-polshchi-porivnyannya-dopomogi-i-zarobitku-13036524.html> (дата звернення: 18.06.2025).
35. Олефір В. Створені війною потоки міграції та їх вплив на господарську діяльність. *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 80–87.
36. Белінська Я. В., Шевчук О. І. Вимушена міграція населення України під час війни. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2023. № 9 (09). С. 63–67.
37. Вимушена міграція в умовах війни: виклики, фінансово-економічні ризики, напрями розв'язання проблем / Червінська Л., Каліна І., Червінська Т. та ін. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2024. Т. 2 (55). С. 531–545.
38. Lebenssituation ukrainischer Geflüchteten / Ette A., Spies C. R., Bujard M. et al. *BIB Analyse*. 2023. N 6. 16 s. URL: https://www.bib.bund.de/Publikation/2023/pdf/Lebenssituation-ukrainischer-Gefluechteter.pdf?__blob=publicationFile&v=4 (дата звернення: 18.06.2025).
39. Ukrainian Refugees in Germany: Evidence From a Large Representative Survey / Brücker H., Ette A., Grabka M. M. ets. *Comparative Population Studies*. 2023. Vol. 48. P. 395–424. doi: <https://doi.org/10.12765/CPoS-2023–16> (дата звернення: 18.06.2025).
40. Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути. Фінальний звіт / Д. Михайлишина, М. Смойлюк, М. Томіліна, Г. Вишлінський. Київ : Центр екон. стратегії, 2023. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> (дата звернення: 19.06.2025).
41. Arbeitsmarktintegration ukrainischer Geflüchteter: Eine internationale Perspektive : IAB-Forschungsbericht / Kosyakova Y., Gatskova K., Koch T. et al. *Aktuelle Ergebnisse aus der Projektarbeit des Instituts für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*. 2024. № 16. 79 s. URL: <https://doku.iab.de/forschungsbericht/2024/fb1624.pdf> (дата звернення: 19.06.2025).

REFERENCES

1. Yas, O. V. (2009). Emihratsiia. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Naukovo-entsyklopedychne vydannia. Instytutu entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17837 [in Ukrainian].
2. Rovenchak, O. (2006). Vyznachennia ta klasyfikatsiia mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat. *Politychnyi menedzhment – Political management*, 2, 127–139 [in Ukrainian].
3. Slabinska, S. V. (2010). Sotsiokulturna intehtatsiia ta adaptatsiia mihrantiv u suchasni Ukraini. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Natsionalna bezpeka: svitohliadni ta teoretyko-metodolohichni zasady: monohrafiia (2021). / za zah. red. O. P. Dzobania. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

5. Sardak, S. (2011). Prospects for socioeconomic development of human resources under conditions of globalization. *Actual Problems of Economics*, 123, 217–225.
6. Shymanska, K., Kurylo, M., Karmaza, O., Timchenko, G. (2017). Determinants of migration motives as a precondition for the migration flows formation. *Problems and Perspectives in Management*, 15(3), 352–364.
7. Semiv, S., Berezhivskiy, Y., Baranyak, I. et al. (2021). Priorities and tools of regulation of external migration in the Carpathian region of Ukraine. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 7(2), 160–181.
8. Libanova, E. (2019). Labour migration from Ukraine: key features, drivers and impact. *Economics and Sociology*, Vol. 12, 1, 313–328.
9. Bil, M., Barna, M., Zbarska, A. (2021). Migration and human development in Ukraine: features of interaction and priorities of state regulation. *Agricultural and Resource Economics*, Vol. 7, 3, 5–21.
10. Meliakova, Y., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., Zhdanenko, S. (2022). Temporality and Nostalgia in the Hermeneutic Logic of History. *Cogito*, Vol. 14, 4, 7–26.
11. Horban, S. F., Bilenko, O. V., Trubnik, T. Ye. (2023). Vplyv mihratsiinykh protsesiv na ekonomiku Ukrainy. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, issue 49, 9–26. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2307/2229> [in Ukrainian].
12. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Y. Y., Klenina, K. (2021). The influence of historical traditions on the formation of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 26 (Enero – Junio), 144–165.
13. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. Hetman, Y. A. (2022). Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*, 28 (Enero – Junio), 346–360.
14. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskyi, Y., Saltanov, M. (2023). Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*, Vol. 15, issue 4, 60–78.
15. Vysotskyi, O. Y. (2024). The metamodern nature of Volodymyr Zelenskyy's public diplomacy during the full-scale Russia-Ukraine war. *Ideology and Politics Journal*, 1(25), 107–128.
16. Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskyi, Y. Y. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*, Vol. 14, issue 3, 141–162. URL: https://cogito.ucdc.ro/COGITO_SEPTEMBER_2022.pdf.
17. Geddes, A., Guild, E., Van Selm, J. (2005). Immigration and Welfare State. International migration and security: opportunities and challenges. London and New York: Routledge.
18. Panchenko, T. (2022). Prospects for Integration of Ukrainian Refugees into the German Labor Market: Results of the ifo Online Survey. *CESifo Forum*, 23(4), 67–75.
19. Panchenko, T. (2023). Wie geht es ukrainischen Geflüchteten in Deutschland? Ergebnisse von ifo-Umfragen. *IFO Schnelldienst*, 10, 52–62 [in German].
20. Pylypchenko, O. O. (2023). Faktory mihratsii: zmist ta klasyfikatsiia. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi akademii upravlinnia personalom. Ekonomichni nauky – Scientific*

works of the Interregional Academy of Personnel Management. Economic sciences, issue 1(68), 42–49 [in Ukrainian].

21. Lohvynova, M. O. (2019). Vnutrishno peremishcheni osoby yak katehoriia vymushenykh mihrantiv: poniattia ta oznaky. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Heohrafichni nauky» – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Geographical Sciences», 11, 44–50 [in Ukrainian].*
22. Vplyv povnomasshtabnoi viiny na mihratsiiu ukrayintsiv: yak masshtaby peremishchennia otsiniuiut derzhava Ukraina ta mizhnarodni orhanizatsii. (2023). Hromadska orhanizatsiia «OPORA». URL: <https://www.oporaua.org/viyna/vpliv-povnomasshtabnoyi-viiny-na-migratsiiu-ukrayintsiv-iak-masshtabi-peremishchennia-otsiniuiut-derzhava-ukrayina-ta-mizhnarodni-organizatsiyyi-24523> [in Ukrainian].
23. Balint, Madiar, Balint, Madlovich. (2024). Heopolitychni naslidky imperskykh prahnen Rosii. Rosiisko-ukrainska viina. Tom druhyi / per. z anh. Alina Zhurbenko, Alina Tsvietkova, Anna Vovchenko et al. Boston: Academic Studies Press [in Ukrainian].
24. Rendiuk, T. (2022). Forced Migration in the Extraordinary Conditions of the Russian-Ukrainian War and Its Negative Consequences for the Gene Pool of Ukraine. *Folk Art and Ethnology, 3(395), 5–14.*
25. Tokar, V. M., Hbur, Z. V. (2023). Analiz pokaznykiv mihratsii naseleennia: vnutrishnia ta zovnishnia. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriiia: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia – Problems of modern transformations. Series: law, public administration and management, 7.* doi: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-02-11> [in Ukrainian].
26. Libanova, E. M., Pozniak, O. V., Tsymbal, O. I. (2022). Scale and Consequences of Forced Migration of the Population of Ukraine as a Result of Armed Aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy, 2(48), 37–57.*
27. Furyk, B. B. (2024). Mihratsiia yak efekt ahresii Rosii proty Ukrainy: rozuminnia naslidkiv. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriiia: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series Pravo, issue 83: chastyna 2, 358–364 [in Ukrainian].*
28. Kovalenko, O. V. (2023). Sotsiokulturna dynamika mihratsiinykh protsesiv u hlobalizovanomu sviti. *Dys. doktora filosofii. Zhytomyr [in Ukrainian].*
29. Dubrovskiy, V., Cherkashyn, V., Vakhitova, A., Hetman, O. (2024). Voienni mihranty: svitovy dosvid ta ukrainski osoblyvosti. *Ukrainska Rada Biznesu. Kyiv.* URL: <https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf> [in Ukrainian].
30. Shvets, S. L. (2023). Mihratsiini potoky v krainy YeS: vyklyky ta shliakhy rehuliatsii. *Naukovyi zhurnal «Politykus» – Scientific journal «Politicus», issue 3, 63–67.* URL: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-3.11> [in Ukrainian].
31. Krotevych, M. S., Hbur, Z. V. (2023). Mihratsiini protsesy v Ukraini sprychyneni viinoiu: stan ta naslidky. *Reformuvannia mizhnarodnykh ekonomichnykh vidnosyn i svitovoho hospodarstva v suchasnykh umovakh: materialy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 24–25 bereznia 2023 roku). Lviv-Torun: Liha-Pres, 91–96 [in Ukrainian].*

32. Pyshchulina, O., Yurchyshyn, V., Stetsiuk, P., Mishchenko, M. (za redaktsiiei Yu. Yakymenka). (2023). Vplyv mihratsiinykh protsesiv na perebih povoiennoho vidnovlennia Ukrainy, mihratsiinu polityku YeS ta krain Skhidnoho partnerstva. Tsentrazumkova, Kyiv. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/10/25/2023-Pyshchulina-MIGRACIA.pdf> [in Ukrainian].
33. Yak bizhentsi z Ukrainy zhyvut ta pratsiuiut u Rumunii. (2024). URL: <https://kanal.dim.tv/yak-bizhenczi-z-ukrayiny-zhyvut-ta-praczyuyut-u-rumuniyi/> [in Ukrainian].
34. Zhyrii, K. Polshcha zarobyla na ukraintsiakh nabahato bilshe, nizh bulo nadano dopomohy: stalo vidomo skilky. (2025). UNIAN. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/zarobitok-ukrajinciv-u-polshchi-porivnyannya-dopomogi-i-zarobitku-13036524.html> [in Ukrainian].
35. Olefir, V. (2022). Stvoreni viinoiu potoky mihratsii ta yikh vplyv na hospodarsku diialnist. *Publichne pravo – Public Law*, 4(48), 80–87 [in Ukrainian].
36. Belinska, Ya.V., Shevchuk, O. I. (2023). Vymushena mihratsiia naselennia Ukrainy pid chas viiny. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka – Digital Economy and Economic Security*, 9(09), 63–67 [in Ukrainian].
37. Chervinska, L., Kalina, I., Chervinska, T., Safonov, Yu., Lishchenko, A., Shuliar, N. (2024). Vymushena mihratsiia v umovakh viiny: vyklyky, finansovo-ekonomichni ryzyky, napriamy rozv'iazannia problem. *Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii ta praktyky – Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 2(55), 531–545 [in Ukrainian].
38. Ette, A., Spies, C. R., Bujard, M., Decieux, J., Gambaro, L., Gutu, L., Melewski, N., Ruckdeschel, K., Sauer, L., Schmith, S. (2023). Lebenssituation ukrainischer Geflüchteten. *BIB Analyse*, 6. URL: https://www.bib.bund.de/Publikation/2023/pdf/Lebenssituation-ukrainischer-Gefluechteter.pdf?__blob=publicationFile&v=4 [in German].
39. Brücker, H., Ette, A., Grabka, M. M., Kosyakova, Y., Niehues, W., Rother, N., Spieß, C. K. (2023). Ukrainian Refugees in Germany: Evidence From a Large Representative Survey. *Comparative Population Studies*, Vol. 48, 395–424. doi: <https://doi.org/10.12765/CPoS-2023-16>
40. Bizhentsi z Ukrainy: khto vony, skilky yikh ta yak yikh povernuty. (2023). Finalnyi zvit / D. Mykhailyshyna, M. Smoiliuk, M. Tomilina, H. Vyshlinskyi. Kyiv: Tsentronomichnoi stratehii. URL: <https://ces.org.ua/refugees-from-ukraine-ukr-final-report/> [in Ukrainian].
41. Kosyakova, Y., Gatskova, K., Koch, T., Adunts, D., Braunfels, J., Goßner, L., Konle-Seidl, R., Schwanhäuser, S., Vandenhirtz, M. (2024). Arbeitsmarktintegration ukrainischer Geflüchteter: Eine internationale Perspektive. IAB-Forschungsbericht. Aktuelle Ergebnisse aus der Projektarbeit des Instituts für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, 16. URL: <https://doku.iab.de/forschungsbericht/2024/fb1624.pdf> [in German].

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Kalynovskyi Yurii Yuriyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

MIGRATION AS A FORM OF OVERCOMING SOCIOCULTURAL AND POLITICAL BOUNDARIES: A PHILOSOPHICAL CONTEXT

This study identifies key trends and examines the characteristics of migration processes in Ukraine triggered by large-scale Russian aggression. The phenomenon of migration is analyzed as a means of overcoming political and sociocultural boundaries. It is asserted that the migration processes intensified by the Russian-Ukrainian war exert a substantial impact on the socio-economic, political-legal, and spiritual-cultural spheres both within Ukraine and across Europe.

Keywords: internal migration, external migration, Russian-Ukrainian war, sociocultural adaptation, human rights, political and sociocultural boundaries.

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

Буліч Артем Ігорович, аспірант кафедри філософії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: bylich@ukr.net

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті здійснена спроба філософського осмислення феномену національної безпеки крізь призму синергетичної парадигми. Автори пропонують розглядати національну безпеку як складну, відкриту та самоорганізовану систему, що формується в умовах постійної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. Проаналізовано ключові категорії синергетики – біфуркацію, атрактор, стохастичність, ентропію та емерджентність – у контексті українського історичного досвіду й сучасних викликів. Особливу увагу приділено ролі духовної сфери як системотворчого чинника, здатного генерувати нові ціннісні орієнтири в періоди соціальної нестабільності. Обґрунтовується, що синергетичний підхід дозволяє не лише глибше зрозуміти динаміку загроз, а й окреслити потенціал для формування нової культури національної безпеки, заснованої на свободі, гідності й солідарності.

Ключові слова: національна безпека, синергетика, біфуркація, атрактор, емерджентність, ентропія, духовна сфера, самоорганізація.

Вступ. ХХІ ст. поставило людство перед реальною загрозою самознищення, що зумовлено не лише техногенними чи екологічними факторами, а й глибокими цивілізаційними зрушеннями, які зачіпають саму основу культурної ідентичності народів. У сучасному світі, що характеризується високим рівнем глобалізації, нестабільністю та багатовекторністю загроз, проблема національної безпеки набуває особливої актуальності. Традиційні підходи до її аналізу дедалі частіше виявляються недостатніми для пояснення складних процесів, що відбуваються в політичному, економічному, соціальному та інформаційному середовищах. Особливо гостро ці виклики постають перед

Україною, яка в умовах повномасштабної війни змушена не лише захищати свою територіальну цілісність, а й переосмислювати засади національного буття, ідеології та безпеки.

У цьому контексті синергетична парадигма набуває особливої актуальності як методологічна основа для переосмислення історії та сучасності і для формування адекватної сучасним соціокультурним реаліям культури національної безпеки, відкриває нові можливості для осмислення феномену національної безпеки. Вона дозволяє розглядати історію не як лінійний процес, а як складну систему з фазовими переходами, біфуркаціями, стохастичними впливами та емерджентними властивостями. Саме така перспектива дає змогу побачити в історії України не лише низку драматичних подій, а й потенціал для творення нової моделі державності. Крім того, синергетика дозволяє розглядати національну безпеку не лише як стан захищеності держави, а як динамічний процес, що формується в умовах постійної взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. Такий підхід сприяє глибшому розумінню механізмів адаптації, стійкості й трансформації національної безпеки в умовах криз, конфліктів і викликів. У статті здійснюється спроба концептуалізувати феномен національної безпеки крізь призму синергетичного мислення, визначити його ключові характеристики й уточнити окремі положення методологічних засад досліджень у безпекознавстві.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика національної безпеки в українському науковому дискурсі традиційно розглядається крізь призму політичних [1; 2], правових [3; 4], економічних [5; 6], інформаційних [7; 8] та військових / воєнних [9; 10] аспектів. Комплексне ж філософське розуміння безпекової проблематики висвітлюється в сучасних публікаціях недостатньо активно. Проте останніми роками спостерігається тенденція до міждисциплінарного осмислення соціально-політичних процесів [11; 12], що відкриває можливості для застосування синергетичного підходу до безпекової проблематики.

Метою цієї статті є спроба філософського осмислення феномену національної безпеки крізь призму синергетичного підходу, а також виявлення методологічних засад його дослідження як складної, відкритої та самоорганізованої системи.

Автори прагнули інтегрувати концептуальні положення синергетики у сферу безпекознавства з метою розкриття нових аналітичних можливостей для розуміння динаміки загроз, адаптивності державних інститутів та механізмів забезпечення стійкості національної безпеки в умовах нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Історичний досвід України – від Київської Русі до сучасної боротьби за незалежність – демонструє, що національна безпека не може бути зведена лише до військових чи економічних параметрів. Вона має глибоке культурне, аксіологічне та духовне підґрунтя. Варто згадати в цьому контексті такі ключові віхи вітчизняної історії:

- Київська Русь як перша форма державності на українських землях стала прикладом ранньої синергетичної самоорганізації, де християнство виступило культурним атрактором, що об'єднав різні племена в єдину цивілізаційну систему;

- козацька доба – приклад емерджентного порядку, що виник у прикордонних умовах постійної загрози. Запорозька Січ функціонувала як саморегульована система з високим рівнем горизонтальної організації, що забезпечувала безпеку через культуру, звичаєве право та військову мобілізацію;

- національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. – приклад біфуркаційного моменту, коли в умовах розпаду імперій виникли альтернативні моделі державності (УНР, ЗУНР), які, попри поразку, заклали ідеологічні основи майбутньої незалежності;

- рух шестдесятників у 1960-х рр. – приклад культурного спротиву тоталітаризму, де духовна сфера стала джерелом нелінійного впливу на суспільну свідомість;

- Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013–2014) – це приклади фазових переходів, коли суспільство, досягнувши критичної точки, здійснило якісну зміну політичного режиму через самоорганізацію та мобілізацію громадян;

- спротив російській агресії починаючи з 2014 р. – яскравий приклад того, як периферійні чинники (волонтерський рух, територіальна оборона, цифрова дипломатія) стали системотворчими в умовах війни.

Як бачимо – усе це приклади історичних фазових переходів, у яких проявлялася здатність Українського народу до самоорганізації, мобілізації та відновлення.

Зробімо спробу простежити наповнення ключових категорій синергетики конкретним безпековим смислом.

Біфуркація. У синергетиці біфуркація – це момент, коли система досягає критичної точки і може перейти в один із кількох можливих станів. Це якісна зміна, що виникає внаслідок незначних змін параметрів [13; 14]. До біфуркацій, зокрема, може призвести ігнорування складних нелінійних процесів [15]. Яскравими прикладами біфуркаційних станів – моментів, коли суспільство опинялося на роздоріжжі, і навіть незначні події могли радикально змінити траєкторію розвитку, – можуть слугувати:

– проголошення незалежності України 1991 р. Україна опинилась у біфуркаційному стані, спричиненому розпадом СРСР, економічною кризою, політичною невизначеністю. Перед українським суспільством постали дві ключові альтернативи: залишитися в оновленому Союзі чи обрати незалежність. У результаті референдум 1 грудня 1991 р. став точкою неповернення – Україна обрала шлях суверенності;

– Помаранчева революція 2004 р. Біфуркаційна ситуація була спричинена фальсифікацією виборів, масовими протестами. Альтернативними варіантами подальшої еволюції стали – прийняти авторитарну модель або відстояти демократичні цінності. У результаті відбулася мирна зміна влади і зміцнення громадянського суспільства;

– Революція Гідності (2013–2014 рр.). Стан суспільної біфуркації став наслідком відмови тодішнього Президента України Віктора Януковича від євроінтеграції, насильства проти протестувальників. Україні постала перед альтернативами: авторитарна модель розвитку (за російським зразком) чи європейський шлях. Результатом стало повалення режиму Януковича і початок глибоких трансформацій;

– повномасштабне вторгнення РФ (2022 р.). Біфуркаційна ситуація полягала в загрозі знищення державності, у результаті чого під загрозою опинились ментальні засади українського суспільства й українська ідентичність. Виокремилось два магістральних альтернативних шляхи подальшого розвитку: капітуляція або тотальна мобілізація і всенародний збройний спротив. Українське суспільство обрало другий шлях і як наслідок – безпрецедентна самоорганізація суспільства, зміцнення національної ідентичності, перехід до воєнної економіки.

Ці приклади демонструють, що біфуркації – це моменти історичної нестійкості, коли навіть незначні дії можуть мати нелінійні, масштабні наслідки. Саме в такі моменти особливо важливою стає роль духовної сфери, інтелігенції, ідеології як чинників, що можуть спрямувати систему до конструктивного розвитку.

Атрактор. Атрактор – це стан або набір станів, до яких система прагне у своєму розвитку. У соціокультурному вимірі – це цінності, ідеали, моделі поведінки, які притягують суспільну увагу [16; 17]. Атрактори виникають у детермінованих системах, які мають чутливу залежність від початкових умов, що призводить до складних, але обмежених траєкторій у фазовому просторі [18]. Вони не пов'язані з рівновагою і не можуть бути знайдені за допомогою стандартних процедур, що робить їхнє виявлення достатньо складним завданням [19]. Прикладами атракторів в українському соціокультурному просторі, які відігравали й відіграють ключову роль у формуванні національної безпеки, можна вважати:

– ідею незалежності, суверенності, соборності та єдності як прагнення до самостійного державного буття. Ця ідея була в центрі суспільної уваги від початку новітньої історії самостійної України (від Акта Злуки 1919 р., Руху за незалежність у 1990-х рр.) до спротиву повномасштабній російській агресії з лютого 2022 р. Ця ідея стала об'єднальним чинником українського суспільства навколо захисту території, мови, культури, зміцнення внутрішньої стійкості, протидії сепаратизму;

– європейський цивілізаційний вибір, інтеграцію в європейське політичне, правове та культурне поле. Проявом цього атрактора стали підтримка курсу на ЄС, участь у програмах НАТО, реформи за європейськими стандартами. Саме європейський цивілізаційний вибір задає стратегічний напрямок розвитку України, формує її зовнішньополітичну ідентичність;

– українську мову як символ ідентичності, як носій культури, пам'яті, опору. Проявом цього атрактора стало зростання популярності української мови після 2014 р., її захист на законодавчому й повсякденно-побутовому рівнях. Саме мова консолідує суспільство, протидіє інформаційній агресії;

– національну гідність і свободу як моральні цінності, що стали основою Революції Гідності. Ці цінності проявились у готовності громадян до протесту, захисту прав, солідарності. Зазначені цінності формують активне громадянське суспільство, здатне до самоорганізації, що в умовах суттєвого посилення загроз, війни суттєво посилюють безпековий фон. Це особливо потужний атрактор, суператрактор, який здатний об'єднати різні підсистеми суспільства навколо спільної мети. Він виконує роль ціннісного ядра, що забезпечує моральну легітимність держави, сприяє консолідації суспільства, забезпечує стійкість соціальної системи.

Стохастичність. Стохастичність – це наявність випадкових, непередбачуваних факторів, які впливають на розвиток системи [20; 21]. У соціальних системах це може бути вплив зовнішніх подій, криз, війни.

Прикладами випадкових, непередбачуваних подій новітньої української історії або чинників, які суттєво вплинули на національну безпеку, змінюючи хід історії або соціальну динаміку, можна вважати:

– пандемію COVID-19 (2020–2021 рр.) – глобальну епідемію, що порушила звичний ритм життя у світі, призвела до кризи охорони здоров'я, економічних втрат, змін моделей управління. Синергетичним ефектом такої стохастичності став розвиток цифрових сервісів, дистанційної освіти, нових форм соціальної взаємодії;

– початок повномасштабного вторгнення РФ (24 лютого 2022 р.). Момент нападу був несподіваним, хоча загроза існувала. У результаті Україна була

вимушена радикально змінювати свою безпекову політику, мобілізувати суспільство, переходити до воєнної економіки. Синергетичний ефект від такої події полягає в активізації волонтерського руху, самоорганізації громад, зміцненні національної ідентичності;

- знищення Каховської ГЕС (2023 р.) – техногенна катастрофа, спричинена воєнними діями, наслідками якої стали екологічна катастрофа, гуманітарна криза, зміна логістики та оборонних стратегій. Синергетичним ефектом від таких катаклізмів можна вважати посилення міжнародної підтримки, мобілізацію екологічних ініціатив;

- випадкові героїчні вчинки окремих осіб – дії окремих військових, волонтерів, митців, які стали символами спротиву (героїчні дії «Київського привида», співробітників ГУР Міністерства оборони тощо). Такі вчинки безпосередньо сприяють моральному піднесенню, консолідації суспільства. Синергетичним ефектом стало створення нових культурних наративів, зміцнення національного духу.

Ці приклади яскраво демонструють, що стохастичність – це не лише загроза, а й джерело нових можливостей, які можуть бути реалізовані через самоорганізацію, адаптацію і творчість. Саме синергетична парадигма дозволяє враховувати ці випадкові чинники як частину складної динаміки національної безпеки.

Ентропія. У соціальному контексті ентропія – це міра природного розпаду структури або зникнення відмінностей у соціальній системі, втрата порядку, зростання хаосу, дезінтеграція цінностей [22]. Висока соціоентропія загрожує стабільності суспільства. Інформаційна війна, дезінформація, втрата довіри до інституцій – це лише окремі прояви соціальної ентропії, які можуть бути подолані через зміцнення духовної сфери та ідеології [23; 24]. Ці поняття не лише описують динаміку соціальних процесів, а й дають інструменти для прогнозування, управління та зміцнення національної безпеки через культуру, ідеологію та історичну свідомість.

Конкретними прикладами ентропійних процесів в Україні, тобто ситуацій, коли в суспільстві спостерігалось зростання хаосу, дезінтеграції, втрати ціннісних орієнтирів, що створювало загрози національній безпеці, можна вважати:

- соціальну аномію 1990-х рр. – розпад радянської системи, економічна криза, гіперінфляція, масове безробіття. Результатом таких процесів стали втрата довіри до держави, зростання злочинності, тіньової економіки, еміграції, і як наслідок – послаблення інституцій, фрагментація суспільства;

– інформаційну ентропію в умовах гібридної війни – масове поширення фейків, дезінформації, пропаганди (особливо з боку РФ), що призводить до розмиття істини, поляризації суспільства, зниження критичного мислення. Національній безпеці це загрожує підривом інформаційного суверенітету, маніпуляцією суспільною думкою тощо;

– руйнування освітньої та культурної інфраструктури внаслідок війни – знищення шкіл, університетів, музеїв, театрів, бібліотек, що призвело до часткової втрати культурної спадщини, переривання освітнього процесу. Для національної безпеки це загрожує деградацією гуманітарного простору, зростанням культурної ентропії;

– втрату ціннісного консенсусу в політичному дискурсі – популізм, політичну фрагментацію, знецінення державних інституцій, що призводить до зниження легітимності влади, політичної нестабільності, підвищення вразливості до зовнішнього втручання, ослаблення стратегічного курсу;

– масову трудову міграцію – виїзд мільйонів українців за кордон у пошуках роботи. Наслідками цього стають демографічна криза, «відтік мізків», розриви соціальних зв'язків. У контексті національної безпеки це призводить до зменшення людського капіталу, послаблення економічної й соціальної стійкості.

Ці приклади демонструють, що ентропія в соціокультурному середовищі – це не лише теоретичне поняття, а реальна загроза, яка може призвести до втрати керованості, ідентичності, стійкості соціальної системи. Її подолання можливе через посилення духовної сфери, ідеології, освіти, культури – тобто через ті самі механізми, які пропонує синергетична парадигма.

Емерджентність. Емерджентність – це поява нових властивостей соціальної системи, які не зводяться до властивостей її окремих елементів. Це результат взаємодії частин (елементів) у складній системі [25; 26]. Конкретних прикладів емерджентності за останні роки в українському суспільстві більше, ніж достатньо:

– волонтерський рух (з 2014 р.). Після початку війни на Донбасі тисячі громадян самоорганізувалися для допомоги армії, переселенцям, пораненим. Це не було ініційованим державою – рух виник як емерджентна відповідь суспільства на загрозу. Згодом він став частиною національної безпеки;

– територіальна оборона (2022 р.). У перші дні повномасштабного вторгнення РФ тисячі українців вступили до лав ТРО, часто без чіткої координації. Це була спонтанна мобілізація, яка перетворилася на структуровану систему оборони;

– цифрова дипломатія та інформаційний спротив. Ініціативи на кшталт «ІТ-Армії України», «UA Animals», «Save Ukraine» – приклади того, як громадянське суспільство створює нові форми впливу на міжнародну думку, без централізованого управління;

- культурне відродження через музику, літературу, кіно. Після 2014 р. зросла популярність української мови, музики, фільмів. Це було не результатом державної політики, а внутрішньою потребою суспільства – емерджентним процесом самоідентифікації;

- самоорганізація громад під час гуманітарних криз. Під час окупації, обстрілів, евакуацій громади створювали центри допомоги, прихистки, логістичні мережі, які не були частиною офіційної інфраструктури, але стали її доповненням.

Ці приклади демонструють, що емерджентність – це джерело інновацій, адаптації та стійкості, особливо в умовах кризи. Вони підтверджують синергетичну тезу: складні системи здатні до самоорганізації, коли традиційні механізми забезпечення національної безпеки не працюють.

Отже, синергетика дозволяє побачити в цих подіях не лише хаос і руйнування, а й потенціал для формування нових атракторів – ціннісних орієнтирів, які здатні об'єднати суспільство навколо ідеї національного розвитку. У цьому сенсі історична свідомість виступає не просто як форма пам'яті, а як активний чинник безпеки, що формує здатність суспільства до адаптації, опору і творення майбутнього.

У межах синергетичної парадигми особливого значення набуває суб'єктивний чинник, зокрема – інтелігенція як носій духовного потенціалу суспільства. В умовах біфуркаційних змін, коли система перебуває у стані нестійкості, саме духовна сфера здатна виступити джерелом нових атракторів – ціннісних орієнтирів, які спрямовують соціум до відновлення рівноваги.

Інтелігенція, як творча еліта, виконує функцію каталізатора історичних змін. Вона продукує ідеї, що формують ідеали, здатні об'єднати суспільство в періоди кризи. Як зазначав А. Тойнбі [27], саме духовні цілі, що перевищують прагматичні інтереси, здатні мобілізувати націю до дії. У цьому сенсі інтелігенція – не лише носій знань, а й моральний компас, що визначає напрямок розвитку. Приклади з української історії підтверджують цю тезу:

- Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка – не лише літератори, а й духовні лідери, які формували національну ідентичність у період імперського тиску;

- шестдесятники – Василь Стус, Іван Світличний, Алла Горська – стали символами морального спротиву радянському тоталітаризму;

- інтелектуали Революції Гідності – філософи, митці, журналісти – відіграли ключову роль в актуалізації української національної ідентичності й формуванні нової суспільної свідомості;

- сучасні культурні діячі – Сергій Жадан, Оксана Забужко, Юрій Андрухович – активно впливають на формування наративу національної гідності та опору.

Духовна сфера у свою чергу є простором генерації смислів, які забезпечують стійкість соціокультурної системи [21; 28]. З точки зору синергетики вона може розглядатися як високоорганізована підсистема, здатна впливати на загальну динаміку системи через символічні структури, ритуали, міфи, ідеали. Саме в духовній сфері формуються ті латентні настанови, які «тягнуть» суспільство з майбутнього, задаючи напрямок його розвитку.

Отже, можна стверджувати, що інтелігенція та духовна сфера виступають не лише як елементи культури, а як системотворчі чинники національної безпеки. Їхня активність у періоди соціальних нестабільностей [29; 30] є передумовою для появи нових атракторів, здатних забезпечити перехід до якісно нового стану суспільства, перехід від ретроспективної та конфліктної парадигми колективного мислення й соціального управління до перспективної, конструктивної, інтегративно-синергетичної моделі колективного світогляду та безпечного розвитку суспільства [31, с. 298].

Висновки. Синергетична парадигма, що ґрунтується на принципах складності, нелінійності, стохастичності та емерджентності, виявляє потужний евристичний потенціал у дослідженні проблематики національної безпеки. Вона дозволяє осмислити історичний процес не як лінійний поступ, а як динамічну систему з фазовими переходами, біфуркаціями й точками непередбачуваності, у яких ключову роль відіграє суб'єктивний чинник – культура, ідеологія, духовність.

Український досвід підтверджує, що саме в умовах кризи, коли традиційні інститути втрачають ефективність, на перший план виходять емерджентні явища – волонтерський рух, самоорганізація громад, цифровий спротив. Вони не лише компенсують слабкість держави, а й формують нові атрактори – цінності, що об'єднують суспільство.

Особливу роль у цьому процесі має відігравати інтелігенція як носій духовного потенціалу. Її здатність продукувати ідеали, формувати наративи, делегітимізувати несправедливість і надихати на дії є ключовою в біфуркаційні моменти історії. Саме духовна сфера, як найменш інструменталізована, здатна задавати напрямок розвитку в умовах стохастичної невизначеності.

Суператрактори української культури – свобода, гідність, соборність, історична пам'ять – виступають не лише символами, а й реальними механізмами мобілізації суспільства. Вони забезпечують стійкість до зовнішніх загроз, внутрішню згуртованість і здатність до адаптації.

Водночас ентропійні процеси – соціальна аномія, інформаційна дезорієнтація, втрата ціннісного консенсусу – залишаються серйозною загрозою на-

ціональній безпеці. Подолання їх можливе лише через формування нової ідеології, яка поєднає історичний досвід, наукове мислення та духовні орієнтири.

Таким чином, синергетична парадигма не лише пояснює складність сучасного світу, а й пропонує інструменти для проєктування майбутнього. Вона дає змогу побачити в історії не фатальність, а можливість вибору. Україна, маючи унікальний досвід периферійного, але духовно насиченого розвитку, здатна не лише зберегти свою ідентичність, а й стати детермінуючим центром нової глобальної безпекової парадигми, в основі якої – свобода, гідність і солідарність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даций Н. В., Близнюк А. С., Ватаман Т. В. Регіональна політика у системі забезпечення національної безпеки. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2025_1_9 (дата звернення: 28.07.2025).
2. Татарнікова Т. О. Внутрішня безпекова політика: впливові чинники та шляхи вдосконалення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2025. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2025_1_23 (дата звернення: 28.07.2025).
3. Лимар О. Л. Принципи адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в інтересах забезпечення національної безпеки України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 476–481.
4. Бондар Б. Генезис кримінального законодавства щодо злочинів проти основ національної безпеки України. *Юридичний вісник*. 2024. № 4. С. 203–210.
5. Бондаренко Є. Енергетична безпека як чинник національної стійкості: європейський та міжнародний правовий контекст. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1142–1147.
6. Філатов Б. А., Клімов Д. І. Аналіз сучасного стану стійкості національної економічної безпеки. *Економічний простір*. 2025. № 201. С. 220–224.
7. Стрелков В. В., Грушко І. І., Майко Т. С. Методи забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки України. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 1. С. 607–617.
8. Гапєєва О. М., Ромашко С. М. Теоретичні засади формування інформаційної безпеки як інструменту забезпечення національної безпеки. *Бізнес Інформ*. 2025. № 2. С. 163–170.
9. Кучеренко Ю. Ф., Носик А. М., Дзьобань О. П. Війни ХХІ століття: концептуальні аспекти створення мережецентричних систем управління військового призначення : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків : Право, 2025. 252 с.

10. Скриньковський Р. М. Воєнна безпека держави як складова національної безпеки. *Інтернаука* : міжнар. наук. журн. Серія: Юридичні науки. 2025. № 1. С. 43–54.
11. Козакевич А. С. Синергетична парадигма управління людським капіталом. *Modern economics*. 2019. № 14. С. 92–96.
12. Моргун О. Синергетична парадигма метафізичного світорозуміння всеєдності мислення і буття. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 24. С. 70–76.
13. Кондратьєва Т. В. Точки біфуркації на траєкторії розвитку соціально-економічних систем. *Економічний вісник Донбасу*. 2015. № 2. С. 39–44.
14. Кириченко М. О. Нелінійні метаморфози розвитку інформаційного соціуму в умовах глобальної біфуркації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2017. Вип. 56. С. 56–62.
15. Agarwala M. Bring science into business schools to train the leaders of tomorrow. *World view*. 2025. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-025-02214-5> (дата звернення: 26.07 2025).
16. Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я* : науч. журн. 2003. № 43. С. 254–257.
17. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 7. С. 3–15.
18. Toledo B. A. Conserved Quantities in the Lorenz System. 26 May 2025. URL: <https://arxiv.org/html/2505.20572v1> (дата звернення: 25.07 2025).
19. Kuznetsov N. V. Hidden Attractors in Fundamental Problems and Engineering Models: A Short Survey. *Recent Advances in Electrical Engineering and Related Sciences*. 2016. URL: https://www.researchgate.net/publication/299487224_Hidden_Attractors_in_Fundamental_Problems_and_Engineering_Models_A_Short_Survey (дата звернення: 25.07 2025).
20. Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 9. С. 3–16.
21. Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69–77.
22. Kenneth D. Bailey. *Social Entropy Theory*. 1990. URL: <https://archive.org/details/socialentropythe0000bail> (дата звернення: 30.07 2025).

23. Бурлуцька С. В. Ентропійні характеристики механізмів пружної реакції соціально-економічної системи. *Інтелект XXI*. 2015. №4. С. 71–76.
24. Щербина І. С., Єфремов О. С., Мороко О. Ю. Ентропія в замкнених системах управління. *Вісник Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій*. 2012. Т. 10, № 1. С. 82–86.
25. Геселева Н. В., Заріцька Н. М. Емерджентні властивості системи. *Бізнес інформ.* 2013. №7. С. 93–96.
26. Горбань О. М., Бахрушин В. Є. Основи теорії систем і системного аналізу. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 204 с.
27. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ : Основи, 1995. 614 с.
28. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78.
29. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. XIV, №3. P. 141–161.
30. Danilyan O., Dzoban O., Kalynovskyi Y., Saltanov M. Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito*. 2023. Vol. XV. №4. P. 60–78.
31. Геополітичний ландшафт сучасного світу та місце в ньому України : монографія / В. І. Додонова, О. М. Кириленко, О. Ю. Панфілов та ін. Харків : Право, 2025. 316 с.

REFERENCES

1. Datsii, N. V., Blyzniuk, A. S., Vataman, T. V. (2025). Rehionalna polityka u systemi zabezpechennia natsionalnoi bezpeky. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development, 1*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2025_1_9 [in Ukrainian].
2. Tatarnikova, T. O. (2025). Vnutrishnia bezpekova polityka: vplyvovi chynnyky ta shliakhy vdoskonalennia. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development, 1*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2025_1_23 [in Ukrainian].
3. Lymar, O. L. (2025). Pryntsypy administratyvno-pravovoho rehuliuвання diialnosti zasobiv masovoi informatsii v interesakh zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence, 1*, 476–481 [in Ukrainian].
4. Bondar, B. (2024). Henezys kryminalnoho zakonodavstva shchodo zlochyniv proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Yurydychnyi visnyk – Legal Gazette, 4*, 203–210 [in Ukrainian].
5. Bondarenko, Ye. (2025). Enerhetychna bezpeka yak chynnyk natsionalnoi stiikosti: yevropeiskyi ta mizhnarodnyi pravovy kontekst. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and comparative jurisprudence, 2*, 1142–1147 [in Ukrainian].

6. Filatov, B. A., Klimov, D. I. (2025). Analiz suchasnoho stanu stiikosti natsionalnoi ekonomichnoi bezpeky. *Ekonomichnyi prostir – Economic space*, 201, 220–224 [in Ukrainian].
7. Strelkov, V. V., Hrushko, I. I., Maiko, T. S. (2025). Metody zabezpechennia informatsiinoi bezpeky yak skladovoi natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Suspilstvo ta natsionalni interesy – Society and national interests*, 1, 607–617 [in Ukrainian].
8. Hapicieva, O. M., Romashko, S. M. (2025). Teoretychni zasady formuvannia informatsiinoi bezpeky yak instrumentu zabezpechennia natsionalnoi bezpeky. *Biznes Inform – Business Inform*, 2, 163–170 [in Ukrainian].
9. Viiny XX stolittia: kontseptualni aspekty stvorennia merezhetsentrychnykh system upravlinnia viiskovoho pryznachennia (2025). / O. P. Dzoban (Ed.). Kharkiv: Pravo.
10. Skrynkovskiy, R. M. (2025). Voienna bezpeka derzhavy yak skladova natsionalnoi bezpeky. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Serii: Yurydychni nauky – International scientific journal 'Internauka'. Series: Legal Sciences*, 1, 43–54 [in Ukrainian].
11. Kozakevych, A. S. (2019). Synerhetychna paradyhma upravlinnia liudskym kapitalom. *Modern economics*, 14, 92–96 [in Ukrainian].
12. Morhun, O. (2019). Synerhetychna paradyhma metafizychnoho svitorozuminnia vseiednosti myslennia i buttia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofska-politologichni studii – Bulletin of Lviv University. Philosophical and Political Studies*, 24, 70–76 [in Ukrainian].
13. Kondratieva, T. V. (2015). Tochky bifurkatsii na traiektorii rozvytku sotsialno-ekonomichnykh system. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of Donbas*, 2, 39–44 [in Ukrainian].
14. Kyrychenko, M. O. (2017). Neliniini metamorfozy rozvytku informatsiinoho sotsiumu v umovakh hlobalnoi bifurkatsii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University*, 56, 56–62 [in Ukrainian].
15. Agarwala, M. (2025). Bring science into business schools to train the leaders of tomorrow. *World view*. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-025-02214-5>.
16. Dzoban, O. P. (2003). Stabilnist sotsialnoi systemy v konteksti yii bezpeky (synerhetychnyi aspekt). *Kultura narodov Prychernomoria (Nauchnii zhurnal) – Culture of the Peoples of the Black Sea Region (Scientific Journal)*, 43, 254–257 [in Ukrainian].
17. Dzoban, O. P. (2011). Suchasna sotsialna synerhetyka: do pytannia pro vyznachennia kontseptualnykh osnov. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 7, 3–15 [in Ukrainian].
18. Toledo, B. A. (2025). Conserved Quantities in the Lorenz System. URL: <https://arxiv.org/html/2505.20572v1>.

19. Kuznetsov, N. V. (2016). Hidden Attractors in Fundamental Problems and Engineering Models: A Short Survey. *Recent Advances in Electrical Engineering and Related Sciences*. URL: https://www.researchgate.net/publication/299487224_Hidden_Attractors_in_Fundamental_Problems_and_Engineering_Models_A_Short_Survey.
20. Dzoban, O. P. (2011). Rozvytok idei synerhetyky yak novoi paradyhmy u pryrodnycho-naukovomu i sotsialnomu piznanni. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filozofia, filozofia prava, politohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 9, 3–16 [in Ukrainian].
21. Dzoban, O. P., Hrubov, V. M. (2011). Zahalna kharakterystyka suspilstva yak systemy: systemnyi i synerhetychnyi aspekty. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filozofia, filozofia prava, politohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 10, 69–77 [in Ukrainian].
22. Kenneth, D. (1990). Bailey. *Social Entropy Theory*. URL: <https://archive.org/details/socialentropythe0000bail>.
23. Burlutska, S. V. (2015). Entropiini kharakterystyky mekhanizmiv pruzhnoi reaktsii sotsialno-ekonomichnoi systemy. *Intelekt XXI – Intelligence XXI*, 4, 71–76 [in Ukrainian].
24. Shcherbyna, I. S., Yefremov, O. S., Moroko, O. Yu. (2012). Entropiia v zamknenykh systemakh upravlinnia. *Visnyk Derzhavnoho universytetu informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii – Bulletin of the State University of Information and Communication Technologies*, 10, 1, 82–86 [in Ukrainian].
25. Heseleva, N. V., Zaritska, N. M. (2013). Emerdzhentni vlastyvoli systemy. *Biznes inform – Business Inform*, 7, 93–96 [in Ukrainian].
26. Horban, O. M., Bakhrushyn, V. Ye. (2004). Osnovy teorii system i systemnoho analizu. Zaporizhzhia: HU «ZIDMU» [in Ukrainian].
27. Toinbi, A. (1995). Doslidzhennia istorii. Tom 1. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
28. Dzoban, O. P. (2003). Bezpeka u perekhidnomu sotsiumi: faktory-konstanty y variatyvni faktory stiikosti sotsialnoi systemy. *Naukovi zapysky Kharkivskoho viiskovoho universytetu. Sotsialna filozofia, psykholohiia – Scientific Notes of the Kharkiv Military University. Social Philosophy, Psychology*, 3(18), 69–78 [in Ukrainian].
29. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskyi, Y. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito, Vol. XIV, Iss. 3*, 141–161.
30. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y., Saltanov, M. (2023). Value aspects of the safe existence of social systems in an unstable world. *Cogito, Vol. XV, Iss. 4*, 60–78.
31. Dodonova, V. I., Kyrylenko, O. M., Panfilov, O. Yu. et al. (2025). Heopolitychnyi landshaft suchasnoho svitu ta mistse v nomu Ukrainy. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Dzoban Olexander, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Bulich Artem, graduate student of the Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF NATIONAL SECURITY IN A SYNERGETIC CONTEXT

This article attempts a philosophical reflection on the phenomenon of national security through the lens of the synergetic paradigm. The authors propose viewing national security as a complex, open, and self-organizing system formed under the constant interaction of internal and external factors. The paper analyzes key categories of synergetics – bifurcation, attractor, stochasticity, entropy, and emergence – in the context of Ukrainian historical experience and contemporary challenges. Special attention is given to the role of the spiritual sphere as a system-forming factor capable of generating new value orientations during periods of social instability. It is argued that the synergetic approach allows for a deeper understanding of the dynamics of threats and outlines the potential for forming a new culture of national security based on freedom, dignity, and solidarity.

Keywords: national security, synergetics, bifurcation, attractor, emergence, entropy, spiritual sphere, self-organization.

Чорна Лідія Валеріївна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри інформаційної діяльності та медіакомунікацій Національного університету «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна

e-mail: chorlidiya@gmail.com

ORCID iD: 0000-0001-8527-2416

Клименко Михайло Анатолійович, аспірант кафедри культурології та філософії культури, Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, Україна

e-mail: klimmikhailo31217@stud.op.edu.ua

ORCID iD: 0009-0005-0274-4622

МАНІПУЛЮВАННЯ МАСОВОЮ СВІДОМІСТЮ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

В умовах зміни комунікативної парадигми в сучасному суспільстві велика увага приділяється проблемі свідомості. Вона є найважливішим проявом духовної життєдіяльності, від функціонування якої залежить не лише життя окремої людини, а розвиток усієї цивілізації та формування відповідної моделі реальності. Якщо в минулі століття проблематика свідомості досліджувалася крізь призму онтології чи гносеології, то сьогодні на перший план виходить проблематика маніпуляції масовою свідомістю. У таких сферах знання, як історія, психологія, політологія, соціологія, економіка, нейронауки існують різні визначення цього феномену, орієнтуючись на предмет вивчення кожної з них. Проте й досі ця сфера потребує світоглядно-філософських відповідей. У статті актуалізується питання маніпуляції як ефективного способу управління свідомістю людей, що передбачає трансформацію ціннісних орієнтацій, культурних кодів, смислів, наративів та стереотипів з метою здійснення максимального світоглядного контролю над людиною та суспільством. Констатується той факт, що проблематика маніпуляції масовою свідомістю з боку філософії залишається відкритою до вивчення і до кінця не досягнута в сучасних дослідженнях.

Ключові слова: свідомість, масова свідомість, суспільна свідомість, маніпуляція, маніпулювання масовою свідомістю.

Постановка проблеми. Свідомість людини є найважливішим проявом її духовної життєдіяльності, від функціонування якої залежить не лише життя окремої людини, а розвиток усієї цивілізації та формування відповідної моделі реальності. Свідомість завжди є відкритою для взаємодії. Так, людина

від самого моменту народження починає взаємодіяти з навколишньою реальністю, сприймаючи тим чи іншим чином усе, що є навколо неї – усі доступні джерела інформації. Але буде досить необачно вважати, що в разі, коли людина свідомо не сприймає інформацію, то вона (інформація) автоматично втрачає силу свого впливу на свідомість людини. Сьогодні об'єктом цілеспрямованого впливу на людину часто-густо стає безпосередній вплив на несвідоме. Багато в чому вплив на несвідоме є шляхом різнорідних способів маніпулювання людиною.

Необхідно підкреслити, що проблематика дослідження феномену «свідомості» залишається актуальною протягом щонайменше декількох останніх століть. Проблеми дослідження феномену свідомості тією чи іншою мірою присвятили свої праці Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, З. Бауман, Г. Лебон, З. Фройд, Е. Фромм, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гассет, К. Юнг, А. Грамші, М. Бубер, Ю. Габермас, К. Ясперс, К. Леві-Строс, Н. Луман, О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Вебер, Т. Парсонс, Дж. Тернер, П. Бурдьє, Ж. Дюпра, К. Санстейн, Ч. Філмор, Г. Франке та інші мислителі.

У таких сферах знання, як історія, психологія, політологія, соціологія, економіка, нейронауки, можна відшукати різні визначення цього феномену, орієнтуючись на предмет вивчення кожної з них. Проте й досі ця сфера породжує для дослідників більше запитань, аніж надає однозначних відповідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо в минулі століття проблематика свідомості досліджувалася крізь призму онтології чи гносеології, то сьогодні на перший план виходить проблематика маніпуляції масовою свідомістю. На початку XXI ст. вона активно обговорюється як представниками широкого загалу, так і все частіше стає предметом бурхливих наукових дискусій, гострої полеміки [1; 2]. З нещодавнього часу питанню маніпуляції присвячується багато творів як української, так і зарубіжної філософської літератури [3]. Це знаходить своє відображення у філософських, психологічних, політологічних текстах, що вкотре підтверджує його актуальність, вихід на новий рівень – рівень аудіовізуальної, соціальної чутливості.

Серед сучасних вітчизняних дослідників у цій проблематиці можна відзначити О. Данильяна [4], О. Дзьобаня [5], Л. Леонтьєву [6], Г. Почепцова [7], Т. Розову [8].

Дослідниками різних сфер знання розроблене істотне підґрунтя для осягнення особливостей маніпулювання масовою свідомістю, проте сучасні виклики соціокультурного розвитку зумовлюють більш поглиблене вивчення цього феномену за допомогою філософської методології. Оскільки маніпулювання передбачає втручання до свідомості людини як на особистісному, так і на соціальному рівні, з метою здійснення не просто певного впливу на осо-

бистість, а також обумовлення її емоційно-поведінкових реакцій, вибору, способу реалізації її прав і свобод, формування її суджень, то це, безумовно, викликає необхідність осягнення феномену «маніпулювання свідомістю» саме на рівні філософсько-світоглядного аналізу.

На соціальному рівні маніпулювання свідомістю набуває масштабу, що не просто загрожує людській свободі, а непомітно знищує її в усіх проявах. Адже саме за допомогою маніпулювання можна моделювати людину як зсередини, так і ззовні. Відтак індивід постійно перебуває під трансформаційною дією тих чи інших соціальних регуляторів, з нього, як із пластиліну, намагаються створити передбачувану та адаптовану для схвалення певних соціальних, економічних, культурних, політичних та інших рішень істоту. Говорячи лако-нічно, маніпуляція свідомістю – це є скрита форма примусу, насилля, неймо-вірно гарно завуальована та «упакована». За своєю сутністю – це нещадна війна проти особистості, знищення свободи вибору та індивідуальності під впливом «необхідності», встановленої кимось ззовні, а якщо називати речі своїми іменами – задля реалізації чийхось інтересів. Крізь призму психоло-гічної науки «маніпуляція – вид психологічного впливу, вправне виконання якого призводить до прихованого викликання в іншій людини намірів, що не збігаються з її актуально наявними бажаннями [9].

Таким чином, питання маніпуляції суспільною свідомістю з боку гумані-тарних дисциплін, особливо соціальної філософії, залишається відкритим і до кінця не вивченим і не поясненим. Які ж основні причини тут можна виокремити?

По-перше, проблематика маніпуляції масовою свідомістю розглядалася переважно в межах психологічної та політологічної парадигми. Під таким кутом зору більш за все досліджувалися конкретні прийоми, способи та ме-тоди маніпуляції індивідуальною та груповою свідомістю у процесі комуні-кації. Але не вивчалася маніпуляція на концептуальному рівні як важлива філософська категорія, що перебуває на стику соціально-філософського, по-літологічного, лінгвістичного, етичного дискурсів. Маніпулятивність майже не розглядалася як явище, тісно пов'язане з проблемами духовного й соціаль-ного буття людини, способами реалізації комунікативних зв'язків, наративами суспільної свідомості, функціонуванням владних відносин.

По-друге, за минулі десятиліття пильної уваги до проблеми маніпуляції суспільною свідомістю та активного її вивчення в гуманітаристиці, у рамках філософської думки не спостерігається ретельного аналізу з питань природи, соціальної підстави, сутнісних характеристик цього феномену, динаміки його розвитку, трансформації та його справжнього світоглядного сенсу. Різнома-нітність у галузі методологічного підходу до її вивчення практично не роз-

глянуто. Не досліджено такий аспект феномену маніпуляції, як зв'язок маніпуляції та свободи людини.

Отже, проблема маніпуляції масовою свідомістю за всієї своєї популярності залишається маловивченою у філософсько-світоглядному аспекті. З цього випливає основна мета дослідження окресленої проблематики.

Формулювання цілей. Спираючись на вищевикладене, окреслимо той факт, що особливим інтересом для цієї філософської розвідки є невизначеність моральних оцінок, у зв'язку з чим метою є актуалізація вивчення цього явища на світоглядному рівні. Не менш важливою метою є систематизація методологічних підходів до вивчення феномену маніпулятивності.

Виклад основного матеріалу. Людині здавна знайомий в якості умов для «виживання» в цьому світі стан «війни всіх проти всіх». Найбільш відомим у цьому контексті є вислів Томаса Гоббса: «*Bellum omnium contra omnes*». В історії людства було багато інших інтерпретацій такого підходу, що, по суті, можна звести до відомого латинського прислів'я: «Людина людині вовк» («*Homo homini lupus est*»). І це твердження надзвичайно легко засвоюється людиною та лягає на благодатне підґрунтя зовнішніх, нібито очевидних умов нашого життя. Адже що ми бачимо зараз та бачили постійно, вивчаючи історію людства? Звісно ж, війни. Війни та конфлікти в усіх можливих проявах. Як тут не погодитися з видатним мислителем? Що залишається людині, яка потрапила до такого несприятливого та вороже налаштованого до неї середовища? Індивід, якому нав'яли думку про його роз'єднаність з іншими, має якось вижити в цьому світі. Саме вижити, а не жити повноцінно. Так, задля виживання у відчуженому соціальному світові людина намагається створити для себе найбільш ефективну поведінкову модель, у зв'язку з чим перебуває в постійному процесі формування вибору рішень, сприймаючи цей процес існування здебільшого як боротьбу. Задля того, щоб боротьба не спричинила неконтрольованих наслідків та приносила очікувані результати, поступово виникала необхідність у врегулюванні суспільного порядку. Так, поступово, згідно з однією з наукових теорій виникнення держави, людина віддає державі частину своєї свободи в обмін на певну міру суспільного порядку і деякий ступінь «захищеності» себе та своїх інтересів від таких самих членів суспільства, що також намагалися вижити в цьому «ворожому» світі.

Отже, поступово людина делегувала свої функції з управління суспільним, а іноді й навіть особистим життям, спеціально уповноваженим особам. Іронія полягала в тому, що в подальшому виявилось не таким легким завданням повернути собі деякі права і свободи, зокрема перед державою (перше покоління прав людини). Адже закономірною підставою для управління суспільством є наявність владних повноважень, від яких у подальшому занадто складно

відмовитися тим особам, які вже отримали «смак» впливу на інших. Тому влада є неймовірно цікавим соціокультурним феноменом, основною рисою якого є страх її позбутися. Способи утримання політичної влади є предметом дослідження різних сфер наукових знань, оскільки вони є різноманітними. Так, в історії суспільних і політичних вчень сформувалися такі поняття, як «державний примус», «заохочення», «переконання», «навіювання», «пропаганда» і, нарешті, «маніпуляція» чи «маніпулювання». Саме останнє поняття складає для нас найбільш істотний науковий інтерес, тому що розкриває феномен маніпуляції взагалі та маніпуляцію масовою свідомістю зокрема. Технології маніпуляції діють непомітно, в обхід вольового складника та свідомого вибору людини.

Маніпуляція на соціальному рівні розуміється як один із способів управління масовою свідомістю поряд із ціннісно-нормативним регулюванням. Маніпулятивний компонент управління націлений на створення конкретних поведінкових моделей, необхідних для забезпечення певних соціальних реакцій та загалом створення індивіда, адаптованого до позитивного сприйняття політичних чи соціальних рішень.

Маніпуляція масовою свідомістю є технологією влади, що не може бути зведена лише до державного апарату чи певних інституцій, оскільки має безліч проявів, а також технік та інструментів, і здійснюється саме у просторі соціокультурної стереотипності масової свідомості. Викликає окремий інтерес і той факт, що основною передумовою вдалого використання маніпулятивних технологій є саме наявність свободи, яка згідно з поглядами М. Фуко є онтологічною умовою існування влади. Адже влада та непокірність до неї є двома сторонами однієї медалі. Якщо перефразувати М. Фуко, то втеча від влади, приховування правди, а також тлумачення владних приписів на свій власний розсуд веде до задоволення від своєрідного введення в оману та приносить елемент гри у відносини з владою [10]. «Завдяки здатності об'єкта влади чинити опір відбувається провокування та зміна системних відносин, формування інших форм суб'єктивності, що відкидають типовість, систему ідентифікацій, «закону істини», що нав'язуються панівною культурною матрицею. Система координат влади імпліцитно включає елемент свободи» [10].

Основні принципи маніпуляції масовою свідомістю викладено у працях Гюстава Лебона, що стояв у витоків соціальної психології, досліджуючи саме питання психології мас та натовпу. Так, Лебон наголошував на тому, що «одним із найефективніших способів впливу на масову свідомість є провокування емоційних реакцій» [11]. Адже натовп взагалі більш схильний керуватися емоціями, аніж логікою. Особливо, коли йдеться про найсильніші емоції, на кшталт страху чи гніву, – тоді здатність приймати раціональні рішення

в натовпі істотно знижується, так само як і брати до відома будь-які логічні доводи чи навіть факти. Це значно полегшує процес формування необхідної громадської думки.

Одним із важливих моментів у маніпулюванні масовою свідомістю є застосування візуальних символів чи образів, які є більш ефективними у своєму впливі на людину, оскільки є простішими для сприйняття та запам'ятовування, ніж, наприклад, висловлені вербально та добре аргументовані ідеї. Отже, віддаючи перевагу простим, чітким та впевненим твердженням, а не складному аналізу, людина маси асоціює це з безпекою та майбутніми відповідними діями, що сприятимуть її захищеності від того, що внаслідок спровокованого страху з'явилося в її свідомості як загроза. Крім того, істотний вплив на свідомість людини справляє ефект повторювання. Повторювані ідеї сприймаються як такі, що вже існують у реальності та проникають глибоко до свідомості людини, незалежно від їхньої правдивості та наявності достатніх доказів.

Важливим фактором для здійснення впливу на маси є також особистість самого лідера та наявність у нього харизматичності. Маючи потребу у перекладенні відповідальності на того, хто здатен вирішити всі проблеми, маси схвально реагують на ту особу, яка може встановити емоційний зв'язок із ними. Тоді як інтелектуальний складник здебільшого втрачає істотну вагу.

«Успішні лідери не завжди найрозумніші, а ті, хто може встановити емоційний зв'язок з людьми. Справжні лідери полоняють серця та емоції людей більше, ніж переконують їх логічними аргументами» [11].

Разом із тим значну роль відіграє авторитетність постаті та престиж, що нівелиують здатність особистості до критичного мислення та аналізу. Коли людям представляють авторитетні фігури, вони схильні сприймати їхні слова без аналізу. Цей принцип свідчить про те, як можна побудувати свої ідеї на основі престижу та авторитетності. Найцікавішим принципом для формування «мистецтва» маніпулювання свідомістю, на який з-поміж інших вказує Гюстав Лебон, є «перевага ілюзії перед реальністю, вимислу перед правдою» [11]. «Солодка неправда» в такому разі краще споживається масами, аніж гірка або небажана правда. Отже, дуже важко розробити механізми боротьби з дезінформацією, оскільки вона загалом є більш прийнятною для суспільства.

Найважливішим є те, що індивідуальна свідомість втрачає свою стійкість та незалежність під впливом групового мислення та стає занадто вразливою до всіх наведених вище засобів та способів маніпулювання.

«За прогнозами учених, деструктивні маніпуляції людиною і масовою свідомістю разом з національними конфліктами, екологічними катастрофами і демографічними бідами перетворюються на ще одну глобальну світову про-

блему. Їх провідне місце в системі загроз інформаційній безпеці визначається наступними чинниками: збільшенням кількості суб'єктів маніпулятивної дії (політичні, релігійні, громадські організації, рекламні агентства, комерційні структури і т. д.), що мають можливість збирання та поширення інформації; підвищеною схильністю населення підпадати під маніпулятивні впливи у зв'язку з тривалим перебуванням у кризових умовах (війна з РФ, зміни системи державного управління, системи правосуддя тощо); відсутністю дієвого захисту людини в масштабах суспільства в цілому, оскільки старі захисні механізми погано спрацьовують, а нові практично не реалізувалися у відповідності до європейських правових стандартів; слабого уявлення у людей про захист від маніпулятивної дії порівняно з європейськими країнами, де процес застосування і формування механізмів здійснювався протягом довгого часу; активним удосконаленням технологій маніпуляції (наприклад, нейролінгвістичне програмування тощо)» [12].

Якщо ретельно проаналізувати джерела, то необхідно відзначити, що поняття «маніпуляція» здебільшого тлумачиться як програмування переконань, бажань та інших психічних станів «агента». Зазначений підхід передбачає позиціонування маніпуляції на глобальному рівні, що відбувається за допомогою нейроінженерії, радикальних програм індоктринації та психологічного обумовлення. «Зазвичай вважається, що глобальна маніпуляція позбавляє свою жертву свободи волі. Ця поширена інтуїція лежить в основі «аргументу маніпуляції», який прагне захистити несумісність, стверджуючи, що життя в детермінованому всесвіті аналогічне тому, щоб бути жертвою глобальної маніпуляції. У технології маніпулювання свідомістю людини тема справедливості та свободи є головною. Людина, яка стала об'єктом маніпулювання, по суті, стає річчю» [Там само].

Істотним фактором, що значно полегшує вплив на масову свідомість є зміщення пріоритету від споживання інформації завдяки письмовим, друкованим джерелам до споживання інформації з телевізійних (XX ст.) та інтернет-джерел (XXI ст.). Це неминуче діє на зміну типу сприйняття інформації – з усвідомленого на імпульсивно-емоційний, коріння якого сягають саме підсвідомості, що в свою чергу викликає хаотичну поведінку.

Необхідно підкреслити, що «донедавна звичайна маніпуляція рідко була предметом філософського дослідження сама по собі. Однак той факт, що вона зазвичай вважається такою, що підриває дійсність згоди, призвів до її частого згадування в галузях, де дійсність згоди під питанням. Однією з таких галузей є медична етика, де запропоновані умови для автономної інформованої згоди часто посиляються на необхідність гарантувати, що згода не буде предметом маніпулювання» [13].

Крім того, у науковому співтоваристві широко обговорюється теорія «підштовхування», або «поштовху» («nudges»), яку було запропоновано для позначення навмисного створення ледь помітних, непримусових впливів на процес прийняття рішень людьми, щоб спонукати їх робити більш оптимальний вибір [14]. «Деякі підштовхування («наджі») просто надають кращу та зрозумілішу інформацію; ці підштовхування можна найкраще схарактеризувати як впливи, що покращують якість раціонального обмірковування. Однак, навіть із суто інформаційними підштовхуваннями, можна турбуватися, що вибір інформації, що надається, може бути маніпулятивним; можливо, наприклад, надання інформації про харчову цінність на упаковці харчових продуктів підштовхує людей робити вибір продуктів харчування на основі міркувань здоров'я, а не смаку. Більш нагальні проблеми виникають із підштовхуваннями, які діють за допомогою психологічних механізмів, зв'язок яких із раціональним обмірковуванням у кращому разі сумнівний. Багато з цих підштовхувань використовують евристику, упередження міркувань та прийняття рішень, а також інші психологічні процеси, що діють поза свідомістю» [Там само].

Фактично одне з найперших сталих філософських обговорень маніпуляції з'являється у впливовій книзі Рут Фейден, Тома Бошана та Ненсі Кінг «Історія та теорія інформованої згоди» [13]. Серед фахівців із медичної етики дуже поширена думка про те, що маніпуляція підриває дійсність згоди. Однак набагато менше згоди щодо того, як визначити, чи є певна форма впливу маніпулятивною. Ніде ця відсутність згоди не є такою очевидною, як у нещодавніх обговореннях «підштовхувань».

При цьому в сучасних розробках вітчизняних дослідників із заданої проблематики наголошується, що «стрімка інформатизація суспільства, яке дедалі більше залежить від медіа та засобів цифрових комунікацій, призводить до того, що новітні технології не лише забезпечують швидкий доступ до інформації, але й стають основними інструментами управління суспільними настроями, формування та поширення політичних наративів, конструювання цінностей і соціальних норм» [15].

Основними типами впливу на людську свідомість прийнято вважати пряме переконання, навіювання, емоційне зараження і наслідування. У цьому контексті доцільно звернутися до наукового доробку вітчизняного дослідника Ю. Дудки, який виокремив такі основні методи маніпулювання суспільною свідомістю: «...метод створення спотвореної реальності, метод фрагментації новин, метод створення фальшивих думок лідерів та новин, метод повної згоди або молекулярний метод Грамші, методи кібератак, сенсаційної маніпуляції або метод Йозефа Геббельса, метод асоціативної маніпуляції, маніпу-

ляція через демонстрації масової єдності, маніпуляція через відео- та звуковий монтаж, метод масштабування медіа» [16].

«Вивчення особливостей інформаційного середовища і засобів масової комунікації має певну цінність для дослідження соціокультурного простору інформаційного суспільства, в якому особливо актуальним стає розвиток технологій соціального маніпулювання, що створює основу для використання соціальної інформації не за її прямим призначенням, а для маніпуляцій індивідуальною й суспільною свідомістю» [5].

У ХХІ ст. поступово вибудовується нова комунікаційна культура, що базується на новій нелінійній матриці, заснованій на мережевій комунікації та різноматичності постмодерного світогляду. «Формується нова комунікаційна культура, в якій люди, не маючи доступ до новітніх технологій, стають актором, що впливає не тільки на свою життєдіяльність, але й на подальший розвиток інститутів суспільства. Нова комунікаційна матриця заснована на логіці складних систем: мережеві комунікації відрізняються нелінійністю, відсутністю центру й ієрархії. Так, мережа Інтернет у сучасному суспільстві поступово перетворюється у простір поширення нових комунікативних практик, які формують адекватні їм культурні зразки взаємодій. Ці світоглядні й поведінкові установки, сприйняті завдяки досвіду мережевих комунікацій, створюють характерний стиль життя, формують особливий тип особистості, здатної вплинути на динаміку суспільства» [4].

Висновки. Людина перебуває в постійному процесі формування вибору рішень у боротьбі проти соціального світу, відчуженого від неї. Водночас влада реалізується не лише на рівні соціальних інститутів, але і в повсякденному житті, класифікуючи людей за різними критеріями на різні категорії, соціальні групи, що накладає на них «трафарети» необхідних ідентичностей.

В основі маніпулювання масовою свідомістю насамперед міститься світоглядно-аксіологічна функція поряд із функцією соціального регулювання, контролю й управління. Адже маніпуляція є неймовірно ефективним способом управління свідомістю людей, що передбачає трансформацію ціннісних орієнтацій, культурних кодів, смислових навантажень, творення міфів, наративів та стереотипів із метою здійснення максимального світоглядного контролю над людиною та суспільством. Як ж основні методи маніпуляції масовою свідомістю, що сформувалися за останні десятиліття ХХІ ст.? Серед них необхідно відзначити такі: метод формування спотвореної реальності, метод фрагментації новин, метод фальшування думок лідерів, метод кібератак, метод сенсаційної маніпуляції, метод асоціативної маніпуляції, метод маніпуляції через демонстрацію масової єдності, метод маніпуляції через монтаж. При цьому кожен, хто потрапляє до сфери дії технологій маніпуляції свідо-

містю, не усвідомлює це повною мірою, а іноді й заперечує саму наявність такого впливу на себе, при цьому вже будучи «запрограмованим» в необхідному руслі. Людина в рамках маніпулятивного простору – це вже не особистість із свободою волі, а, скоріш, ресурс або функція. Може, саме тому в усьому світі поступово змінилися назви відділів, що займаються управлінням персоналом у різноманітних державних та недержавних організаціях, інституціях, корпораціях, із «відділу кадрів» на «human resources». Адже перетворення людини на податливий ресурс є основним завданням суб'єктів маніпулювання людською свідомістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нагорний А. Сучасні методики маніпулювання суспільно-масовою свідомістю та їх застосування в політичних технологіях. *Український соціум*. 2008. № 4 (27). С. 167–174. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.167>.
2. Пашина Н., Овіннікова Р. Маніпулювання та НЛП: Приховані стратегії в політичній комунікації. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2024. Вип. 40. С. 64–68. doi: 10.34079/2226-2830-2024-15-40-123-133.
3. Noggle R. The Ethics of Manipulation. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2025 URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/ethics-manipulation/> (дата звернення: 18.09.2025).
4. Данильян О., Дзьобань О. Інформаційне суспільство: амбівалентність динаміки розвитку. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2020. № 1. Р. 39–49. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/8/5>.
5. Дзьобань О. П. Маніпулятивний характер інформаційного середовища сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2014. № 3 (12). С. 3–12. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2014.3\(12\).272556](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2014.3(12).272556).
6. Леонтьєва Л. Є. Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів : монографія. Київ ; Львів : Факт, 2004. 298 с.
7. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.
8. Розова Т. В., Грицаєнко Ю. В. Теоретичний аналіз сучасних ціннісних орієнтацій: міждисциплінарний підхід. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. № 3 (66). С. 75–86. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337891>.
9. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf (дата звернення: 11.08.2025).
10. Фуко М. Наглядати й карати / пер. з фр. П. Тарашук. Київ : Основи, 1998. 392 с.
11. Лебон Г. Психологія натовпу / пер. з фр. І. Андрущенко. Київ : Арій, 2024. 272 с.

12. Дзюбань О. П., Брижко В. М. Дезінформація як фактор маніпулювання свідомістю. *Інформація і право*. 2023. №2 (45). С. 50–63. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282318](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282318).
13. Faden R. R., Beauchamp T. L., King N. M. P. A History and Theory of Informed Consent. New York : Oxford University Press, 1986. 406 p.
14. Sunstein C. R. Manipulation: What It Is, Why It's Bad, What to Do About It. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. 219 p.
15. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій : навч. посіб. / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. В. Кальниш та ін. Київ : Росава, 2006. 208 с.
16. Dudka Y. The Manipulation of Public Consciousness: How Propaganda Methods Threaten the Stability of States and Regions. *The International Journal Of Humanities & Social Studies*. 2023. Vol 11, issue 7. URL: https://www.internationaljournalcorner.com/index.php/theijhss/article/view/173103/117717?__cf_chl_tk=cvY63M5U3.uHZH33VP2BoHHGi9QF0CTKGqT1VmGhPY-1755790410-1.0.1.1-aTDvVN9xYf4geeH2eugXTt2QrvcSngW07zaV531TM
17. Вереш І. Теорія масового суспільства в сучасній політичній науці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2005. Вип. 2. С. 56–75.
18. Шейнов В. П. Маніпулювання свідомістю. Київ : Росава, 2010. 768 с.
19. Howard P. N. Lie Machines: How to Save Democracy from Troll Armies, Deceitful Robots, Junk News Operations, and Political Operatives. New Haven : Yale University Press, 2020. 224 p.

REFERENCES

1. Nahorny, A. (2008). Suchasni metodyky manipuliuvannia suspilno-masovoiu svidomistiu ta yikh zastosuvannia v politychnykh tekhnolohiiakh. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 4(27), 167–174. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.167> [in Ukrainian].
2. Pashyna, N., Ovinnikova, R. (2024). Manipuliuvannia ta NLP: Prykhovani stratehii v politychnii komunikatsii. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu – Bulletin of Mariupol State University*, 40, 64–68. doi: 10.34079/2226-2830-2024-15-40-123-133 [in Ukrainian].
3. Noggle, R. (2025). The Ethics of Manipulation. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2025/entries/ethics-manipulation/>
4. Danylian, O., Dzoban, O. (2020). Informatsiine suspilstvo: ambivalentnist dynamiky rozvytku. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI, 1*, 39–49. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/8/> [in Ukrainian].
5. Dzoban, O. P. (2014). Manipulatyvnyi kharakter informatsiinoho seredovyshcha suchasnoho suspilstva. *Informatsiia i pravo – Information and Law*, 3(12), 3–12. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2014.3\(12\).272556](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2014.3(12).272556) [in Ukrainian].

6. Leontieva, L. Ye. (2004). Propahanda yak informatsiino-psykhologichnyi skladnyk politychnykh protsesiv: monohrafiia. Kyiv, Lviv: Fakt [in Ukrainian].
7. Pocheptsov, H. (2015). Suchasni informatsiini viiny. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
8. Rozova, T. V., Hrytsaienko, Yu. V. (2025). Teoretychnyi analiz suchasnykh tsinnisnykh oriiientatsii: mizhdystsyplinarnyi pidkhyd. *Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3(66), 75–86. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337891> [in Ukrainian].
9. Shapar, V. B. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykhologichnyi slovnyk. Xarkiv: Prapor. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/427530.pdf [in Ukrainian].
10. Fuko, M. (1998). Nahliadaty y karaty / per. z fr. P. Tarashchuk. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
11. Lebon, H. (2024). Psykhologhiia natovpu / per. z fr. I. Andrushchenko. Kyiv: Arii [in Ukrainian].
12. Dzoban, O. P., Bryzhko, V. M. (2023). Dezinformatsiia yak faktor manipuliuvannia svidomistiu. *Informatsiia i pravo – Information and Law*, 2(45), 50–63. doi: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2\(45\).282318](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.2(45).282318) [in Ukrainian].
13. Faden, R. R., Beauchamp, T. L., King, N. M. P. (1986). A History and Theory of Informed Consent. New York: Oxford University Press.
14. Sunstein, C. R. (2025). Manipulation: What It Is, Why It's Bad, What to Do About It. Cambridge University Press.
15. Suchasni tekhnolohii ta zasoby manipuliuvannia svidomistiu, vedennia informatsiinykh viin i spetsialnykh informatsiinykh operatsii (2006): navch. posibnyk / V. M. Petryk, O. A. Shtokvysh, V. V. Kalnysh ta in. Kyiv: Rosava [in Ukrainian].
16. Dudka, Y. (2023). The Manipulation of Public Consciousness: How Propaganda Methods Threaten the Stability of States and Regions. *The International Journal Of Humanities & Social Studies*, 11, 7. URL: https://www.internationaljournalcorner.com/index.php/theijhss/article/view/173103/117717?__cf_chl_tk=cvY63M5U3.uHZH33VP2BoHHGi9QF0CTKGoqT1VmGhPY-1755790410-1.0.1.1-aTDvVN9xYf4geeH2eugXTt2QrvicSngW07zaV531TM
17. Vehesh, I. (2025). Teoriia masovoho suspilstva v suchasni politychnii nautsi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Politolohiia. Sotsiolohiia. Filosofiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Political science. Sociology. Philosophy*, 2, 56–75 [in Ukrainian].
18. Sheinov, V. P. (2010). Manipuliuvannia svidomistiu. Kyiv: Rosava [in Ukrainian].
19. Howard, P. N. (2020). Lie Machines: How to Save Democracy from Troll Armies, Deceitful Robots, Junk News Operations, and Political Operatives. New Haven: Yale University Press.

Chorna Lidiya Valeriivna, Doctor of Philosophical Sciences,
Associate Professor, Professor of the Department of Information Activity
and Media Communications, National University «Odesa Polytechnic»,
Odesa, Ukraine

Klimenko Mychailo, postgraduate student, Department of Cultural Studies
and Philosophy of Culture, National University «Odesa Polytechnic»,
Odesa, Ukraine

MANIPULATION OF MASS CONSCIOUSNESS: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

In the context of a change in the communicative paradigm in modern society, much attention is paid to the problem of consciousness. It is the most important manifestation of spiritual life, on the functioning of which not only the life of an individual person depends, but also the development of the entire civilization and the formation of an appropriate model of reality. If in past centuries the problems of consciousness were studied through the prism of ontology or epistemology, today the problems of manipulation of mass consciousness come to the fore. In such areas of knowledge as history, psychology, political science, sociology, economics, neuroscience, there are different definitions of this phenomenon, focusing on the subject of study of each of them. However, this area still requires worldview and philosophical answers. The article addresses the issue of manipulation as an effective way of controlling people's consciousness, which involves the transformation of value orientations, cultural codes, meanings, narratives and stereotypes in order to exercise maximum ideological control over a person and society. The fact is stated that the issue of manipulation of mass consciousness by philosophy remains open to study and has not been fully understood in modern research.

Keywords: consciousness, mass consciousness, social consciousness, manipulation, manipulation of mass consciousness.

Фінін Георгій Іванович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри історії, археології та гуманітарних наук,
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна
e-mail: finingeorgiy@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-7437-2996

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті обґрунтовано важливість формування національної ідентичності в сучасному суспільстві. З'ясовано, що основними завданнями національно-патріотичного виховання в умовах війни є формування у громадян України високого рівня самосвідомості та патріотизму, активної життєвої позиції, національної гідності. Досліджено взаємодію та взаємовплив формування національної ідентичності та процесів національно-патріотичного виховання.

Ключові слова: війна, освіта, світогляд, культура, патріот, національно-патріотичне виховання, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна стоїть перед викликом збереження власної державної та національної ідентичності. Україна може виступати прикладом болісного та непростого процесу переростання локальних, місцевих ідентичностей, сформованих за умов бездержавності й «розчленованості», у загальнонаціональну ідентичність. При цьому вже після здобуття незалежності набув певної динаміки рух у протилежному напрямі оформлення регіональних самоідентифікацій. Можна стверджувати, що пошук ідентифікаційних моделей виявився складним і до сьогодні не завершеним. Взаємопроникнення різних типів ідентичностей створює складну мозаїку уподобань і орієнтацій, у якій прагнення до закріплення пріоритетів регіональності домінує далеко не завжди. Однак легко спрогнозувати зростання питомої ваги регіональних ідентичностей уже в недалекому майбутньому. Природне прагнення регіонів до забезпечення власної самодостатності, не кажучи вже про ймовірні федералістські й навіть сепаратистські тенденції на місцях, стиму-

люватимуть і зростання регіональної самосвідомості, і кристалізацію територіальних інтересів [1, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку національно-патріотичного виховання й формування національної ідентичності в сучасному суспільстві, закладах освіти та зокрема закладах військової освіти привертала увагу багатьох дослідників. Специфіку національно-патріотичного виховання в освітніх закладах і зокрема закладах військової освіти й інших закладах освіти Сил Оборони України під час російсько-української війни досліджували Л. Олійник, І. Ящук, Н. Казакова, М. Култаєва, М. Триняк [2–5] та ін. Вивченню досвіду організації патріотичного і громадянського виховання молоді та аналізу особливостей розвитку початкової і базової військової підготовки у Великій Британії та Україні присвячено праці Т. Шаравари [6].

Проблемам ідентичності присвячено чимало праць. Узагальненого вираження проблематика ідентифікації набула у філософських працях Т. Адорно, Р. Баумайстера, Б. Вальденфельса, Ю. Габермаса, В. Хесле, М. Хоркхаймера [7, с. 55].

У своїх працях Л. Нагорна досліджує специфіку ідентифікації територіальних складників Української держави та відносин між ними, які здійснено в етносоціологічному та етноконфліктологічному ракурсах [8; 9].

У монографії М. Козловця проаналізовано сучасні західні та вітчизняні теоретико-методологічні підходи до визначення понять «ідентичність» та «ідентифікація», досліджено структуру, форми і механізми конструювання ідентичності. Аналіз діалектики глобального і національного, особливостей прояву і механізмів формування національної й транснаціональної ідентичностей в умовах глобалізації здійснено крізь призму розуміння і тлумачення феномену глобалізації як якісно нового етапу природно-історичного розвитку людства [10].

Аналіз досліджень складає підґрунтя для подальшого вивчення питань, пов'язаних з онтологічними, соціальними, культурними, економічними, побутовими аспектами, що сприяють розвитку й змінам самопізнання та самовизначення людини в суспільстві й пов'язані з процесами виховання. Проте недостатньо розробленою залишається проблема взаємодії процесів національно-патріотичного виховання та формування національної ідентичності.

Формулювання цілей. Метою статті є філософський аналіз та висвітлення основних аспектів національно-патріотичного виховання в контексті формування національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу. Національно-патріотичне виховання та формування національної ідентичності мають за мету «становлення самодостатнього громадянина – патріота України, гуманіста і демократа, готового до ви-

конання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності. Національно-патріотичне виховання має сприяти єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави» [11].

В. Олійник зазначає, що основними завданнями патріотичного виховання молоді в умовах повномасштабного російського вторгнення є формування у молодих громадян України високої самосвідомості та патріотизму, активної життєвої позиції, національної гідності, готовності до виконання конституційного та громадянського обов'язку щодо захисту національних інтересів України. Виховання патріотизму молоді передбачає розвиток патріотичного мислення, патріотичної свідомості, інтелекту особистості для формування активної громадянської позиції, що сприятиме розвитку демократії в Україні, більш широкій залученості до активної громадської діяльності тощо [2, с. 107]. Велику роль у патріотичному вихованні відіграють освітні компоненти гуманітарно-філософського спрямування в закладах вищої освіти. Такими можуть бути (на прикладі історичних спеціальностей) «Історія України», «Історія освіти», «Історія Слобідської України», «Політика збереження історичної пам'яті», «Глобальні проблеми та історія сьогодення», «Українська історіографія», «Археологія та історія Сходу України» тощо [12, с. 45].

Погодимося з думкою дослідників, що навчальний і виховний потенціал кожної дисципліни передбачає формування світогляду, загальної культури і ціннісних орієнтацій, визначає ставлення до різних сторін суспільного життя, соціальних орієнтацій, особистісно-професійного самоствердження, сприяє розвитку творчого потенціалу та інтересу до практичної участі у соціальних перетвореннях, забезпечує усвідомлення того, що кожен особисто здійснює свій конкретний внесок у збереження національної безпеки України, а держава натомість забезпечує безпеку життєдіяльності кожного громадянина. При цьому долаються суперечності між інтересами особи та держави, відбувається поєднання державних, групових та індивідуальних інтересів [3, с. 69].

Водночас під час навчання формуються навички критичного мислення, що підвищує стійкість до ворожої пропаганди та інструментів інформаційної війни. Критичне мислення можна віднести до так званих *soft skills* – «м'яких навичок», тобто особливих надпрофесійних якостей особистості, які допомагають вирішувати питання міжособистісної взаємодії у професійній діяльності. Загалом можна назвати такі навички й цінності, які сприяють форму-

ванню національної ідентичності: критичне мислення (здобувач освіти, а потім і професіонал, повинен завжди скептично ставитися до інформації); здатність до досліджень (пошук інформації, аргументація власної думки з опертям на факти й докази, уміння відкидати зайве); комунікативні навички; навички роботи в команді; патріотичні погляди [13, s. 45–46; 14, с. 339–340].

Освіта України в цілому та зміст освітніх компонентів зокрема має активізувати весь комплекс смислів української національної ідеї, а також історичної пам'яті. Історична пам'ять – особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією й соціумом свого становища в часі та просторі. Вона є не просто сумою знань, а й каналом передання історичного досвіду, отже, невід'ємним складником ідентифікації особистості, соціальної групи, нації. Не випадково кожна колоніальна влада з метою закріплення свого панівного становища над поневоленим народом намагається знищити його історичну пам'ять, яка живе в глибині народної свідомості й постійно збуджує народ до визвольних змагань [10, с. 61–82]. Історична пам'ять як складник освітнього процесу може відображатися в тематичному плані як явного знання (тобто такого, що усвідомлюється), так і прихованого – через висвітлення долі персоналій минулого, історичних наративів, смислів [12, с. 44].

Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України також ставить перед закладами освіти завдання працювати в таких напрямках, як «громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання як основні складові національно-патріотичного виховання, як стрижневі та основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України» [11].

Національно-патріотичне виховання буде дієвим у тому випадку, коли педагог буде зразком точного і неухильного виконання норм законів та обов'язків. Ми згодні з думкою, що забезпечити національно-патріотичну й правовиховну роботу може тільки людина, яка добре обізнана з основними положеннями юридичної науки, знає методики навчання правовим знанням, формування у студентів правової свідомості, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки. Навички і звички дотримуватися норм законів і мо-

ралі – це закономірний результат свідомого ставлення до виконання своїх обов’язків, дотримання правових та інших соціальних норм» [15, с. 127].

Отже, формування історичної пам’яті, патріотичне та національне виховання є невід’ємним складником національної ідентичності. Ідентичність дозволяє особистості відносити себе до певної спільноти або співтовариства. А. С. Зубенко відзначає, що структура і зміст особистісної ідентичності складаються з широкого набору компонентів: суб’єктивні відчуття й усвідомлення власного тіла, ототожнення себе з кимось іншим (близьким, значущим, необхідним), із групами, цінностями; виокремлення себе з цілого світу; цілісність і темпоральна тривалість власного життя; здатність до самооцінки, світогляд, здатність створювати змісти, здатність дистанціюватися від якоїсь конкретної діяльності та входити в умовну реальність символів і знаків; об’єктивне визнання з боку інших, повсякденний світ, наука й мистецтво, культурні й соціальні норми та стереотипи, цілісність структури світу; фактори, сформовані на перетині суб’єктивного й об’єктивного, самовизначення через набуття компетенції, професійна діяльність [16, с. 12]. Ідентичність формується шляхом ідентифікації – опануванням цінностей культури. Ідентифікація розглядається як один із механізмів соціалізації особистості, за допомогою якої опановуються норми, ідеали, цінності, ролі, моральні якості представників тих соціальних груп, до яких належить індивід. Важлива роль у формуванні ідентичності політичної нації належить ідентифікаційній функції мови [9, с. 234; 17].

М. Козловець стверджує, що сучасні підходи до ідентичності ґрунтуються на визнанні декількох тез: ідентичність за своєю природою є динамічною системою, тому жодна з форм ідентичності не є остаточно завершеною, як і постійно стабільною; відмова від уявлення про ідентичність як монолітну цілісність і утвердження замість цього гетерогенності, «множинності» сучасних ідентичностей; ідентичність повинна сприйматись як конгломерат різних компонентів; усі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів [10, с. 56–57].

Національна ідентичність, як відзначають дослідники, є багатоаспектним явищем, що включає в себе мову, культуру, цінності, традиції, звичаї, історичне минуле, етнічну (навіть расову) приналежність, територію проживання, релігію, громадянство, особисті й колективні вподобання й досягнення тощо [17; 18, с. 149].

Погоджуючися з таким визначенням, ми маємо передбачити в освітніх компонентах вищої освіти теми, присвячені досліджуваній проблемі. Саме територіальна й етнічна належність є факторами унікальності та ідентифіка-

ції. За конкурентними моделями нації демонструють певні спільні погляди на те, що, власне, становить націю, відрізняючи її від усіх інших видів колективної культурної ідентичності. Націю можна визначити як сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку та єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти [19, с. 12–13].

Говорячи про співвідношення етнічних ідентичностей українського суспільства з національною ідентичністю та ступінь інтеграції основних етнічних груп України в політичну націю, необхідно враховувати, що етнічна ідентичність, яка є однією з найбільш стабільних у системі соціальних ідентифікацій людини, не суперечить загальнонаціональній ідентичності, але може комплементарно взаємодіяти з нею.

Саме така різноманітність етнічної, мовної, культурної, конфесійної, регіональної композиції українського суспільства представлена також у військових колективах. Від командира, керівництва військового закладу залежить, чи може така різноманітність стати єдністю або призведе до дестабілізації того чи іншого військового підрозділу.

З питання мовної ідентифікації можна стверджувати, що основними факторами її оптимізації є розвиток громадянського суспільства, створення сприятливої політичної та соціально-економічної ситуації в країні, соціально-конструктивна та збалансована мовна політика держави. Визрівання цілісної національної ідентичності, яка б об'єднувала більшість громадян України, не заперечуючи існування окремих етнічних, культурних, регіональних ідентичностей. Із поширенням української національної ідентичності не повинні дискримінуватись етнічні культури й мови етнічних спільнот, для яких мають бути гарантовані всі умови для їхнього збереження й відтворення.

Отже, одним із головних завдань суспільства та закладів вищої освіти зокрема є формування у майбутніх педагогів соціального досвіду, готовності до життя й роботи в новому, демократичному суспільстві, тому майбутній педагог повинен бути соціально компетентною особистістю.

Висновки. Потрібно зауважити, що не можна недооцінювати, коли розглядаємо проблему ідентичності, тих проблем, що існують у соціокультурній, етнокультурній і мовній сферах. Є певна дисгармонія між українською етнічною ідентичністю й ідентичністю України як держави; є дисгармонія й у середині кожного з цих рівнів ідентичності. Якою може бути еволюція цих ідентичностей у майбутньому? Це культивування ідентитету політичного громадянства як широких меж для різних етнічних і культурних ідентичностей, тобто утворення модерної української політичної нації навколо етнокультурної домінанти титульного етносу. Обличчя цієї української політичної

нації має визначатися творчою енергією як Українського народу, так і представників усіх інших національностей при взаємодії та взаємовпливі всіх чинників. Тобто Українська держава покликана забезпечувати гармонію інтересів української нації як титульної та корінних народів, національних меншин та етнічних груп – головних носіїв цінностей регіонально-локальної цивілізації України на шляху її інтеграції в європейський і світовий цивілізаційний простір [20, с. 334].

Національно-патріотичне виховання та формування і збереження української національної ідентичності відбувається в умовах інформаційної війни з використанням усіх методів маніпулювання суспільною свідомістю. Можна погодитися з тим, що досвід війни Росії проти України показує, що використання Росією інформаційно-психологічної зброї в медіапросторі шляхом агресивного впливу на свідомість та підсвідомість здійснюється за такими основними напрямками:

- дестабілізація ситуації в Україні в цілому, провокування політичних протестів, соціальних конфліктів, підлив морально-психологічного стану населення України;
- підлив обороноздатності України та боєздатності її Збройних Сил;
- підтримка дій внутрішніх деструктивних сил і колаборантів, спрямованих на знищення або завдання шкоди Українській державі й суспільству, зокрема шляхом корупції влади й політичної еліти;
- підміна соціокультурної ідентичності всього населення України або її частини, нав'язування сумнівів щодо національних цінностей і основ державності [21, р. 65–66]. Тому дуже важливо своєчасно залучати відповідні ресурси для протидії можливому впливу інформаційних воєн.

Підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що формування національної ідентичності як важливого складника національно-патріотичного виховання потребує особливої уваги з точки зору науки і, що найважливіше, практики. Формування національної ідентичності передбачає розроблення й реалізацію системи заходів, які в гармонійному поєднанні дозволять забезпечити оптимальні умови вирішення завдань національно-патріотичного виховання. Модель організації освітнього процесу в закладах освіти та зокрема в закладах військової освіти має надати можливість оволодіння майбутніми фахівцями системою загальноосвітніх і фахових знань, компетенцій, навичок на основі яких розвиваються особливі здатності, які в кінцевому результаті формують важливі компетентності, навички, якості сучасного громадянина, захисника Батьківщини в умовах війни. Також потрібні подальші дослідження взаємодії та взаємовпливу формування національної ідентичності та процесів національно-патріотичного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст : монографія. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. 404 с.
2. Олійник Л. В. Концептуальна основа виховання патріотизму молоді в умовах повномасштабного російського вторгнення. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2023. Вип. 24, № 2. С. 100–110.
3. Ящук І., Казакова Н. Методологічні підходи до організації національно-патріотичного виховання курсантів ЗВО системи МВС і формування у них патріотизму як комплексної особистісної і базової професійної якості. *Молодь і ринок*. 2023. № 8 (216). С. 67–72.
4. Бережний Л. Г., Култаєва М. Д. Історичні наративи у стратегіях національно-патріотичного виховання. *Наука та освіта в дослідженнях молодих учених* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. для студентів, аспірантів, докторантів та молодих учених, 18 трав. 2023. Харків, 2023. С. 208–209.
5. Триняк М. В., Руденко С. О. Феномен множинної ідентичності в контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 3 (58). С. 58–72.
6. Шаравара Т. Особливості патріотичного і громадянського виховання молоді, початкової і базової військової підготовки у Великій Британії та Україні: порівняльний аспект. *Axis Europae*. 2025. №. 7. С. 244–256.
7. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого. Київ : ППС, 2004. 206 с.
8. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ІПіЕНД, 2002. 272 с.
9. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.
10. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
11. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12>. (дата звернення: 19.09.2025).
12. Фінін Г. І., Руднік Д. Г., Хряпін Е. О. Історична пам'ять як складова змісту вищої історичної освіти. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2023. № 2 (356). С. 42–51.
13. Rudnik D. Lehrstuhl für Geisteswissenschaft die McDonaldisierung der Hochschulausbildung. *Сучасні науково-технічні дослідження у контексті мовного простору* : матеріали XI регіон. наук.-практ. конф. молодих учених та студентів (іноземними мовами). Дніпро, 2020. С. 44–46.
14. Руднік Д. Г. Місце кафедри соціально-гуманітарного профілю в освітньому просторі аграрного ЗВО. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2021. С. 338–340.

15. Калиновський Ю. Ю., Аксьонова О. М. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. №2 (16). С. 124–133.
16. Зубенко А. С. Взаємодія особистісної і соціальної ідентичності (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2005. 24 с.
17. Кургузов А. О. Мова як засіб соціокультурної самоідентифікації особистості : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2004. 24 с.
18. Коломієць Н. А., Муковіз О. П. Національна ідентичність як важливий чинник формування цілісної особистості: теоретичний аспект. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. №7 (15). С. 142–154.
19. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 222 с.
20. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (наук. ред.), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
21. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Hetman Y. A. Kalynovskyi Y. Y. Features of information war in the media space in the conditions of Russian aggression against Ukraine. *Cogito*. 2023. Vol. 15, iss. 3. P. 55–71.

REFERENCES

1. Nagorna, L. P. (2008). Regionalna identychnist. Kyiv: IPiEND imeni I. F. Kurasa [in Ukrainian].
2. Oliinyk, L. V. (2023). Kontseptualna osnova vykhovannia patriotyzmu v umovakh povnomasshtanogo rosiiskogo vtorgnennia. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy – Adult education: theory, experience, prospects*, 24, 2, 100–110 [in Ukrainian].
3. Yashchuk, I., Kazakova, N. (2023). Mothodologichni do organizatsii natsionalno-patriotychnoho vykhovannia kursantiv ZVO systemy MVS I fprmuvannia u nykh patriotyzmu yak kommleksnoi osobystisnoi I bazovoi profesiinoi yakosti. *Molod' i rynek – Youth and the market*, 8, 216, 67–72 [in Ukrainian].
4. Berezhnyi, L. H., Kul'taieva, M. D. (2023). Istorychni naratyvy u strategiiakh natsionalno-patriotychnoho vykhovannia. *Nauka ta osvita v doslidzhenniakh molodykh uchenykh* : proceedings of the 6-th International scientific and practical conference of the students, doctoral students and young students. Kharkiv. 208–209 [in Ukrainian].
5. Trynyak, T. V., Rudenko, S. O. (2023). Fenomen mnozhynnoi identychnosti v konteksti paradygmalnogo povorotu vid instrumentalnoi do komunikatyvnoi ratsionalnosti. *Visnyk Natsional'noho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 3(58), 58–72 [in Ukrainian].

6. Sharavara T. Osoblyvosti patriotychnogo I gromadianskogo vykhovannia molodi, pochatkovoi i bazovoi viiskovoi pidgotovky e Velykii Brytanii ta Ukraini: porivnialnyi aspect. *Axis Europeae*, 7, 244–256 [in Ukrainian].
7. Valdenfels, B. (2004). Topografiia Chuzhogo: studii dp fenomenologii Chuzhogo. Kyiv: PPS [in Ukrainian].
8. Nagorna, L. (2002). Natsionalna identychnist v Ukraini. Kyiv: IPiEND [in Ukrainian].
9. Nagorna, L. (2005). Politychna mova I movna polityka: diapason moyhlyvostei politychnoi lingvistyky. Kyiv: Svitogliad [in Ukrainian].
10. Kozlovets, M. A. (2009). Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky globalizatsii. Zhytomyr: ZhDU Ivan Franko University Press [in Ukrainian].
11. Kontsepsiia natsionalno-patriotychnogo vykhovannia v systemi osvity Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#n12>. [in Ukrainian].
12. Finin, H. I., Rudnik, D. H., Khriapin, E. O. (2023). Istorychna pamiat' yak skladova zmistu vyshchoi istorychnoi osvity. *Visnyk Luhanskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenks. Istorychni nauky – Visnyk of the Luhansk National University named after Taras Shevchenko. Historical Sciences*, 2(356), 42–51 [in Ukrainian].
13. Rudnik, D. (2020). Lehrstuhl für Geisteswissenschaft die McDonaldisierung der Hochschulausbildung. *Suchasni naukovo-tekhnicni doslidyheniia u konteksti movnogo prostoru: Proceeding of the XI regional scientific and practical conference of the young scientists and students (in foreign languages)*. Dnipro, 44–46 [in Ukrainian].
14. Rudnik, D. H. (2021). Mistse kafedty sotsialno-humanitarnogo profilu v osvitniomu prostori agrarnogo ZVO. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav: 20 rokiv u statusi natsionalnogo: proceeding of the international scientific and practical conference*. Kharkiv, 338–340 [in Ukrainian].
15. Kalynoskyi, Yu. Yu., Aksionova, O. M. (2013). Pravove vykhovannia u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy: problem ta perspektyvy. *Visnyk Natsionalnogo yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2(16), 124–133.
16. Yubenko, A. S. (2005). Vzaiemodiia osobystisnoi i sotsialnoi identychnosti (sotsialno-filosofskyi analiz). Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv [in Ukrainian].
17. Kurguzov, A. O. (2004). Mova yak zasib sotsiokulturnoi samoidentifikatsii osobystosti. Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
18. Kolomiets, N., Mukoviz, O. (2025). Natsionalna identychnist' yak vazhlyvyi chynnyk formuvannia tsilisnoi osobystosti. *Suspilsvo ta natsionalni interesy – Society and national interests*. 7(15), 142–154 [in Ukrainian].
19. Smit, E. D. Natsionalna identychnist. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
20. Tsivilizatsiina identychnist ukrainstva: istoriia i suchansist. O. Rafalskii (et. al.). Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
21. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Hetman, Y. A., Kalynovskyi, Y. Yu. (2023). Features of information war in the media space in the conditions of russian aggression against Ukraine. *Cogito*, 15(3), 55–71.

Finin Heorgii Ivanovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of History, Archaeology and Humanities
Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy»
of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine

NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION IN THE CONTEXT OF FORMATION OF NATIONAL IDENTITY

The article substantiates the importance of the formation of national identity in modern society. It is found that the main tasks of national-patriotic education in wartime are the formation of high self-awareness and patriotism, active life position, and national dignity among citizens of Ukraine. The interaction and mutual influence of the formation of national identity and the processes of national-patriotic education are studied.

Keywords: war, education, worldview, culture, patriot, national-patriotic education, national identity.

Куцепал Світлана Вікторівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
e-mail: svetlanakutsepal@gmail.com
ORCID iD: 0000-0003-3804-6031

DIGITAL-SKILLS У ПАРАДИГМІ КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОЇ ПІДГОТОВКИ СУЧАСНИХ ФАХІВЦІВ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

У статті розкривається сутність і специфіка компетентнісного підходу до підготовки майбутніх спеціалістів, аналізується сутність digital-skills як базових компетентностей конкурентоспроможного фахівця.

Аргументується, що Digital-skills (Digital Working Skills) – це компетентності, необхідні фахівцю в будь-якій галузі, а також і в повсякденному житті, для оптимального використання цифрових технологій та медіаплатформ задля досягнення оптимальної продуктивності й ефективної комунікації в умовах цифровізованого робочого середовища.

Репрезентуються класифікації Digital-skills (Digital Working Skills), аргументується теза, що акцентуація уваги на цифрових компетентностях особистості у процесі професійної підготовки є відповіддю на виклики цифрового суспільства.

Ключові слова: компетентність, компетентнісно орієнтована освіта, цифрові технології, digital-skills, суспільні трансформації, суспільство, цифрове суспільство.

Постановка проблеми. Глобальна диджиталізація та цифровізація стали звичними характеристиками для суспільства ХХІ ст., яке в соціально-філософському дискурсі отримало назву «цифрового суспільства». «Світ стикається з величезними змінами в культурі, суспільстві та економіці, які є прямими наслідками цифрової революції, що створює нове середовище, у якому ми змушені жити» [1, р. 3]. Сьогодні «цифрові технології активно проникають у повсякденне життя людини, стають її невід’ємною частиною» [Див.: 2]; технології «інтегруються» в життя (як повсякденне, так і професійне), тому вже нікого не дивує той факт, що значна кількість людей володіють певним набором цифрових навичок: вміють шукати, аналізувати, впорядковувати, структурувати інформацію, отриману за допомогою мережі Інтернет, активно користуються різноманітними месенджерами, комфорт-

но почуваються у просторі популярних соціальних мереж, здійснюють різноманітні купівлі, замовлення та проводять банківські операції за допомогою сучасних гаджетів.

Цифровізація стала мейнстримом не лише в сучасному суспільстві, а і в системі освіти. Класична парадигма організації освітнього процесу сьогодні вважається нездатною забезпечити адекватну підготовку до життя в мережі. У науковому дискурсі домінує думка про те, що «аналогова» (класична) система освіти значно поступається «цифровій» (сучасній) версії [3, с. 78].

Суспільні трансформації детермінують відповідні адаптації інституту освіти до вимог та умов цифрового суспільства, модернізацію і трансформацію сучасного освітнього процесу шляхом здійснення компетентнісно орієнтованого навчання, яке забезпечує відповідний рівень сформованості ключових компетентностей конкурентоспроможного індивіда, соціально-трудової адаптації, інтеграції індивіда в соціально-політичні процеси.

Важливим компонентом компетентнісно орієнтованої освіти також є переорієнтація освітньої системи вищої школи з процесу на результат, обов'язкове урахування та зв'язок з особистісно орієнтованим та діяльнісним підходами; акцентування уваги не тільки на процесі накопичення студентами знань, а й на формуванні в них умінь розв'язувати проблеми в соціальній, професійній, етичній сферах, а також у міжособистісних інтеракціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика компетентнісного підходу та ролі digital-skills в освітньому процесі, аналіз критичної сутності та істотних ознак цифрового суспільства, здійснений багатьма вітчизняними й зарубіжними науковцями: Ада Н., Бек У., Бойманс М., ван Дейк Я., ван Дірсен А., Василиків І., Данильян О., Дзьобань О., Дегучі А., Івальді С., Іліч Д., Ковальчук С., Люб Х., Мартінес-Браво М., Мацуока Х., Мукеш Х. В., Орловські М., Сагнак М., Серрано-Пуче Дж., Скаратті Г., Стромейер С., Требін М., Фрегнан Е., Хіраї С., Чалескер С., Шваб К. та ін., є ґрунтовними та мультидисциплінарними, проте, зважаючи на реалії сьогодення, актуалізується потреба в розвідках як теоретико-методичного характеру, так і в розробленні практичних рекомендацій щодо формування цифрових компетентностей особистості.

Формулювання цілей. Мета статті – розкрити сутність компетентнісно орієнтованого навчання в рамках цифрового суспільства, обґрунтувати роль digital-skills як базових компетентностей для побудови соціальної, професійної та особистісної компоненти успішної людини ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. У соціально-філософському дискурсі ХХІ ст. активно використовується «епоха Індустрії 4.0», що характеризується «злиттям технологій, стиранням кордонів між фізичною, цифровою та біологічною

сферами» [4]. Істотною ознакою Індустрії 4.0 визначається наявність «розумного виробництва», результатами якого є створення інтелектуальних, цифрових та мережевих систем, які відіграють вирішальне значення в життєдіяльності як суспільства загалом, так і окремого індивіда.

Тому цілком закономірним є визначення сучасного етапу розвитку та існування суспільства як цифрового (диджиталізованого) – «суспільства, інфраструктура якого функціонує за допомогою цифрових технологій (технології великих даних і штучного інтелекту, алгоритмів і алгоритмічних систем, хмарних обчислень тощо), а базовою формою організації та соціальної взаємодії є мережеві структури і платформи» [5, с.40], успішність цифрового суспільства детермінується рівнем розвитку та використання цифрових технологій і глобальних інформаційних мереж. «Потенціал цифровізації особливо широко використовується для різних операційних цілей, від обробки заробітної плати до визначення стратегічного курсу організацій чи підприємств» [Див.: 6].

Цифрове конструювання світу виникає як результат поширення цифрових комунікацій, гібридизації онлайн- та офлайн-просторів, використання технологій великих даних [7], проте варто усвідомлювати, що використання цифрових технологій у соціальних відносинах породжує нерівність, оскільки долученість до цифрових мереж має велике значення для можливості людей брати участь у різних сферах життєдіяльності соціуму.

Як зауважує К. Шваб, людство революціонує на основі трьох критеріїв: швидкості, тому що сучасний світ стає все більше взаємопов'язаним завдяки досконалим технологіям; масштабу й інтенсивності, адже, поєднуючи різноманітні технології, людина стрімко змінюється на економічному, корпоративному та соціальному рівнях; впливу на системи [Див.: 8]. Тому й не дивно, що на горизонті вже Індустрія 5.0, «мета якої – покращення якості життя людини шляхом максимальної інтеграції цифрового середовища із фізичним простором, що дозволить оптимізувати використання ресурсів не лише на рівні кожного окремого індивіда, але на рівні всього суспільства» [Див.: 9], а людство зможе впевнено рухатися до постцифрового світу, до суперінтелектуального суспільства.

«Цифрове суспільство висуває нові вимоги до компетенцій сучасної людини. В умовах постійної турбулентності стає неможливим вивчитися один раз і назавжди, необхідно постійно примножувати знання, вміти знаходити нестандартні рішення, бути готовим до ризиків і приймати миттєві рішення в умовах багатозадачності. Ключовою властивістю особистості стає нелінійність мислення та сприйняття часу (майбутнє в минулому, минуле в майбутньому), навички роботи з різними платформами, форматами та великими

потоками інформації, вміння вичленовувати необхідне, що породжує багатоканальність засвоєння та трансляції інформації» [10, с.20]. Нові соціальні реалії вимагають відповідних компетентностей від індивіда, якщо він прагне бути успішним та конкурентоспроможним. «Тип навичок, необхідних компаніям, змінився, поширюється необхідність розробки процесів навчання нових навичок (перекваліфікація), щоб можна було виконувати іншу роботу або навчати людей виконувати роботу по-іншому. Новий сценарій, що з'являється на горизонті, змінює внесок і способи створення цінності, які людська праця надаватиме організаціям, а вплив на працівників є більшим, ніж будь-коли раніше» [1, р. 3]. Однією з відповідей на ці суспільні виклики є акцентуація уваги на цифрових компетентностях особистості в процесі професійної підготовки. Оволодіння цифровими компетентностями потребує від індивіда організованості та достатнього рівня інтелектуального розвитку.

Як зауважують І. М. Смирнова, А. Г. Кононенко, С. І. Книш, «поняття інформаційно-цифрова компетентність входить до складу професійних компетентностей, і визначається як «здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, здійснювати пошук і критично оцінювати інформацію, оперувати нею у професійній діяльності; здатність ефективно використовувати наявні та створювати (за потреби) нові електронні (цифрові) освітні ресурси; здатність використовувати цифрові технології в освітньому процесі» [11, с. 135].

Я. ван Дейк та А. ван Дірсен у розвідці 2010 р. «Навички користування Інтернетом та цифровий розрив» запропонували таку класифікацію digital-skills:

- 1) операційні навички, які необхідні для роботи з комп'ютером та використання мережі Інтернет, роботи в інтернеті;
- 2) формальні навички роботи в інтернеті (навички навігації та орієнтації в інформаційних масивах мережі);
- 3) інформаційні навички – від уміння знайти інформацію до розуміння механізмів правильного її використання;
- 4) стратегічні навички, пов'язані з використанням інтернет-ресурсів як у професійному, так і в особистісному плані [Див.: 12]

У 20-ті рр. XXI ст. дослідники активно вивчають та класифікують цифрові компетентності особистості та визначають роль їх у повсякденному та професійному житті індивідів, тому зупинімося на результатах цих наукових пошуків більш детально.

Digital-skills (Digital Working Skills) – це компетентності, необхідні фахівцям в будь-якій галузі, а також і в повсякденному житті, для оптимального використання цифрових технологій та медіаплатформ задля досягнення опти-

мальної продуктивності й ефективної комунікації в умовах цифровізованого робочого середовища.

Digital Working Skills (також у західному науковому дискурсі використовуються назви: Digital competencies; Digital intelligence; Digital literacy; ICT literacy; Technical skills – цифрові компетенції; цифровий інтелект; цифрова грамотність; ІКТ-грамотність; технічні навички) [Див.: 13–15] – сукупність навичок, що забезпечують ефективне використання різноманітних цифрових технологій та медіаплатформ задля досягнення оптимальної продуктивності й ефективності в умовах цифровізованого робочого середовища [Див.: 16].

Цифрові робочі компетентності (Digital Working Skills) поділяються на дві підгрупи:

1) базові навички цифрової роботи (Basic digital skills; Basic-level digital literacy; Digital competencies; General IT skills) [Див.: 1; 15] – це загальні навички, необхідні для вмілого використання та навігації по програмному забезпеченню, хмарних сервісах, інтернету та соціальних мережах, задля ефективного виконання повсякденних завдань в широкому спектрі професійних сфер [Див.: 16]: (Handling hardware (вміння працювати з обладнанням), Handling software (програмне забезпечення для роботи з обладнанням), Handling social media and the internet (робота з соціальними мережами та інтернет), Sharing information and data (обмін інформацією та даними), Solving basic digital problems (вирішення основних цифрових проблем);

2) просунуті (розширені) навички цифрової роботи (Advanced Digital Working Skills, Advanced digital literacy; Advanced IT skills & programming; Highly specialized technical skills): програмування (Programming), створення цифрового контенту (Digital content creation), робота з законами, авторськими правами та ліцензіями (Dealing with laws, copyrights and licenses), кібер (цифрова) безпека (Digital safety).

Усі вищепераховані компетентності забезпечують успішне кар'єрне зростання та професійне визнання індивіда, дозволяють швидко вирішувати професійні та повсякденні завдання, здійснювати процес освіти та самоосвіти, суттєво полегшують вирішення різноманітних побутових проблем, відкривають нові обшири комунікативного процесу.

Висновки. Цифрове суспільство XXI ст. характеризується зміною домінантної когнітивної моделі соціуму, замість моделі «знання» пріоритетною стає модель «інформації». Інформаційно-комунікативні технології, підсилені технологіями штучного інтелекту, машинного навчання, наявністю практично необмежених баз даних, що забезпечують доступ до інформації широкому колу споживачів, визначають необхідність набуття індивідом цифрових компетентностей – digital-skills.

Розробляючи освітні стратегії, потрібно враховувати той факт, що людина XXI ст. повинна постійно вдосконалювати, збагачувати й поповнювати когнітивний багаж упродовж життя, проявляти креативність, ініціативність, гнучкість, мобільність, тобто ті характеристики особистості, які дозволять їй швидко орієнтуватися в будь-якій ситуації як соціального, так і екзистенційного плану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ivaldi S., Scaratti G., Fregnan E. Dwelling within the fourth industrial revolution: organizational learning for new competences, processes and work cultures. *Journal of Workplace Learning*. 2022. № 34 (1). P. 1–26. URL: <https://www.emerald.com/jwl/article/34/1/1/254772/Dwelling-within-the-fourth-industrial-revolution> (дата звернення: 25.09.2025).
2. Chayko M. *Superconnected: the internet, digital media, and techno-social life*. Third ed. Los Angeles: SAGE, 2021. 308 p.
3. Ковальчук В. Ю., Василиків І. Б. Формування цифрової компетентності майбутнього вчителя початкової школи. *Науковий журнал Хортицької національної академії. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2024. Вип. 2 (11). С. 74–83.
4. Schwab K. The fourth industrial revolution. What It Means and How to Respond. World Economic Forum Geneva. *Foreign Affairs*. 2015/ December 12. URL: <https://foreignaffairs.org/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution> (дата звернення: 14.09.2025).
5. Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Вергара Ласнібат Ф. Р. Цифрове суспільство: до проблеми філософської концептуалізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. № 2 (65). С. 35–53.
6. Strohmeier S. Digital human resource management: a conceptual clarification. *German Journal of Human Resource Management*. 2020. № 34 (3). P. 345–365. URL: https://www.researchgate.net/publication/341524062_Digital_human_resource_management_A_conceptual_clarification (дата звернення: 26.09.2025).
7. Beck U. *The Metamorphosis of the World: How Climate Change is Transforming Our Concept of the World*. Cambridge ; Malden : Polity, 2016. 240 p.
8. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. London : Crown Business, 2016. 172 p.
9. Deguchi A., Matsuoka H., Hirai C. *Society 5.0. A People-Centric SuperSmart Society*. Singapore : Springer, 2020. 177 p. doi: <https://doi.org/10.1007/978-981-15-2989-4>.
10. Требін М. П. Цифрове суспільство: спроба проникнення в сутність. *Цифрова епоха: міждисциплінарний дискурс* : монографія. Харків : Право, 2024. С. 4–30.
11. Смирнова І. М., Кононенко А. Г., Книш С. І. Формування цифрової компетентності у здобувачів освіти ЗВО. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 56, т. 2. С. 134–137.

12. Deursen van A., Dijk van J. Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*. 2010. Vol. 13, issue 6. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1461444810386774>.
13. Ada N., Ilic D., Sagnak M. A framework for new workforce skills in the era of industry. *Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*. 2021. № 6 (3). P. 771–786. URL: https://ijmems.in/article_detail.php?vid=6&issue_id=26&article_id=353 (дата звернення: 26.09.2025).
14. Martinez-Bravo M. C, Chalezquer C. S, Serrano-Puche J. Meta-framework of digital literacy: a comparative analysis of 21st-century skills frameworks. *Revista Latina de Comunicacion Social*. 2021. № 79. URL: <https://nuevaepoca.revistalatinacs.org/index.php/revista/article/view/1512/3106> (дата звернення: 27.09.2025).
15. Mukesh H. V. Digital transformation taking centre stage: how is digital transformation reshaping entrepreneurial innovation? *The Journal of Entrepreneurship*. 2022. № 31 (2). P. 364–401. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/09713557221097158>.
16. Bouwmans M., Lub X., Orlowski M., Nguyen T. Developing the digital transformation skills framework: A systematic literature review approach. *Plos One*. 2024. № 19 (7). P. 1–27. URL: https://www.researchgate.net/publication/382023269_Developing_the_digital_transformation_skills_framework_A_systematic_literature_review_approach (дата звернення: 26.09.2025).

REFERENCES

1. Ivaldi, S., Scaratti, G., Fregnan, E. (2022). Dwelling within the fourth industrial revolution: organizational learning for new competences, processes and work cultures. *Journal of Workplace Learning*, 34(1), 1–26. URL: <https://www.emerald.com/jwl/article/34/1/1/254772/Dwelling-within-the-fourth-industrial-revolution>.
2. Chayko, M. (2021). *Superconnected : the internet, digital media, and techno-social life*. Third ed. Los Angeles: SAGE.
3. Kovalchuk, V. Yu., Vasylykiv, I. B. (2024). Formuvannia tsyfrovoy kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoy shkoly. *Naukovyi zhurnal Khortytskoi natsionalnoi akademii. Seriya: Pedagogika. Sotsialna robota – Scientific Journal of the Khortytsya National Academy. Series: Pedagogy. Social Work*, 2(11), 74–83 [in Ukrainian].
4. Schwab, K. (2015). The fourth industrial revolution. What It Means and How to Respond. *World Economic Forum Geneva. Foreign Affairs. December 12*. URL: <https://foreignaffairs.org/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>.
5. Danylian, O. H., Dzoban, O. P., Verhara Lasnibat Felipe Rodolfo. (2025). Tsyfrove suspilstvo: do problemy filosofskoi kontseptualizatsii. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofii, filosofii prava, politolohii, sotsiolohii – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2(65), 35–53 [in Ukrainian].
6. Strohmeier, S. (2020). Digital human resource management: a conceptual clarification. *German Journal of Human Resource Management*, 34(3), 345–365. URL: <https://>

- www.researchgate.net/publication/341524062_Digital_human_resource_management_A_conceptual_clarification.
7. Beck, U. (2016). *The Metamorphosis of the World: How Climate Change is Transforming Our Concept of the World*. Cambridge; Malden: Polity.
 8. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. London: Crown Business.
 9. Deguchi, A., Matsuoka, H., Hirai, C. (2020). *Society 5.0. A People-Centric SuperSmart Society*. Singapore: Springer. doi: https://doi.org/10.1007/978_981-15-2989-4
 10. Trebin, M. P. (2024). Tsyfrovo suspilstvo: sproba pronyknennia v sutnist. *Tsyfrova epokha: mizhdystsyplinaryi dyskurs*. Kharkiv: Pravo, 4–30 [in Ukrainian].
 11. Smyrnova, I. M., Kononenko, A. H., Knysh S. I. (2023). Formuvannia tsyfrovoi kompetentnosti u zdobuvachiv osvity ZVO. *Innovatsiina pedahohika*. 56, 2, 134–137 [in Ukrainian].
 12. Deursen van, A., Dijk van, J. (2010). Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*, 13, 16. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1461444810386774>.
 13. Ada, N., Ilic, D., Sagnak, M. (2021). A framework for new workforce skills in the era of industry. *Journal of Mathematical, Engineering and Management Sciences*, 6(3), 771–786. URL: https://ijmems.in/article_detail.php?vid=6&issue_id=26&article_id=353
 14. Martinez-Bravo, M. C., Chalezquer, C. S, Serrano-Puche, J. (2021). Meta-framework of digital literacy: a comparative analysis of 21st-century skills frameworks. *Revista Latina de Comunicacion Social*, 79, 76–109. URL: <https://nuevaepoca.revistalatinacs.org/index.php/revista/article/view/1512/3106>
 15. Mukesh, H. V. (2022). Digital transformation taking centre stage: how is digital transformation reshaping entrepreneurial innovation? *The Journal of Entrepreneurship*, 31(2), 364–401. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/09713557221097158>
 16. Bouwmans, M., Lub, X., Orlowski, M., Nguyen, T. (2024). Developing the digital transformation skills framework: A systematic literature review approach. *Plos One*, 19(7), 1–27. URL: https://www.researchgate.net/publication/382023269_Developing_the_digital_transformation_skills_framework_A_systematic_literature_review_approach

Kutsepal Svitlana Viktorivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Theoretical and Legal Disciplines of the Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine

DIGITAL SKILLS IN THE PARADIGM OF COMPETENCE-ORIENTED TRAINING OF MODERN SPECIALISTS (SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS)

The article reveals the essence and specificity of the competency-based approach to future specialists' training and analyzes the essence of digital skills as key competencies

of a competitive specialist. It argues that digital skills (digital working skills) are competencies which are necessary for an expert in any field, as well as in everyday life, for the optimal use of digital technologies and media platforms to achieve optimal productivity and effective communication in the digitalized working environment. Classifications of digital skills (digital working skills) are presented and the argument concerning focusing on individuals' digital competencies in the process of their professional training as a response to the challenges of the digital society is developed.

Keywords: *competence, competence-based education, digital technologies, digital skills, social transformations, society, digital society.*

Триняк Майя Вікторівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії імені проф. М. Д. Култаєвої, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
e-mail: Maya1973Trynyak@gmail.com
ORCID iD: 0000-0003-4981-8535

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ КОМПАС ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ДИЗАЙНЕРА- ПРАКТИКА

У статті проаналізовано доброчесність як морально-етичний компас життєтворчості дизайнера-практика. Показано, що професійна етика виходить за межі переліку усталених норм. Аргументується, що культура відкритої рецензії, міждисциплінарна комунікація та орієнтація на принципи сталого розвитку й економіку замкненого циклу є необхідними умовами відповідального проєктування. Зроблено висновок, що доброчесність забезпечує перехід від технічної майстерності до більш досконалих практик.

Ключові слова: доброчесність, дизайн, життєтворчість, людина, дизайнер, відповідальність.

Постановка проблеми. Проблема доброчесності в діяльності дизайнера-практика має ключове значення для будь-якої спільноти, оскільки пов'язана з попередженням і мінімізацією ризиків, здатних позбавляти людей безпеки, довіри, матеріальних і культурних цінностей. У реаліях глобалізованих економік із розвиненими ланцюгами постачання та високою технологічною залежністю, попри наявність стандартів і регуляцій, дедалі частіше фіксуються розриви між задекларованими принципами й практичними рішеннями: короткі життєві цикли продуктів, ігнорування ремонтпридатності, недооцінка ризиків для користувачів і «невидимих» стейкхолдерів та майбутніх поколінь. На тлі прискореного оновлення технологій та ускладнення соціотехнічних систем загострюються суперечності між короткотерміновою ефективністю рішень і їхніми довгостроковими наслідками для безпеки людей, якості життя й екологічної стійкості. Культура критики / самокритики і міждисциплінарної взаємодії нерідко поступається місцем корпоративним метрикам, що стимулюють ризиковані компроміси. За цих умов постає потреба в концептуалізації доброчесності як морально-етичного компаса професійної діяльності

дизайнера не як декларативної норми, а як операційної здатності мислити повним життєвим циклом рішень (від вибору матеріалів і енергетичного профілю до експлуатації, ремонту, повторного використання та утилізації), узгоджуючи локальну зручність із суспільними й екологічними наслідками.

Результати аналізу останніх наукових публікацій. У сучасних студіях дизайну окреслюється інтелектуальний горизонт, у межах якого доброчесність розглядається як внутрішня логіка професійної дії та критерій стратегічних рішень. Концептуальні основи цього горизонту поєднують етику чеснот (Арістотель, А. Макінтайр, Е. Енскомб, Р. Герстаус) із герменевтичною естетикою (Г.-І. Гадамер), що інтерпретує мистецько-дизайнерську практику як подію розуміння, виховання свідомості та відкритості до Іншого. До цієї рамки долучаються ідеї антропотехнік (П. Слотердайк) [15], де повторювані професійні вправи формують характер і відповідальність суб'єкта, а також сучасні дизайн-дослідження, які трактують проектування як співконструювання світу (Д. А. Норман) [12], ставлять під сумнів практики «віднімання майбутнього» (Т. Фрай) [6], працюють із «підступними проблемами» (Р. Б'юкенен) [2] та впроваджують ціннісно орієнтовані методології – Value Sensitive Design (Б. Фрідман; Д. Г. Гендрі) [5] і Design Justice (С. Костанца-Чок).

Практичний вимір цієї дискусії підтримують як класичні, так і сучасні маніфести професійної відповідальності: Віктор Папанек [13] задає соціально-екологічний еталон «проектування для реального світу», а Майк Монтейро [9] пропонує етичні принципи повсякденної професійної поведінки. У фахових студіях із професійної етики та дизайн-освіти коло напрацювань розширюється: поряд з аналізом сутності професійної етики дизайнера (І. Артемьєва) [1] та трансформацій дизайн-освіти в українському контексті (В. Мулкохайнен, Б. Конончук) [11] з'являються теоретико-методологічні розвідки про статус «гармонії» як ключового поняття дизайну, естетики й освітніх практик (О. Поліщук) [17], а також філософські інтерпретації дизайну як проекту гармонізації предметного світу (І. Рижова) [18]. Всебічний гуманітарний «фундамент» забезпечують українські дослідження освітньої життєтворчості та академічної доброчесності (В. Андрущенко, М. Бойченко, О. Висоцька, М. Култаєва, Н. Радіонова [16], Л. Панченко [16], Д. Свириденко, Н. Хамітов), де акцентовано увагу на свободі, відповідальності й культурі взаємодії.

Мета статті. Розкрити зміст і роль культури доброчесності як осердя професійної підготовки дизайнера та окреслити етичні, методологічні й інституційні чинники, що задають рамки відповідального проектування у реаліях глобалізованих економік із розвиненими ланцюгами постачання та ви-

сокою технологічною залежністю, з урахуванням екологічних, соціальних та інформаційних викликів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах дизайн є важелем, що прямо впливає на способи життя, моделі споживання та інфраструктури. Тому доброчесність не може розглядатись як зовнішня прикраса професії, а є її нормативним ядром, здатністю підпорядковувати технічну компетентність вимогам людської гідності, безпеки й довгострокової стійкості середовища, бо на кону не лише успішність продукту, а довіра спільнот, справедливність щодо «невидимих» стейкхолдерів і сліди, які залишаються в ланцюгах постачання та довіллі. У цьому контексті етична постановка питання набуває принципового характеру: дизайн або відтворює інерції короткого циклу та зовнішніх ефектів, або стає засобом відповідальної життєтворчості, що організує повний життєвий цикл рішень. Як показують Матеус Феррейра де Баррос, Марко Паваніні та Пітер Лемменс у статті «Філософія технології Петера Слотердайка: від антропогенезу до Антропоцену», сучасні технології дедалі безпосередніше втручаються не лише в людську біологію, а й у інші форми життя та в цілісні процеси біосфери; масштаб і темп цього втручання такі, що сама життєзабезпечувальна функція біосфери опиняється під тиском глобально розширюваної технічної системи [4, с. 110–111].

У такій перспективі професійна доброчесність дизайнера постає як дисципліна довгого мислення: відповідальність за повний часовий горизонт рішень, від вибору матеріалів та енергетичного профілю до сценаріїв експлуатації, модернізації, повторного використання і безпечного завершення життєвого циклу. Інтерпретуючи П. Слотердайка, автори водночас фіксують ключовий цивілізаційний зсув модерності: від символічних, здебільшого безсилих захисних практик до технічних, пояснюваних і причинно-операційних механізмів запобігання вразливостям, саме це становить «тверде осердя» модернізації [Там само]. Технічні рішення стають дієвими механізмами життєвого світу – вони або посилюють ризики індустріально спровокованих вразливостей, або компенсують їх через стійкі матеріальні та сервісні конфігурації.

Промовистою є теза Віктора Папанека, що «людина завжди намагалася змінити себе і своє оточення, але лише нещодавно наука, технології та масове виробництво зробили це по-справжньому можливим. Ми починаємо вміти окреслювати й ізолювати проблеми, визначати можливі цілі та змістовно рухатися до них. І надмірно технологізоване, стерильне й нелюдське середовище стало однією з можливих майбутностей; інший сценарій – світ, що задихається під постійною, тьмяно-бурою завісою забруднення» [13, с. 40]. Цей діагноз окреслює не просто технічну альтернативу, а моральний вибір: або

дизайн як прискорювач інерції техногенної парадигми, або дизайн як відповідальна життєтворчість, що переводить силу технологій у практики довговічності, ремонтпридатності, соціальної справедливості. Доброчесність дизайнера – це операційний компас між двома перспективами, вона зобов'язує формулювати цілі, вимірювати системні наслідки й організовувати процес так, щоб технічна ефективність завжди була підпорядкована людській гідності й стійкості середовища.

Освітньо-виховний вимір професійної підготовки формує не лише суму компетенцій, а й саму архітектуру суб'єктності фахівця. Як зазначала М. Д. Култаєва, Слотердаєк зсуває фокус із приватної естетики «мистецтва жити» на кантівське запитання про умови можливості життєтворчих практик і роль виховання в їхньому інституційному закріпленні, говорячи про те, як культурні «мірки» стають універсальними орієнтирами професійної дії не на рівні декларацій, а через організовані процедури навчання та самонавчання [8, с. 55–59].

У центрі слотердаєківського проєкту опиняється «життя-вправа» (*das übende Leben*): перехід від природи до культури мислиться як спорудження «мосту», що зводиться повсякденними практиками – тренуванням уваги, виробленням звичаю, формуванням габітусу. Людина тут постає як «та, що будує мости»: ще на ранніх етапах розвитку вона накладає на тілесні й матеріальні умови арки культурних програм, узгоджених із традиціями та нормами спільного життя. Між двома полюсами, природним і культурним, простягається зона виховання та вправлення, де й відбувається стабілізація професійних чеснот [Там само, с. 55–59]. Саме цю проміжну зону Слотердаєк описує як «педагогічну провінцію» або «сад людського» – простір, у якому діють наставники й інституції, що системно перевтілюють загальні цінності у стандарти поведінки та процедури роботи [Там само]. Звідси й наголос на школі та університеті не як «пережитку», а як еволюційному досягненні: вони дисциплінують увагу, культивують самокритику, вбудовують відкриту рецензію у цикл практики та переводять абстрактні мірки у вимірювані стандарти. Така оптика відсуває героїку поодиноких прикладів і висвітлює значення середовищ і процедур, де народжується стійка здатність діяти відповідально. У професійній підготовці дизайнера визначальною є логіка вправлення та самоподолання, не як разова «етична лекція», а як щоденна індивідуальна звичка, підкріплена інституційними процедурами: студійною критикою, рецензіями, публічними переглядами.

У трактуванні П. Слотердаєка, ключ полягає в тому, щоби вивести повторювані дії з інерційного режиму у режим рефлексивної вправи: усвідомити «зачарованість» усталеними програмами поведінки, звичками й уявленнями

та цілеспрямовано перевести повторення на інший бік – бік свідомого опрацювання і корекції. У мові дизайн-освіти це означає, що «незручний» зворотний зв'язок і публічна критика не руйнують суб'єкт, а запускають механізм етичного зростання, перетворюючи технічну майстерність на звичку відповідальності. Антропотехніка в цьому сенсі має чіткий педагогічний вектор, вона калібрує здатність вибору серед надмірних можливостей споживання та проєктних рішень. Слотердаєк підкреслює, що виховання – це не стільки «передача норм», скільки тренування розпізнавання й відсікання спокус, вироблення дисципліни цілепокладання та послідовного самоконтролю [15, с. 84–86]. Для дизайнера це системний перехід від «естетично можливого» до «етично належного»: вправлення в довгому горизонті відповідальності, довговічності і ремонтпридатності замість швидкого оновлення, колові сценарії замість одноразового споживання, справедливості щодо «невидимих» стейкхолдерів замість локального комфорту. У такій оптиці доброчесність перестає бути декларацією, вона стає професійною компетентністю, що народжується з багаторазових, організованих вправ і підтримується інституціями критики та самокритики.

Важливим чинником у сфері професійного дизайну є здатність спеціаліста орієнтуватися на загальнолюдські цінності та соціальну відповідальність. Саме етична позиція визначає не лише якість кінцевого продукту, а й характер впливу на суспільство. Як наголошує Майк Монтеро: «Коли вас наймають створити щось, вас наймають заради вашої експертизи. Ваша робота полягає не лише у виконанні завдання, а й в оцінці впливу цього продукту» [9]. Дизайнер несе зобов'язання не тільки перед замовником, а й перед ширшим соціокультурним середовищем, у яке інтегрується його робота. Як підкреслює автор: «Перш ніж бути дизайнером, ви є людиною... Обираючи бути дизайнером, ви свідомо обираєте впливати на тих, хто стикається з вашою роботою» [Там само]. Цей акцент переносить увагу на особисту відповідальність за наслідки творчої діяльності. Таким чином, ключовим орієнтиром виступає не лише професійна майстерність, а й готовність враховувати тривалі соціальні та культурні наслідки власних рішень.

Один із найвиразніших кейсів, що демонструє відповідальність за часовий горизонт рішень у проєктуванні, – історія хмарочоса Citicorp Center (нині 601 Lexington Ave, Нью-Йорк). Через договірну вимогу зберегти на розі ділянки лютеранську церкву Святого Петра інженерна схема отримала нетипові опори «на середині фасадів», діагональні зв'язки та демпфер коливаль, що разом радикально змінило вітрові навантаження будівлі. У 1978 р. головний інженер Вільям ЛеМессюр'є, відреагувавши на запит і власні повторні розрахунки, виявив критичне поєднання двох чинників: заміну проєктних зварних швів

на болтові з'єднання та недооцінку «косих» вітрів. Ризик за штормових сценаріїв вимагав негайного втручання; уночі, непомітно для публіки, виконали масштабне підсилення вузлів зварними накладками, а місто підготувало план евакуації на випадок урагану [10]. Кейс Citicorp Center переконливо показує, що доброчесність у проєктуванні не зводиться до індивідуальної майстерності: вона вимагає інституціоналізованої критики, самокритики й відкритості до зауваг спільноти. Саме зовнішній сигнал від студента, який під час дослідження звернув увагу на «косі» (quartering) вітри, активував ланцюг самоперевірок і незалежних розрахунків; без цієї уваги «знизу» ризикова вразливість могла залишитися непоміченою до екстремальної події. Професійна реакція інженера Вільяма ЛеМессюр'є, від публічного визнання проблеми до організації нічних підсилень і координація за участі міських служб і підрядників утворили етичний стандарт колективної відповідальності: критику не нейтралізують, а вбудовують у цикл ухвалення рішень, ставлячи безпеку вище за репутаційні чи фінансові втрати. Навіть подальша технічна переоцінка масштабів загрози не зменшує цінності цього уроку: культура взаємної перевірки, готовність коригувати власні припущення та участь широкої спільноти практиків утримують професію в «етичному коридорі» там, де довгий часовий горизонт рішень системно переважає короткострокову зручність [3].

Продовжуючи логіку етичної відповідальності, важливо врахувати когнітивний вимір проєктування, а саме те, як артефакти «вшиваються» в уявлення та звички користувачів і спільнот. Саме на цьому наголошує Дональд А. Норман, підкреслюючи роль концептуальних моделей як посередників між намірами людини та дією системи. У його формулюванні: «...люди створюють концептуальні моделі самих себе, інших людей, довкілля та предметів, з якими взаємодіють. Ці концептуальні моделі формуються завдяки досвіду, тренуванню та інструкціям. Вони слугують настановами, що дають змогу досягати наших цілей і розуміти цей світ» [12, с. 44]. Звідси випливають безпосередні нормативні наслідки для професійної практики:

по-перше, прозорість і пояснюваність інтерфейсів і сервісів як умова довіри;

по-друге, проєктування під реальні, а не уявні ментальні моделі (емпіричні спостереження, польові дослідження);

по-третє, відмова від маніпулятивних патернів, що експлуатують когнітивні упередження.

Саме так доброчесність набуває операційного змісту: дизайнер узгоджує зрозумілість і безпечність взаємодії з вимогами довговічності, ремонтпридатності, енергоощадності, щоб «правильно спроектована» система не лише була зручною, а й формувала відповідальні практики користування в довгому

часовому горизонті. Так, діячі проєкту Interaction Design Foundation (IxDF) акцентують увагу на переході від людиноцентричного до «гуманітоцентричного» дизайну (humanity-centered design), який інтегрує індивідуальні потреби з добробутом спільнот і планети, спираючись на системне мислення та принципи колової економіки. У такій рамці етична відповідальність дизайнера розгортається в горизонті повного життєвого циклу рішення: від добору матеріалів і конструювання ремонтпридатності – до сценаріїв використання, оновлення, повторного застосування та утилізації, що підкріплюється метриками LCA, вуглецевого сліду та поведінкової аналітики як критеріями успіху. Дослідники зазначають, що «сталості» недостатньо, адже це фактично означає залишати речі такими, якими вони є, отже завдання полягає у проєктуванні тривких, оновлюваних і ресурсощадних систем, які зменшують надспоживання та підсилюють чесноти відповідальності й передбачливості в самій логіці проєктування [7].

Етично обґрунтоване «довге мислення» вимагає оперувати не актом створення, а повним життєвим циклом: виробництво, тривала експлуатація, ремонтпридатність, повторне використання або біорозкладність, тобто оптимізацією для повторності, а не заміни. Така перспектива зближує професійну компетентність із чеснотами розсудливості, поміркованості та справедливості щодо теперішніх і майбутніх користувачів, спільнот і екосистем. Показовою є позиція практиків «повільної моди», що переводить абстрактні принципи сталості в операційні критерії. Так, дизайнерка бренду «Ridhi Mehra» наголошує на необхідності системної співпраці з відповідальними постачальниками та пріоритеті довговічності речей. Для її лейбла важливо «обов'язково співпрацювати з виробниками тканин, які віддають перевагу декарбонізації виробництва й обробці матеріалів, мінімізації виробництва та виробничих відходів» [19]. За її словами, «повільна мода» також передбачає використання високоякісних, міцних тканин, щоб створити ансамбль, який прослужить довго та сприятиме повторному використанню. Міцний одяг і дизайн, на відміну від швидкої моди, допомагають, оскільки вони сприяють як довгостроковому використанню, так і тому, що називається модною циркулярністю (коли одяг призначений для використання та повторного використання, що у свою чергу зменшує вплив вашого гардеробу на навколишнє середовище) [19].

Таким чином, «повільна мода» надає практичну матрицю доброчесному дизайну: рішення оцінюються не лише естетично та функційно, а й через їхній внесок у тривале використання, можливість повторного залучення в обіг і скорочення екологічного сліду, тобто через чесноти відповідальності й поміркованості, що спрямовують професійну дію як морально-етичний компас.

Отже, культура доброчесності – це ядро життєтворчої підготовки та практики дизайнера, вона поєднує нормативний імператив гідності, безпеки й справедливості, когнітивні механізми зрозумілої взаємодії, цивілізаційне усвідомлення системних наслідків, педагогіку «вправ» та інституції критики / самокритики, вимірювані процеси повного життєвого циклу. Там, де ця зв'язка працює, дизайн стає каналом відповідальної життєтворчості, він не лише «вирішує задачі», а й будує мости між актуальними потребами та майбутньою життєздатністю спільнот і середовища, переводячи технічну компетентність в етично керовану силу, здатну витримувати тиск ризиків, часу й публічної перевірки.

Висновки. Доброчесність у дизайні – це не декларація, а операційна здатність спрямовувати технічну силу на підтримку гідності, безпеки й довгострокової стійкості. У глобалізованих економіках, де дизайн формує повсякденні практики й інфраструктури, стоїть чітка альтернатива: або інерції «короткого циклу» й зовнішніх ефектів, або відповідальна життєтворчість із пріоритетом довговічності, ремонтпридатності та справедливості для «невидимих» стейкхолдерів. Етична якість рішення проявляється в механіці взаємодії: узгодженні з реальними ментальними моделями користувачів, прозорості та неманіпулятивності. На системному рівні технічні рішення мають діяти як захисні механізми життєвого світу, співвіднесені з екологічною місткістю та вимогами міжпоколінневої справедливості. Доброчесність формується через освітні практики і професійні інституції: студійна критика, робота з метриками, симуляції етичних дилем. У підсумку дизайн стає каналом відповідальної життєтворчості, що з'єднує сьогоднішні потреби з заважкою життєздатністю спільнот і середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемьева І. С. Поняття та сутність професійної етики дизайнера. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. 2022. Вип. 99. С. 37–44. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4513> (дата звернення: 05.10.2025).
2. Buchanan R. Wicked Problems in Design Thinking. *Design Issues*. 1992. Vol. 8, No. 2. P. 5–21.
3. Duthinh D. Blown Away: Revisiting a Famous Engineering Case. NIST – Taking Measure Blog. 23.07.2019. URL: <https://www.nist.gov/blogs/taking-measure/blown-away-revisiting-famous-engineering-case> (дата звернення: 05.09.2025).
4. Ferreira de Barros M., Pavanini M., Lemmens P. Peter Sloterdijk's Philosophy of Technology: From Anthropogenesis to the Anthropocene. *Technophany: A Journal for Philosophy and Technology*. 2023. Т. 1, № 2. P. 84–123.

5. Friedman B., Hendry D. G. Value Sensitive Design: Shaping Technology with Moral Imagination. Cambridge, MA ; London : The MIT Press, 2019. 256 p.
6. Fry T. Defuturing: A New Design Philosophy. London ; New York : Bloomsbury Visual Arts, 2020. 288 p.
7. Interaction Design Foundation. What is Sustainable Design? 2025. URL: <https://www.interaction-design.org/literature/topics/sustainable-design> (дата звернення: 05.09.2025).
8. Култаєва М. Д. Антропотехнічний поворот та його соціально-філософські та філософсько-освітні імплікації у теоретичних розвідках П. Слотердайка. *Філософія освіти*. 2014. № 1 (14). С. 54–75.
9. Monteiro M. A Designer's Code of Ethics. Dear Design Student. 06.07.2017. URL: <https://deardesignstudent.com/a-designers-code-of-ethics-f4a88aca9e95> (дата звернення: 15.09.2025).
10. Morgenstern J. The Fifty-Nine-Story Crisis. The New Yorker. 29.05.1995. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/1995/05/29/the-fifty-nine-story-crisis-citicorp-center> (дата звернення: 16.09.2025).
11. Мулкохайнен В. А., Конончук Б. С. Дизайн освіти у дизайн-освіті України. *Український мистецтвознавчий дискурс. Ukrainian Art Discourse*. 2024. Вип. 6. С. 120–127. URL: <https://ukrainianartscience.in.ua/index.php/uad/article/view/328> (дата звернення: 17.09.2025).
12. Норман Д. А. Дизайн звичних речей / пер. з англ. М. Бакалова. Харків : Кн. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 320 с.
13. Папанек В. Дизайн для реального світу. Екологія людства та соціальні зміни. Київ : ArtHuss, 2020. 480 с.
14. Сеннетт R. The Craftsman. London : Allen Lane (Penguin Books), 2008. 326 p.
15. Слотердайк П. Ти мусиш змінити своє життя / пер. з нім. М. Култаєвої. *Філософія освіти*. 2014. № 1 (14). С. 76–95.
16. Панченко Л., Радіонова Н. Добročесність у практиках освітньої життєтворчості. *Філософія освіти*. 2025. Т. 31, № 1. С. 155–165. doi: 10.31874/2309-1606-2025-31-1-9.
17. Поліщук О. П. Гармонія як поняття дизайну, естетики, дизайн-освіти і мистецької освіти: теоретичний та методологічний аспекти. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2025. Вип. 50. С. 437–443. URL: <https://zbirnyky.rshu.edu.ua/index.php/ucpmk/article/view/997> (дата звернення: 17.09.2025).
18. Рижова І. С. Філософія дизайну як гармонізація предметного світу. *Humanities Studies: Collection of Scientific Papers* / ред. В. Воронкова. 2025. Вип. 23 (100). С. 108–123. URL: <https://humstudies.com.ua/article/view/335594> (дата звернення: 17.09.2025).
19. Яценю О. Повільна мода й нуль відходів: дизайнери одягу розповіли про нову модну тенденцію. *ЕкоПолітика*. 2022. 19 квіт. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/povilna-moda-j-nul-vidhodiv-dizajneri-odyagu-rozpovili-pro-novu-modnu-tendenciju/> (дата звернення: 18.09.2025).

REFERENCES

1. Artemieva, I. S. (2022). Poniattia ta sutnist profesiinoi etyky dyzainera. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedagogichni nauky» – Collection of Scientific Papers «Pedagogical Sciences»*, 99, 37–44. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4513> [in Ukrainian]
2. Buchanan, R. (1992). Wicked Problems in Design Thinking. *Design Issues*, 8(2), 5–21.
3. Duthinh, D. (2019). Blown Away: Revisiting a Famous Engineering Case. NIST – Taking Measure Blog. URL: <https://www.nist.gov/blogs/taking-measure/blown-away-revisiting-famous-engineering-case>
4. Ferreira de Barros, M., Pavanini, M., & Lemmens, P. (2023). Peter Sloterdijk's Philosophy of Technology: From Anthropogenesis to the Anthropocene. *Technophany: A Journal for Philosophy and Technology*, 1(2), 84–123.
5. Friedman, B., & Hendry, D. G. (2019). Value Sensitive Design: Shaping Technology with Moral Imagination. Cambridge, MA; London: The MIT Press.
6. Fry, T. (2020). Defuturing: A New Design Philosophy. London; New York: Bloomsbury Visual Arts.
7. Interaction Design Foundation. (2025). What is Sustainable Design? URL: <https://www.interaction-design.org/literature/topics/sustainable-design>
8. Kul'taieva, M. D. (2014). Antropotekhnichniy povorot ta yoho sotsialno-filosofski ta filosofsko-osvitni implikatsii u teoretychnykh rozvidkakh P. Sloterdajka. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 1(14), 54–75. [in Ukrainian].
9. Monteiro, M. (2017). A Designer's Code of Ethics. Dear Design Student. URL: <https://deardesignstudent.com/a-designers-code-of-ethics-f4a88aca9e95>
10. Morgenstern, J. (1995). The Fifty-Nine-Story Crisis. *The New Yorker*. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/1995/05/29/the-fifty-nine-story-crisis-citicorp-center>
11. Mulkohainen, V. A., & Kononchuk, B. S. (2024). Dyzaïn osvity u dyzaïn-osviti Ukrainy. *Ukrainskyi mystetstvoznavchyi dyskurs – Ukrainian Art Discourse*, 6, 120–127. URL: <https://ukrainianartscience.in.ua/index.php/uad/article/view/328> [in Ukrainian]
12. Norman, D. A. (2019). Dyzaïn zvychnykh rechei (M. Bakalova, Trans.). Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia» [in Ukrainian]
13. Papanek, V. (2020). Dyzaïn dlia realnogo svitu. Ekolohiia liudstva ta sotsialni zminy. Kyiv: ArtHuss [in Ukrainian]
14. Sennett, R. (2008). The Craftsman. London: Allen Lane (Penguin Books).
15. Sloterdijk, P. (2014). Ty musysh zminyty svoje zhyttia (M. Kul'taieva, Trans.). *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 1(14), 76–95 [in Ukrainian]
16. Panchenko, L., & Radionova, N. (2025). Dobrochesnist u praktykakh osvitnoi zhyttietvorchosti. *Filosofia osvity – Philosophy of Education*, 31(1), 155–165. doi: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2025-31-1-9> [in Ukrainian]
17. Polishchuk, O. P. (2025). Harmoniia yak poniattia dyzaïnu, estetyky, dyzaïn-osvity i mystetskoi osvity: teoretychnyi ta metodolohichni aspekty. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku – Ukrainian Culture: Past, Present, Ways*

- of Development*, 50, 437–443. URL: <https://zbirnyky.rshu.edu.ua/index.php/ucpmk/article/view/997> [in Ukrainian]
18. Ryzhova, I. S. (2025). *Filosofii dyzainu yak harmonizatsiia predmetnoho svitu. Humanities Studies: Collection of Scientific Papers (ed. V. Voronkova)*, 23(100), 108–123. URL: <https://humstudies.com.ua/article/view/335594> [in Ukrainian]
19. Yatseno, O. (2022). *Povilna moda i nul' vidkhodiv: dyzainery odiahu rozpovily pro novu modnu tendentsiiu. EkoPolityka – EcoPolitics*. URL: <https://ecopolitic.com.ua/ua/news/povilna-moda-j-nul-vidkhodiv-dizajneri-odyagu-rozpovili-pro-novu-modnu-tendenciju/> [in Ukrainian].

Trynyak Maya Viktorivna, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor of Prof. M. D. Kultaieva Philosophy Department,
G. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

VIRTUE AS A MORALLY ETHICAL COMPASS OF LIFE- CREATION OF DESIGNER PRACTITIONER

The article examines virtue as the practicing designer's moral-ethical compass. Shown that professional ethics goes beyond a norms' list. Argued that a culture of open review, interdisciplinary communication, and orientation toward the principles of sustainable development and a circular economy are necessary conditions for responsible design. Concluded that virtue enables the transition from technical mastery to more perfect practices.

Keywords: *virtue, design, life-creation, human, designer, responsibility.*

Крижановська Тетяна Олександрівна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, Національний університет
«Одеська юридична академія»,
м. Одеса, Україна
e-mail: oreltati63@gmail.com,
ORCID iD: 0000-0002-6391-6871

ФОРМАЛЬНА ЛОГІКА АРГУМЕНТАЦІЇ У ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Стаття аналізує можливості формальної логіки аргументації у правовому дискурсі. На прикладі норми Закону України про державну мову розглядаються концепція абстрактної аргументаційної структури та дефізивна логіка. Продемонстровано, що формальні моделі аргументації можуть не лише описувати теоретичні відносини між аргументами, а й моделювати реальні механізми прийняття рішень у праві.

Ключові слова: *формальна логіка аргументації, правовий дискурс, концепція абстрактної аргументаційної структури, дефізивна логіка, мовне законодавство, правові конфлікти, доповнюваність.*

Постановка проблеми. У сучасній логіці дедалі більшої уваги набуває проблематика аргументації, що виходить за межі класичних формально-дедуктивних систем. Традиційна логіка виявляється недостатньою для аналізу ситуацій, де аргументи не лише підтримують або заперечують певні висновки, а й вступають у складні відносини взаємних атак, підкріплень і переважувань. Саме тому виникла потреба у формальних моделях аргументації, здатних відображати не лише структуру міркувань, але й відносну силу аргументів у конкретному контексті. Значна частина сучасних дискусій характеризується суперечливими й неповними аргументаційними структурами, які неможливо адекватно описати засобами класичної логіки. У цьому контексті постає питання про застосування новітніх формальних моделей для аналізу практичних дискурсів, зокрема правового, що дає змогу не лише виявляти приховані суперечності, але й оцінювати вагу аргументів у динаміці соціально значущих конфліктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній літературі питання аргументації розглядаються переважно крізь призму розвитку логічної

культури й особливостей правового дискурсу. Зокрема, І. С. Матвієнко акцентує увагу на поєднанні формальної та неформальної логіки [2]. Л. М. Сумарокова аналізує роль логічної культури у кризових комунікаціях [4]. Питання принципів раціональності та прозорості дискурсу розробляє О. М. Юркевич [8]. Динамічність об'єкта аргументації у праві досліджують Ж. О. Павленко та О. І. Кликов [3]. Значення формальних засобів у юридичних міркуваннях підкреслює О. В. Тягло [6]. Актуальною є також проблема дуального характеру логіки, що поєднує суворі моделі з практичним контекстом, на чому наголошують І. В. Хоменко та Я. В. Шрамко [7].

У зарубіжних публікаціях переважає увага до формалізації й технічних застосувань. Так, узагальнені моделі абстрактної аргументації представлені у працях Р. Besnard, С. Cayrol, М. Lagasquie-Schiex [10], практичне застосування дефізивної логіки у праві розробляють М. Billi, R. Calegari, G. Sartor та ін. [11], питання інтеграції пояснень і юридичної аргументації аналізують А. Rotolo, G. Sartor [15], а формальні каркаси правового міркування пропонують Н. Prakken, G. Sartor [14]. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробила також праця Lim, Mahajan, Strecker та Wong, у якій запропоновано підхід до автоматизації дефізивного міркування в юридичному контексті шляхом побудови формальних алгоритмів, здатних моделювати взаємодію норм, винятків і контраргументів [13].

Якщо українські автори тяжіють до філософсько-правового та методологічного осмислення аргументації, то зарубіжні роботи зосереджено на створенні формальних моделей, орієнтованих на технічну реалізацію логічних процесів у сфері права і штучного інтелекту.

Формулювання цілей. Попри значну увагу до проблематики аргументації, бракує робіт, що демонструють застосування формальних моделей логіки до конкретних правових кейсів. Часто простежується розрив між філософсько-методологічними дослідженнями, які підкреслюють раціональність і логічну культуру, та логіко-технічними розвідками, орієнтованими на формальні схеми й алгоритми. Недостатньо розкритим залишається й питання їхньої інтеграції для розуміння реальних правових дискусій.

Виходячи з цього, **мета** статті полягає у з'ясуванні ролі формальної логіки аргументації в правовому дискурсі та виявленні її потенціалу для аналізу суперечливих і багаторівневих правових аргументів.

Методологічною основою роботи є сучасні формальні підходи до аналізу аргументації, зокрема концепція абстрактної аргументаційної структури (Abstract Argumentation Framework, AAF), запропонована П. М. Дунгом (P. M. Dung), та інструментарій дефізивної логіки (defeasible logic), що дозволяє враховувати змінність сили аргументів у різних контекстах. Водночас

у нашій роботі застосовується метод взаємодоповнення: ААФ використовується для виявлення й картографування конфліктної структури аргументів, тоді як defeasible logic – для процедурного моделювання їхньої ієрархії та ваги.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до основної частини дослідження, розглянемо теоретико-методологічні засади формальної логіки аргументації, що становлять фундамент для подальшого аналізу правового дискурсу.

Аргументація як феномен правового дискурсу завжди передбачає зіткнення позицій, які мають оцінюватися за логічними критеріями. «В теоріях аргументації філософія в цілому і логіка зокрема повинні виконувати важливу функцію експлікації і систематизації можливих цілей і цінностей, які лежать в основі протистояння сторін, особливо у ситуаціях конфлікту» [5, с. 20]. Традиційно виділяють формальну й неформальну логіку аргументації. Їх протиставлення не слід абсолютизувати: «...формальна логіка забезпечує чіткість і правильність виведення, тоді як неформальна логіка охоплює контекстуальні та комунікативні аспекти аргументації» [2, с. 65]. Поряд із неформальною логікою, що враховує контекстуальні та комунікативні аспекти, формується напрям формальної логіки аргументації, орієнтований на моделювання структури й динаміки аргументів у ситуаціях, де дедуктивних методів недостатньо. Вона оперує категоріями аргументу, контраргументу, атаки та захисту, що дозволяє відтворювати не лише статичну, а й змінність міркувань. Значення цього підходу особливо зростає у правовому дискурсі, де домінують конфліктні норми та неповні знання, а отже, потрібні інструменти для прозорого відображення логічних структур і прихованих суперечностей. У межах цієї статті ми зосередимо увагу на двох ключових підходах формальної логіки аргументації – абстрактній аргументаційній структурі (Abstract Argumentation Framework, ААФ) й дефізивній логіці (defeasible logic), які дають змогу поєднати аналіз конфліктності та процедурної гнучкості правових міркувань.

Абстрактна аргументаційна структура (ААФ) запропонована П. М. Дунгом, є фундаментальною моделлю сучасної формальної логіки аргументації, яка формалізує процес зіткнення і взаємодії аргументів у конфліктних ситуаціях. Вона визначається як упорядкована пара (A, R) , де A – множина аргументів, а R – бінарне відношення «атаки» між ними. Кожен аргумент розглядається абстрактно, тобто без внутрішньої логічної чи змістовної структури, а аналіз спрямовано виключно на відношення між аргументами. У межах цієї моделі прийнятність аргументів визначається не істиннісними значеннями, а здатністю витримувати атаки з боку інших аргументів та відповідно захищатися від них.

У своїй статті П. М. Дунг запропонував базову модель ААФ і кілька семантик прийнятності аргументів [12, р. 326–340]:

- обґрунтована семантика (grounded semantics) визначає мінімальну множину аргументів, які беззаперечно захищені; вона унікальна й стабільна, але надто консервативна;
- переважна семантика (preferred semantics) формує максимальні множини сумісних аргументів; відтворює реальні ситуації з кількома лініями аргументації, що конкурують, проте не дає єдиного рішення;
- стабільна семантика (stable semantics) вимагає, щоб множина аргументів була внутрішньо несуперечливою й атакувала всі зовнішні аргументи; її перевага в рішучості, однак такі множини існують не завжди;
- повна семантика (complete semantics) включає всі аргументи, які множина здатна захистити, і виключає ті, що не захищаються; вона універсальна, але може давати декілька альтернативних рішень.

Як бачимо, розроблені семантики дозволяють встановлювати, які множини аргументів можуть вважатися прийнятними залежно від критеріїв узгодженості й захищеності. Теоретичне значення ААФ полягає в тому, що вона забезпечує універсальний каркас для різних логічних і правових підходів, зводячи складні міркування до мережі відносин атаки й захисту, а практичне – у можливості застосування для моделювання правових спорів, де аргументи рідко бувають остаточними та часто перебувають у стані взаємної конкуренції.

Якщо ААФ дозволяє схематично відобразити конфліктну структуру аргументів і визначити можливі множини прийнятних позицій, то defeasible logic забезпечує процедурний механізм вирішення цих конфліктів, задаючи правила їхньої ієрархії та умови відступу від загальних норм.

Сутність дефізивної логіки полягає у формалізації міркувань, у яких висновки не є остаточними, а можуть бути відхилені (defeated) в разі появи сильніших аргументів чи нової інформації. На відміну від класичної логіки, де правило діє універсально й без винятків, у дефізивній логіці кожне правило має умовний характер, тобто воно застосовується «загалом», але може втратити силу під впливом контраргументів або виняткових обставин.

Така логіка вирізняє три типи правил:

- суворі правила (strict rules) функціонують як незаперечні імперативи: якщо їхні передумови істинні, то висновок обов'язково має бути прийнятий, і жодні контраргументи не можуть їх скасувати;
- дефізивні правила (defeasible rules) діють як припущення: вони застосовуються в типових випадках, але залишаються вразливими до спростування і їхній висновок може бути відкинтий, якщо з'явиться сильніший аргумент або виключення з норми;
- правила пріоритету (superiority rules) встановлюють ієрархію між дефізивними правилами, визначаючи, яке з них має перевагу в разі конфлікту:

наприклад правило, що ґрунтується на спеціальному винятку, може бути визнано вагомим за загальне правило [9, р. 257–259].

Така триєдина структура робить можливим моделювання динамічності правового міркування, де універсальні норми співіснують із винятками, а остаточне рішення залежить від визначеної системи пріоритетів. У праві це особливо важливо, адже норми рідко діють абсолютно, вони завжди супроводжуються винятками та залежать від розв'язання конфліктів між конкуруючими аргументами [11, с. 899]. У цьому сенсі аргументація не є статичною, а змінюється відповідно до контексту, сили правових норм і ваги ціннісних орієнтирів [3, с. 58]. Вона завжди балансує між формальними правилами та практиками мислення, що виявляє обмеженість будь-якої формальної системи порівняно з людським судженням [6, с. 351]. Саме тому логічна культура в юридичному міркуванні включає не лише дотримання формальних структур, а й урахування комунікативного та соціального контексту [4, с. 44], а ефективність правових рішень визначається також тим, наскільки вони є зрозумілими та прийнятними в суспільному середовищі [15, р. 205]. Тож дефізивна логіка демонструє, що сила аргументу в праві визначається не його ізольованою формальною коректністю, а здатністю вписатися в цілісну систему нормативних і ціннісних координат.

У подальшому аналізі для демонстрації можливостей абстрактної аргументаційної структури й дефізивної логіки ми звернемося до кейсу, пов'язаного з реалізацією норми Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у сфері обслуговування споживачів [1, ст. 30]. Цей приклад є показовим, оскільки він поєднує загальний обов'язок використовувати державну мову та винятки, що допускають іншу мову за взаємною згодою сторін. Така ситуація створює багаторівневий простір для аргументації, де зіт-кнення норми і винятків, а також питання доказовості згоди й тлумачення «мовчазної згоди» стають типовими прикладами правових колізій, придатних для моделювання за допомогою сучасних формальних підходів.

Розгляньмо такий конкретний кейс: 1) у сфері обслуговування діє загальний обов'язок надавати інформацію / послуги державною мовою; 2) існує виняток, коли за проханням споживача та/або за взаємною згодою може застосовуватися інша мова спілкування; 3) окремі категорії інформації (наприклад обов'язкові оголошення / попередження) мають бути державною (безальтернативно). Питання: чи було порушення в ситуації Х, якщо працівник перейшов на іншу мову після репліки споживача / з власної ініціативи / за мовчазної згоди?

Зробімо аналіз за допомогою ААФ.

А1 (норма). У сфері обслуговування за замовчуванням слід використовувати державну мову: «Мовою обслуговування споживачів в Україні є державна мова» [1, ст. 30, п. 1].

А2 (виняток). «На прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, прийнятною для сторін» [1, ст. 30, п. 3], тобто інша мова не є порушенням.

А3 (обмеження винятку). Виняток не поширюється на категорії інформації, для яких закон вимагає державну мову, наприклад стандартизовані повідомлення, ці елементи подаються лише українською.

А4 (права споживача). Споживач має право на обслуговування українською; відхилення без його ініціативи / згоди є порушенням.

А5 (пропорційність). Якщо споживач сам спілкується іншою мовою і не має шкоди його правам, перехід працівника може бути виправданим.

А6 (формальна визначеність). «Мовчазна згода» не може розглядатися як достатня підстава для відступу від загального правила, оскільки вона не гарантує правової певності й може бути результатом ввічливості чи нерівності сторін. Лише явна ініціатива споживача або підтверджена взаємна згода створюють легітимні умови для застосування винятку.

А7 (процедурний аспект). Тягар обґрунтування щодо застосування винятку покладається на заклад, адже саме він ініціює відступ від загального правила. Якщо виникає спір, саме заклад має довести факт явного прохання чи взаємної згоди, інакше діє презумпція обов'язковості обслуговування державною мовою.

Після окреслення основних аргументів необхідно визначити, у який спосіб вони взаємодіють між собою. У межах абстрактної аргументаційної структури така взаємодія проявляється через відносини атаки та захисту, які показують, як один аргумент може послаблювати, заперечувати або підривати інший. Розгляньмо ключові типи атак у нашому кейсі.

1. А2 підриває або нейтралізує А1, тому що саме виняток послаблює дію загальної норми.

2. А3 заперечує А2, показуючи, що висновок «інша мова дозволена» не завжди правильний, і, навіть за згоди, частина інформації все одно українською.

3. А4 заперечує А2 / А5, тому що ініціатива не від споживача є порушенням.

4. А6 підриває силу аргументу А5, який допускає можливість визнання мовчазної поведінки споживача як форми згоди на перехід до іншої мови.

5. Аргумент А7 підриває основу аргументу А2, який стверджує, що за наявності згоди сторін можливий перехід на іншу мову.

ААФ дозволяє виявити не лише окремі аргументи, а й те, як вони атакують одне одного, утворюючи мережу суперечностей. Її особливість полягає в се-

мантиках прийнятності: grounded-семантика зберігає дію норми (A1) та підтримувальні аргументи (A3, A4, A6, A7), тоді як preferred-семантика допускає винятки (A2, A5), якщо вони підтверджені. Це відображає ситуацію, коли можливі різні сценарії залежно від обставин. ААФ окреслює логічний простір від жорсткої моделі до більш гнучких варіантів і унаочнює структуру конфлікту, не визначаючи процедури застосування правил. Отже, застосування ААФ у цьому кейсі показує його ефективність як інструменту для виявлення структури конфліктних аргументів і можливих ліній їхнього обґрунтування. Разом із тим ААФ зосереджується передусім на структурі конфліктів та можливих множинах прийнятих аргументів, залишаючи відкритим питання процедурної реалізації висновків. Саме тому для повнішого аналізу доцільно звернутися до дефізивної логіки, яка дозволяє формалізувати норми та винятки у вигляді правил різної сили й визначати, яке з них має перевагу в конкретному контексті.

Аналіз кейсу за допомогою дефізивної логіки дає змогу побудувати систему правил різної сили, які формалізують як загальну норму, так і винятки.

R1 – базове правило встановлює, що обслуговування здійснюється державною мовою.

Поруч із ним діють дефізивні правила, які допускають відступ і застосування іншої мови:

R2 – за умови явного прохання клієнта;

R3 – за взаємної згоди сторін.

Як бачимо, дефізивна логіка моделює ситуацію не лише як протистояння аргументів, а як систему норм, які можуть втрачати силу в разі появи переконливіших підстав. Особливістю цього підходу є увага до процедурної перевірки умов.

У нашому кейсі до дефізивних правил додаються уточнення:

R4 (суворе правило) вимагає подавати окремі категорії інформації виключно українською;

R5 (дефітер) блокує можливість тлумачити мовчання як згоду;

R6 визначає тягар доказування, покладаючи його на заклад.

У процедурному плані це означає, що система послідовно перевіряє, чи діють суворі правила, чи підтверджені умови для винятку, і лише за відсутності таких доказів автоматично застосовується базове правило R1.

Таким чином, дефізивна логіка не просто окреслює можливі множини прийнятих аргументів, а задає механізм переходу від загальної норми до винятків і назад. Її сила полягає у здатності відтворювати реальний алгоритм правового міркування, а саме норма діє «за замовчуванням», але може бути відхилена за наявності підтверджених підстав і з дотриманням встановлених

пріоритетів. Це дозволяє побачити динаміку застосування закону та показати, як значення аргументів змінюється залежно від доказів і процедурних умов.

Як показує аналіз, AAF та *defeasible logic* пропонують різні ракурси розгляду одного й того самого кейсу. AAF унаочнює логічну карту конфліктів: ми бачимо, які аргументи атакують одне одного і які множини залишаються прийнятними залежно від семантики. Водночас *defeasible logic* уточнює процедуру застосування правил: які норми діють як базові, які – як винятки, які пріоритети їх упорядковують і як саме формується кінцевий висновок. Тобто AAF показує структуру суперечностей, а *defeasible logic* – механізм їхнього розв'язання у правовому процесі.

Застосування цих двох методів у взаємодоповнюваності дає змогу отримати більш повну картину. Структурний аналіз AAF дозволяє виявити потенційні лінії аргументації й визначити їхню силу в логічному просторі, тоді як *defeasible logic* додає вимір процедурної реалізації, показуючи, як ці аргументи працюють у динаміці правового регулювання. У поєднанні вони підсилюють одне одного: AAF знімає проблему фрагментарності, а *defeasible logic* долає брак процедурності, що дозволяє не лише побачити можливі рішення, але й зрозуміти, як саме вони можуть бути застосовані на практиці.

Висновки. Проведений аналіз показав, що поєднання абстрактної аргументаційної структури та дефізивної логіки відкриває нові перспективи для дослідження правового дискурсу. AAF дозволяє схематично окреслити мережу конфліктів між нормами й винятками, тоді як *defeasible logic* відтворює процедуру їхнього практичного застосування. Така доповнюваність демонструє, що формальні моделі аргументації можуть не лише описувати теоретичні відносини між аргументами, а й моделювати реальні механізми прийняття рішень у праві.

У подальших дослідженнях доцільно поглибити інтеграцію цих підходів, поєднуючи структурні й процедурні моделі з інструментами штучного інтелекту та юридичної інформатики. Це відкриває можливості для створення гібридних систем підтримки правових рішень, здатних враховувати як логічну конфліктність аргументів, так і процесуальні вимоги до їх застосування. Перспективним є також вивчення ролі контекстуальних і ціннісних чинників у поєднанні з формальними моделями, що дозволить розробити більш адекватні інструменти для аналізу складних правових колізій у сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. *Голос України*. 2019. 16 трав., № 92. С. 6.

2. Матвієнко І. С. Теорія аргументації: формальна contra неформальна логіка. *Філософські обрії*. 2020. № 43. С. 63–70. doi: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2020.43.212696>.
3. Павленко Ж., Кликов О. Об'єкт аргументації в правовому контексті: основні концепції й підходи. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 2 (57). С. 56–67. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276666>.
4. Сумарокова Л. М. Логічна культура публічних комунікацій періоду війни. *Філософія та гуманізм*. 2022, Вип. 1(15). С. 41–48.
5. Сумарокова Л. М. Про шляхи вдосконалення сучасних теорій аргументації. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.). Одеса : Юридика, 2023. Т. 1. С. 18–22.
6. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. doi: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.65>.
7. Хоменко І. В., Шрамко Я. В. Проблема дуального характеру логіки (історико-логічний екскурс). *Sententiae*. 2024. № 43 (3). С. 129–143. doi: <https://doi.org/10.31649/sent43.03.129>.
8. Юркевич О. М. Раціональність аргументації: логічні правила та значення. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, соціологія, політологія*. 2021. Т. 1, № 48. С. 70–81. doi: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224759>.
9. Antoniou, G., Billington, D., Governatori, G., Maher, M. Representation results for defeasible logic. *ACM Transactions on Computational Logic*. 2001. Vol. 2, issue 2. P. 255–287. doi: <https://doi.org/10.1145/371316.371517>.
10. Besnard P., Cayrol C., Lagasquie-Schiex M. Logical Theories and Abstract Argumentation: A Survey of Existing Works. *The Argument & Computation journal*. 2020. Vol. 11, issue 1–2. P. 41–102. doi: <https://doi.org/10.3233/AAC-190476>.
11. Argumentation and Defeasible Reasoning in the Law / Billi M., Calegari R., Contissa G. et al. *J : Multidisciplinary Scientific Journal*. 2021. Vol. 4, №. 4. P. 897–914. doi: <https://doi.org/10.3390/j4040061/>.
12. Dung P. M. On the Acceptability of Arguments and Its Fundamental Role in Nonmonotonic Reasoning, Logic Programming, and n-Person Games. *Artificial Intelligence*. 1995. Vol. 77, issues 2–3. P. 321–357. doi: [https://doi.org/10.1016/0004-3702\(94\)00041-X](https://doi.org/10.1016/0004-3702(94)00041-X).
13. Lim H. K., Mahajan A., Strecker M., Wong M. W. Automating Defeasible Reasoning in Law with Answer Set Programming. *Goal-Directed Execution of Answer Set Programs: Workshop Proceedings* (Haifa, Israel, August 1, 2022). CEUR, 2022. Vol. 3211. P. 45–56. doi: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2205.07335>.
14. Prakken H., Sartor G. A Formal Framework for Combining Legal Reasoning Methods. *Proceedings of the 19th International Conference on Artificial Intelligence and Law: materials of the conf.* (New York, 19–23 June 2023). New York : ACM, 2023. P. 187–196. doi: [10.1145/3594536.3595163](https://doi.org/10.1145/3594536.3595163).

15. Rotolo A., Sartor G. Argumentation and Explanation in the Law. *Artificial Intelligence and Law*. 2023. Vol. 31, issue 2. P. 201–230. doi: 10.1007/s10506-023-09353-y.

REFERENCES

1. Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi: Zakon Ukrainy vid 25.04.2019 r. №2704-VIII. (2019). *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, 92, 16 [in Ukrainian].
2. Matviienko, I. S. (2020). Teoriia arghumentatsii: formalna contra neformalna lohika. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons*, 43, 63–70. doi: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2020.43.212696> [in Ukrainian].
3. Pavlenko, Zh., Klykov, O. (2023). Obiekt arghumentatsii v pravovomu konteksti: osnovni kontseptsii y pidkhody. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 2(57), 56–67. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.57.276666> [in Ukrainian].
4. Sumarokova, L. M. (2022). Lohichna kultura publicnykh komunikatsii periodu viiny. *Filosofiia ta humanizm – Philosophy and Humanism*, 1(15), 41–48 [in Ukrainian].
5. Sumarokova, L. M. (2023). Pro shliakhy vdoskonalennia suchasnykh teorii arghumentatsii. *Ievropeiski oriientyry rozvytku Ukrainy v umovakh viiny ta hlobalnykh vyklykiv XXI stolittia: synerhiia naukovykh, osvitnikh ta tekhnolohichnykh rishen: proceedings of the International Scientific and Practical Conference. Odesa: Yurydyka*, 18–22 [in Ukrainian].
6. Tiahlo, O. V. (2022). Lohika yurydychnykh mirkuvan. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence*, 2, 349–353. doi: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.65> [in Ukrainian].
7. Khomenko, I. V., Shramko, Ya.V. (2024). Problema dualnoho kharakteru lohiky (istoryko-lohichniy ekskurs). *Sententiae*, 43(3), 129–143. doi: <https://doi.org/10.31649/sent43.03.129> [in Ukrainian].
8. Yurkevych, O. M. (2021). Ratsionalnist arghumentatsii: lohichni pravyla ta znachennia. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, sotsiolohiia, politolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Sociology, Political Science*, 1(48), 70–81. doi: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224759> [in Ukrainian].
9. Antoniou, G., Billington, D., Governatori, G., & Maher, M. (2001). Representation results for defeasible logic. *ACM Transactions on Computational Logic*, 2(2), 255–287. doi: <https://doi.org/10.1145/371316.371517>
10. Besnard, P., Cayrol, C., Lagasque-Schiex, M. (2020). Logical theories and abstract argumentation: A survey of existing works. *Argument & Computation*, 11(1–2), 41–102. doi: <https://doi.org/10.3233/AAC-190476>

11. Argumentation and defeasible reasoning in the law. / Billi, M., Calegari, R., Contissa, G., Lagioia, F., Pisano, G., Sartor, G., Sartor, G. (2021). *J: Multidisciplinary Scientific Journal*, 4(4), 897–914. doi: <https://doi.org/10.3390/j4040061>
12. Dung, P. M. (1995). On the acceptability of arguments and its fundamental role in nonmonotonic reasoning, logic programming, and n-person games. *Artificial Intelligence*, 77(2–3), 321–357. doi: [https://doi.org/10.1016/0004-3702\(94\)00041-X](https://doi.org/10.1016/0004-3702(94)00041-X)
13. Lim, H. K., Mahajan, A., Strecker, M., & Wong, M. W. (2022). Automating defeasible reasoning in law with answer set programming. *Goal-Directed Execution of Answer Set Programs: Workshop Proceedings* (pp. 45–56). Aachen: CEUR. doi: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2205.07335>
14. Prakken, H., & Sartor, G. (2023). A formal framework for combining legal reasoning methods: *proceedings of the 19th International Conference on Artificial Intelligence and Law* (pp. 187–196). New York: ACM. doi: <https://doi.org/10.1145/3594536.3595163>
15. Rotolo, A., & Sartor, G. (2023). Argumentation and explanation in the law. *Artificial Intelligence and Law*, 31(2), 201–230. doi: <https://doi.org/10.1007/s10506-023-09353-y>

Kryzhanovska Tetiana Olexandrivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Department of Philosophy, National University «Odesa Law Academy», Odesa,
Ukraine

FORMAL LOGIC OF ARGUMENTATION IN LEGAL DISCOURSE

The article analyzes the potential of formal argumentation logic in legal discourse. Using the example of the Ukrainian Law on the State Language, it examines the concept of Abstract Argumentation Framework and defeasible logic. It is demonstrated that formal models of argumentation can not only describe theoretical relations between arguments but also model real mechanisms of legal decision-making.

Keywords: *formal argumentation logic, legal discourse, Abstract Argumentation Framework, defeasible logic, language legislation, legal conflicts, complementarity.*

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: v.a.trofytenko@nlu.edu.ua
ORCID iD: 0000-0003-2240-3727

КІБЕРКОНФЛІКТ ТА ПРАВОВЕ ПОЛЕ ЙОГО ІСНУВАННЯ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Публікацію присвячено кіберконфлікту і правовому полю його існування. Наголошується, що головною науковою проблемою є відсутність єдиного розуміння кіберконфлікту та його характерних рис. У свою чергу це створює певну проблему створення правового поля його існування. Головною причиною цього є специфічність кіберконфлікту. Таким чином, показується, що проблема правового поля кіберконфлікту залишається відкритою й потребує нагального вирішення.

Ключові слова: кіберконфлікт, кіберпростір, міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, кіберлегалізм.

Постановка проблеми. Усе нове, що відкриває людина, завжди має дві сторони: позитивну та негативну. Негативна сторона може розглядатись не тільки як така, що завдає прямої шкоди, а й як така, що розширює, нехай поза правовим полем, можливості суб'єкта. Одним з історичних прикладів може слугувати грошова система. Гроші та інші засоби платежу є полегшувальним механізмом в системі обміну, але винахід кожного нового такого засобу (гроші, облігації тощо) завжди породжував певну схему зловживання¹. Сучасним прикладом наведеної ситуації може служити кіберпростір. Позитивним боком кіберпростору є полегшення життя людини: багато операцій і дій робляться не виходячи з дому та за малі проміжки часу, інтернет став однією з провідних сфер інформування та спілкування та ін. Негативними його проявами є кіберзлочинність, кіберконфлікт і кібервійна. І якщо кіберзлочин переважно завдає шкоди окремій людині, то останні дві форми можуть завдати шкоду великим групам людей, окремій державі чи взагалі міжнародній спільноті. А збитки можуть мати не тільки грошовий, а й інші виміри.

¹ Див.: Фергюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу. Київ : Наш формат, 2017. 384 с.

Тому кіберконфлікт сьогодні є однією з «найгарячіших» тем для наукової спільноти. Досліджуються суб'єкти та об'єкти цієї проблеми, мотиви, способи та методи ведення, а також можливості протидії.

Зважаючи, що розвиток кіберпростору все ще набирає обертів, розширюються і сфери застосування кіберконфлікту, породжуючи нові напрямки для наукових досліджень. Цьому сприяє також підвищення рівня небезпечності кіберконфлікту, що також можна пояснити стрімкістю розвитку інтернету. Усе це зберігає важливість і необхідність наукового розгляду сутності кіберконфлікту, метою якого є протидія йому й профілактика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи кіберпростір, колектив учених із Канади, США, Великої Британії та Нідерландів ставить питання його віднесення до об'єктів критичної інфраструктури. На початку 2020 р., відмічають вони, швидко впровадження інструментів дистанційної роботи та зв'язку урядами, компаніями та окремими особами в усьому світі збільшило залежність від кіберінфраструктури для нормального функціонування держав, підприємств і суспільств. Оскільки ці інструменти міцно впроваджуються в повсякденне життя в усьому світі, виникає питання, чи слід їх вважати критично важливою інфраструктурою, чи, можливо, навіть чимось важливішим. Науковці зазначають, що в низці держав критична важливість навколишнього середовища для збереження людського життя була визнана шляхом поширення правосуб'єктності – а отже, і юридичних прав – на екологічні суб'єкти. Такі країни, як Колумбія, Еквадор, Нова Зеландія, Індія, надали юридичні права на різні річки, озера, парки та природу загалом. У своїй статті вчені досліджують майбутні можливості й випадки, коли держави можуть розглянути можливість надання юридичних прав іншим нечутливим, але критично важливим суб'єктам. Дивлячись у майбутнє, де людське життя стає дедалі залежнішим від взаємозалежних систем у кіберпросторі, чи існує ймовірність того, що цим системам буде надано правосуб'єктність? На думку дослідників, дистанційна робота та її наслідки для кібербезпеки можуть призвести до абсолютно нового визнання важливості залежностей кіберпростору та, як наслідок, до нового правового трактування. На тлі тривалих дебатів щодо правового регулювання кіберпростору, включаючи право збройних конфліктів, це викличе ще складніші правові міркування, особливо з огляду на транскордонні залежності й системи, що впливають на численні юрисдикції. Вчені, таким чином, формують перспективний концептуальний підхід до вивчення політичних міркувань і потенційних наслідків, якщо високо взаємозалежним кіберсистемам у далекому майбутньому буде надано такий самий захист, як і елементам навколишнього середовища [1].

Такий підхід може змінити ставлення і до кіберконфлікту в бік констатації його більш великої небезпечності.

Важливою ланкою наукових досліджень нових сфер є термінологічний апарат. У сфері кіберконфлікту до цієї проблеми звертаються естонські вчені Лоренц П. та Оттіс Р. В останні роки, звертають увагу вони, відбулася низка міжнародних конфліктів, які відобразилися паралельною кампанією ворожих дій у кіберпросторі. Це спонукало до різних спроб проаналізувати таке явище й пояснити загрозу ширшій громадськості. На жаль, констатують автори, звіти й аналіз часто є заплутаними і можуть містити досить довільне використання різних кібермодних слів. З цього випливає, що існує потреба у формальній суворій моделі для опису й аналізу кіберконфліктів. Формальні методи також необхідні для розроблення наступальних і оборонних систем на основі штучного інтелекту для кіберконфліктів. Щоб вирішити цю проблему, вчені пропонують формалізовану систему ключових термінів у кіберконфліктах. Вони починають з перегляду понять «знання», «дані», «інформація». На основі цього науковці переходять до визначення «інформаційної системи» й «інтелектуальної системи». Ними надається формальний опис концепції знищення та фальсифікації інформації й пояснюються поняття конфіденційності, цілісності та доступності як частин системи. Потім вони пропонують визначення кіберзброї, кіберінцидентів, кібератак, кібершпигунства, кіберконфліктів та, нарешті, кібервійни. Їхня структура базується на формальній логіці й дозволяє проводити теоретичні, експериментальні або емпіричні дослідження з математично доведеними результатами. Таким чином, на думку естонських вчених, вона може забезпечити міцну основу для дослідження кіберконфліктів, які часто базуються на менш суворих методах [2].

В етичному аспекті розглядає наведену вище термінологічну проблему англійський вчений П. Корніш. Ідея про те, що вдавання до конфлікту та його ведення можуть і повинні бути обмежені з етичних міркувань, на думку науковця, добре зрозуміла. Чому ж тоді важко застосувати це розуміння до кіберпростору? По-перше, пише П. Корніш, досі не зрозуміло, як визначити «конфлікт», «наси́льство» та «агресію» в кіберпросторі; що може бути «кібердоменом»; і що може означати безпека в ньому або поза ним. Чи використати розуміння, що існує, та просто ставити перед ним префікс «кібер», чи є щось якісно відмінне в кібербезпеці й поведінці, яку вона дозволяє або якої вимагає? Тоді, констатує вчений, існує набагато глибша, більш структурна проблема, з якою доводиться боротися. Етична проблема кіберпростору полягає в тому, що це штучне середовище, яке пропонує як співпрацю, з одного боку, так і суперечки та конфронтацію, – з іншого. І важко знати ідентифікатори хорошої та поганої поведінки в будь-який момент. Кіберпростір, про-

довжує дослідник, вперто є дополітичним, достратегічним і тому доестичним; він ще не сприйнятливий до форм політичної та стратегічної організації, з якими ми знайомі, і тому стійкий до нормативних обмежень, за допомогою яких ми очікуємо керувати конфліктами й організованим насильством, а також пом'якшувати їх. Як висновок, науковець вважає, що кібербезпеку слід розглядати як арену для людського обміну, на якій дипломатія, переговори, торг, компроміс, поступки та застосування морального судження не лише вважаються належними, а й можливими [3].

Концептуально намагається визначити саме поняття кіберконфлікту французький вчений С. Теллат. Протягом останнього десятиліття, відмічає він, кіберконфлікт став головною рисою міжнародної політики та все більшим занепокоєнням щодо стратегічної стабільності та колективної безпеки. На жаль, вважає дослідник, кіберконфлікт потерпає від відсутності концептуальної ясності щодо його впливу на колективну безпеку та відсутності консенсусу серед міжнародних суб'єктів щодо того, як його інтерпретувати. Вчений пропонує розуміти кіберконфлікт як процес, що розвивається, зумовлений двома факторами: способом конфігурації цифрового простору та способом включення тактичних, організаційних, стратегічних і доктринальних характеристик, пов'язаних із кібербезпекою, до сфери національної та міжнародної безпеки. Обидва фактори, на його думку, заохочують наступальну поведінку, але також демонструють риси, що вказують на стриманість [4].

Формулювання мети. Основна мета публікації – показати специфічність та неоднозначність феномену кіберконфлікту, що впливають на формування його правового поля.

Викладення основного матеріалу. Кіберпростір є особливою нефізичною сферою, тому кіберконфлікт має специфічний характер і вимагає особливого ставлення. На це звертає увагу група канадських вчених К. Лепрехт, Дж. Цеман та Д. Скіллікорн. Кіберпростір, пишуть вони, – це нова сфера діяльності зі своїми власними характеристиками. Кіберзброя якісно відрізняється від кінетичної: вона генерує ефекти некінетичними засобами за допомогою інформації, технологій і мереж. Її властивості, можливості й обмеження порівнянні з якісною різницею між звичайною та ядерною зброєю. Нова зброя та її цілі в новій сфері, продовжують науковці, породжують низку невирішених політичних проблем на внутрішньому, двосторонньому й міжнародному рівнях щодо стримування, атрибуції й реагування. Вони також створюють нові ризики: невизначеність щодо непередбачуваних наслідків, очікування ефективності й невизначеність щодо реакції як цілі, так і міжнародного співтовариства. Кібероперації пропонують значні переваги для держав у досягненні стратегічних цілей як приховано, так і відкрито. Однак, вважають авто-

ри, без стратегічної бази для стримування та, можливо, стримування їхнього використання, підвищення передбачуваності поведінки держав і не держав за відсутності взаємних норм та обмеження їхнього впливу, середовище, де держави стикаються з постійними атаками, які, проте, перебувають нижче порогу збройного конфлікту, створює політичну дилему, яка посилює колективну небезпеку [5].

На специфічності дослідження конфліктів у кіберпросторі наголошують американські дослідники Р. Шандлер і Д. Канетті. Дослідження кіберконфліктів, наголошують автори, надзвичайно складне. Ця галузь є непростотою, якісних даних мало, міжнародні відносини оповиті таємницею, і, незважаючи на свою уявну повсюдність, кіберсила лише нещодавно вийшла на поле бою. Зіткнувшись з цими викликами, на думку науковців, потрібно піднятися, щоб відповісти на виклики досліджень у галузі кібербезпеки, застосовуючи креативні методи, які збирають перевірені та доказові дані, а також дозволяють створювати прогностичні моделі кіберповедінки. На цьому тлі вони пропонують бачення досліджень у галузі кібербезпеки, яке охоплює культуру ретельного дослідження, заснованого на теоретично обґрунтованих і політично релевантних дослідженнях. Учені виділяють дві ключові особливості. По-перше, дослідження на перетині кібербезпеки й політології повинні враховувати людський вимір кіберконфлікту. Підхід до кібербезпеки, заснований на людській безпеці, ставить людей як основні об'єкти безпеки та визнає, що аналіз на індивідуальному рівні може пролити світло на тенденції макrorівня. По-друге, кібердослідження повинні використовувати суворі, емпіричні методи. Науковці пропонують застосовувати широкий спектр методів збирання емпіричних даних, що охоплюють якісні й кількісні, експериментальні та спостережні дослідження. Невід'ємною частиною є те, що всі наукові дослідження повинні дотримуватись найвищих стандартів відтворюваності й фальсифікації [6].

Про непридатність традиційного мислення, зокрема військового, у кіберпросторі, пишуть вчені з США Дж. Калберг і Т. Кук. Вчені відмічають, що комплексних теорій конфлікту в кіберсвіті ще не розроблено, але використання традиційної військової стратегії та оперативних концепцій замість стратегій, що існують у цій сфері, може вводити в оману, призводячи до помилкових оцінок та несприятливих результатів. На їхню думку, чотири принципи кіберсвіту створюють серйозні проблеми для застосування традиційних військових стратегій у кіберконфліктах. Кіберсвіт характеризується таким: 1) відсутність сталості об'єкта, що підриває концепцію маневру; 2) обмежене або відсутнє вимірювання ефективності в наступальній кібератаці; 3) конфлікти, що виконуються з обчислювальною швидкістю, що усуває

часове вікно для змістовного стратегічного лідерства; 4) анонімність, що робить сторони конфлікту невідомими. Як результат, роблять висновки вчені, використання традиційного військового мислення і поведінки, що залежить від шляху, в кіберпросторі, ймовірно, призведе до неправильних висновків щодо стратегічних досягнень і можливостей на доконфліктній стадії, а також збільшить ризик стратегічної невдачі під час конфлікту та надасть можливість для стратегічного сюрпризу противника [7].

Просторово-часовим характеристикам та рушійним силам кіберконфлікту приділяє увагу колектив китайських вчених: Дж. Донг, С. Чен та ін. Останніми роками, звертають увагу автори, безперервно з'являються зловмисні кіберактивності, які спонсоруються державами, що призводить до дедалі складнішого міжнародного ландшафту кібербезпеки. Щоб відповісти на цей виклик, проведено масштабні дослідження. Але, на жаль, ці дослідження рідко кількісно аналізують характеристики і фактори, що впливають на кіберконфлікти, з геополітичної точки зору. У цьому контексті, на основі набору даних, що охоплює інциденти кіберконфліктів, національні внутрішні характеристики і двосторонні відносини, вчені використовують такі методи, як аналіз соціальних мереж і статистичний регресійний аналіз, щоб дослідити еволюційні тенденції, структуру мережі, моделі зв'язку й рушійні сили кіберконфліктів. Результати їхньої роботи показують, що, з одного боку, кіберконфлікти між країнами відображають геополітичну динаміку фізичного світу й демонструють характеристики регіоналізму, подібні до традиційної геополітичної конкуренції. З іншого боку, на міждержавні кіберконфлікти впливають внутрішні особливості й зовнішня політика з вираженими регіональними відмінностями. Підсумовуючи, вчені застосовують комплексний та багатовимірний підхід з метою надання аналітичних даних і посилань для відповідних досліджень [8].

Кіберконфлікту без війни присвячується дослідження французького дослідника Т. Лібетро. Кіберконфлікт без війни, зазначає він, відіграє дедалі важливішу роль у сучасній політиці безпеки. Присвячуючи дослідження трьом європейським членам НАТО – Нідерландам, Франції та Норвегії, автор статті розширює фокус дослідження кіберконфлікту без війни за межі його домінантного контексту в США. Вчений порівнює та оцінює, як країни сприймають і як реагують на зміни стратегічного середовища, що характеризуються зростанням кіберконфлікту без війни. Аналіз французького дослідника демонструє, що всі три країни визнають, що кібероперації без війни змінюють стратегічне середовище і ставлять під сумнів ідею розгортання наступальних кіберможливостей виключно як питання війни. Однак автор також визначає стратегічний вакуум, оскільки жодна з них не сформулювала стратегій, які

б детально описували, як військові та розвідувальні структури повинні підходити до нового стратегічного середовища й керувати ним. У статті стверджується, що нинішня відсутність стратегічного керівництва є фундаментальним викликом, який ставить під загрозу європейські суспільства й підриває демократичне управління, оскільки орієнтування в новому просторі стратегічної кіберконкуренції є значним викликом для сучасного європейського державного управління [9].

Цікавою стосовно кіберконфлікту є проблема, озвучена американськими науковцями Дж. Брауном і Т. Фазалем. Це проблема підтвердження / заперечення участі держави в кіберконфлікті. Держави, звинувачені у здійсненні кібероперацій, зазначають автори, зазвичай не підтверджують і не заперечують відповідальність. Вони роблять «заперечення без заперечення» або відмовляються коментувати звинувачення. Ці неоднозначні сигнали поширені, але вони значною мірою нині ігноруються в кіберлітературі, яка схильна трактувати заяву про визнання заслуг як бінарний вибір. Неоднозначність «заперечень без заперечення» та «відмовлення від коментарів», на думку науковців, дозволяє державам досягати двох, здавалося б, протилежних цілей: підтримки кризової стабільності й залишення відкритою можливості своєї участі в атаці. Навмисно залишаючись підозрюваною, держава може маніпулювати сприйняттям суперниками своїх кіберможливостей і рішучості. Відмова заперечувати відповідальність також може формувати сприйняття суперниками можливостей союзників, підвищуючи довіру до стримування. Усього цього можна досягти без ризиків ескалації, які виникли б у разі явного визнання відповідальності. У той час як попередні дослідження зосереджувалися на небезпеці ескалації та обмеженнях дорогої сигналізації за допомогою кібербезпеки, американські вчені показують, що заперечення без заперечення та відмовлення від коментарів роблять кібероперації значно кориснішими, ніж оцінюються в літературі [10].

Ролі відкритості інформації про кіберконфлікти й участі в них держави присвячено публікацію інших американських дослідників – К. Джайлса і К. Хартмана. Безпрецедентна прозорість, зазначають вони, яку продемонстрували нідерландські розвідувальні служби, викривши російських офіцерів ГРУ в жовтні 2018 р., свідчить про низку нових тенденцій у державному врегулюванні кіберконфліктів. Публічні звинувачення США проти посадовців іноземних державних розвідок і навмисне надання Великою Британією інформації, що дозволяє світовим ЗМІ «доксінгувати» офіцерів ГРУ, причетних до отруєння в Солсбері на початку 2018 р., створили прецедент для розкриття інформації, яка раніше була б конфіденційною.

Вчені відмічають, що це суттєве відхилення від попередньої практики, коли деталі кібератак, спонсорованих державою, можна було розкрити лише завдяки тривалим журналістським розслідуванням (як у випадку зі Stuxnet) або завдяки зусиллям корпорацій із кібербезпеки (як у випадку з Red October). У своїй роботі вони використовують тематичні дослідження, щоб проілюструвати характер цього відхилення та розглянути його вплив, включаючи потенційно суттєві наслідки для державного врегулювання кіберконфліктів. У статті вони відмічають певні наслідки, зокрема:

1. Вплив прозорості на сприйняття конфлікту. Більша обізнаність громадськості про атаки, вважають науковці, приведе до більшої громадської згоди щодо необхідності вжиття контрзаходів. Це може поширюватися на готовність громадськості визнати, що існує стан оголошеної або неоголошеної війни з кіберагресором.

2. Результативний вплив на законність. Це додає новий елемент, констатують дослідники, до тривалих дебатів щодо законності кібератак або контратак, впливаючи на момент, коли стан конфлікту політично й соціально, навіть якщо не юридично, вважається таким, що існує.

3. Подальший результативний вплив на дозволи й повноваження щодо проведення кібератак у формі адаптації до очевидного дисбалансу між засобами й методами, доступними агресорам (особливо тим, хто вважає себе вже в конфлікті) та захисникам. Більша відкритість уже посилила публічні й політичні сумніви щодо стриманості, яку демонструють країни НАТО та ЄС у відповідь на дії Росії; ця тенденція продовжиться [11].

Впливу ще одного сучасного технологічного винаходу – штучного інтелекту – на кіберконфлікти присвячено дослідження англійських вчених К. Хартмана і К. Джайлса. Упровадження машинного навчання та потенційно штучного інтелекту (ШІ), пишуть автори, значно розширить можливості автоматизації охоплення масової аудиторії за допомогою адаптованого і правдоподібного контенту. Як наслідок, вони зроблять зловмисників ще потужнішими.

Інструменти для використання машинного навчання в інформаційних операціях розвиваються надзвичайно швидкими темпами і стають все більш доступними для набагато ширшого кола користувачів. До початку 2018 р., зазначають вчені, вважалося, що використання методів штучного інтелекту кіберзлочинцями не очікується найближчим часом, оскільки ці методи спираються на величезні набори даних, відповідно величезну обчислювальну потужність або і те, й інше, вимагають вузькоспеціалізованих навичок і знань. Однак у 2019 р. ці припущення виявилися недійсними, оскільки набори даних і обчислювальна потужність були демократизовані, а вільно доступні інстру-

менти усунули потребу в спеціальних навичках. Цілком розумно припустити, що цей процес продовжиться, трансформуючи ландшафт обману, дезінформації та впливу в інтернеті.

Вчені оцінюють стан кібер- та інформаційних операцій, посилених штучним інтелектом, наприкінці 2019 р. й досліджують, чи може це бути початком суттєвих і небезпечних тенденцій протягом наступного десятиліття. Серед сфер, які вони вважають за необхідне врахувати: кампанії в соціальних мережах із використанням дідфейків; шахрайство з боку генеральних директорів за допомогою дідфейків; машинно генерований політичний астротурфінг; комп'ютери, що реагують на емоційний стан тих, хто з ними взаємодіє, що дозволяє проводити автоматизовані, штучні гуманоїдні дезінформаційні кампанії [12].

Окремою проблемою розгляду кіберконфлікту є його правове врахування. До цієї проблеми звертається дослідник з США М. Хусингтон. Він цікавиться питанням: чи входить кіберконфлікт (кібероперація) у рамки міжнародного права. Багато написано, відмічає автор, про міжнародно-правове регулювання кібероперацій щодо застосування сили (*jus ad bellum*), у ситуаціях збройного конфлікту (*jus in bello*) та в мирний час. Міжнародні юристи запропонували свій досвід щодо того, як і яким чином міжнародне право повинне реагувати на виклики й можливості, що виникають. Підходи загалом, хоча й не виключно, поділяються на дві окремі категорії. Або основні проблеми, що виникають у зв'язку з кіберопераціями, можна вирішити за допомогою правил, що існують, та міжнародно-правових структур, або кібероперації являють собою щось настільки принципово нове, що потрібен цілий новий набір правил і структур. Третій підхід передбачає, що наявні структури можуть насправді відповідати викликам кібероперацій, але для того, щоб бути ефективною, дисципліна повинна відкинути ті частини себе, які несумісні з цією новою темою, – фактично суперечачи нинішній доктрині, намагаючись урахувати пред'явлені регуляторні вимоги. Вчений ставить питання: який із цих трьох підходів – «всередині», «поза» або «проти» – є правильним [13]?

Впливу права кіберконфлікту (кібервійни) на міжнародне право присвячено роботу англійського автора К. Мацака. Історично склалося так, пише англійський вчений, що міжнародно-правовий аналіз кібероперацій виник і розвивався саме крізь призму права війни. У своїй статті він аналізує вплив, який розвиток права війни мав і може мати на «ядро» міжнародного права, інакше кажучи, на загальне міжнародне право. У ній аналізуються три ключові виміри взаємозв'язку між правом війни та загальним міжнародним правом: системний, концептуальний і телеологічний. Науковцем стверджується,

що, по-перше, у дискурсі відбувся зсув на системному рівні, у результаті якого академічні дебати та зосередження уваги держав перемістилися з питань права війни на питання загального міжнародного права, включаючи суверенітет, невтручання й відповідальність держав. Краще розуміння цієї тенденції має розвіяти побоювання щодо фрагментації міжнародного права і вплинути на дебати щодо взаємозв'язку між правом війни та «основним» міжнародним правом. По-друге, цей розвиток створив сприятливий ґрунт для міграції певних концепцій із права війни, де вони виникли, розвинулися або закріпилися, у загальне міжнародне право. Показовим прикладом є тест функціональності, який виник як компромісне рішення для визначення того, чи є кібероперація «атакою» згідно з правом війни, але який може запропонувати додаткову корисність в інших галузях міжнародного права, включаючи право державного суверенітету і право контролю над озброєннями та роззброєнням. По-третє, однак, вкрай важливо враховувати унікальну телеологічну основу права війни, перш ніж упроваджувати його правила і принципи в різні нормативні контексти. Як не парадоксально, повне перенесення цих норм може на практиці поставити під загрозу основні гуманітарні міркування [14].

Кібератакам у межах міжнародного права приділяє увагу австралійський дослідник С. Хаатайя. У роботі вченим розглядається використання автоматичних хакерських атак згідно з міжнародним правом на підставі необхідності. Хакерські атаки, визначає він, – це форма активного оборонного заходу, що застосовується у відповідь на кіберзагрози, що включають вплив поза системами або мережами жертви, призначений для пом'якшення кіберзагрози або запобігання їй. Автоматичні хакерські атаки – це системи, які після активації здатні виконувати ці функції без прямого людського контролю. Аргумент необхідності згідно з міжнародним правом щодо відповідальності держав надає підставу, на якій держави можуть вживати заходів, які в іншому випадку були б незаконними, для реагування на кібероперації, що становлять серйозну й неминучу загрозу їхнім суттєвим інтересам. Вчений стверджує, що використання автоматичних хакерських атак може бути виправдано на підставі необхідності, проте система повинна бути здатною проводити низку складних оцінок, щоб забезпечити її відповідність до суворих критеріїв, що вимагаються міжнародним правом. Складність систем, здатних проводити ці оцінки, несе ризик непередбачуваних наслідків та ескалації конфлікту зі швидкістю машини [15].

Проблемі впливу кіберконфлікту на міжнародне гуманітарне право присвячено роботу пакистанського вченого Х. Сухаїла. Динаміка ведення військових дій, зазначає він, змінилася від звичайних війн, що ведуться на полі

бою, до віртуальної війни, оскільки держави були залучені в гонку кіберозброєнь. Від простих розподілених атак типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS) до потужних Stuxnet і Flame – кіберзброя різниться за своїми потенційними людськими втратами. Закони про збройні конфлікти (ЗЗК) розроблені гнучко, щоб адаптуватися до змінних обставин. Автор ґрунтується на припущенні, що чинне договірне право є достатнім у багатьох аспектах, проте в деяких сферах також необхідне укладення договорів. Передбачуваним рішенням є комплексна державна практика тлумачення чинних правил (*lex lata*), що регулюють збройний конфлікт у кіберконтексті. Це вчений пояснює тим, що збройні конфлікти в кіберпросторі відрізняються від кінетичної війни за багатьма вимірами. Світова спільнота ще не досягла консенсусу щодо того, як ЗЗК захищає під час кібервійни. Від визначення основних термінів, таких як атака й об'єкт, до необхідності вирішення питання про атрибуцію. З огляду на таку неоднозначність, робить висновок вчений, міжнародне гуманітарне право (МГП, що використовується як взаємозамінне з ЗЗК) частіше порушуватиметься в конфліктах, що відбуваються в кіберпросторі, ніж у фізичному просторі. Зусилля держав щодо щирого використання чинного законодавства є неодмінною умовою для розвитку МГП у кіберконтексті [16].

Взаємозв'язку національного законодавства й міжнародного права у сфері кіберконфлікту присвячено дослідження австралійського вченого А. Леггата. Талліннський посібник із міжнародного права, що застосовується до кібервійни (2013 р.), пише автор, визначає 95 «основних правил», що регулюють конфлікти, та основу для кожного з них у договірному та звичайному праві. Але чи існує достатня основа на рівні національного законодавства для встановлення норм прийнятної поведінки на міжнародному рівні? Пропозиція вченого полягає в тому, що настав час для нового виду міжнародної співпраці щодо кібервійни та прийнятих норм поведінки в кіберпросторі. Він наводить деталі з різних національних статутів, щоб проілюструвати, як національне законодавство застосовується до кіберпростору. Ним розглядається застосовність чинного національного кримінального й деліктного законодавства, використовуючи гіпотетичні сценарії щодо самооборони, змови і корпоративної відповідальності у приватному секторі. Мета полягає в тому, щоб заохотити експертів до міжнародної співпраці для визнання національних правил, еквівалентних роботі Талліннського суду [17].

Взаємозв'язок національного й міжнародного аспектів у сфері кіберконфлікту оновлює бачення ролі держави в цій галузі. На це звертають увагу південнокорейські вчені І. Чо і Дж. Чанг. Вони аналізують обмеження співпраці й розширення конфліктів між державами в кіберпросторі. Як і традицій-

ні простори безпеки по всьому світу, глобальний кіберпростір також є анархічною системою без абсолютної влади чи інституційного статусу. У такій ситуації, вважають вчені, спираючись на кіберсуверенітет і кіберсилу, держава намагається створити інституцію, що застосовується до внутрішнього та міжнародного кіберпростору, щоб зробити кіберсистему сприятливою для самої держави. Оскільки, на відміну від традиційної сили, кіберсила має як матеріальні, так і нематеріальні елементи, держава не може знати рівень кіберсили іншої держави. З цієї причини конфлікти між державами в кіберсфері загострюються. Найактивнішими державами, що конкурують за перевагу в кіберпросторі, є Сполучені Штати і Китай. Вони призводять до різних рівнів визнання та стратегій щодо кіберсфери. Хоча конкуренція між Сполученими Штатами й Китаєм провокує конфлікти, вона також провокує тимчасову співпрацю між державами. Діяльність ООН у сфері кібербезпеки також фрагментована різними міжурядовими установами та управлінськими організаціями. Однак відмінності в стратегії між Сполученими Штатами й Китаєм впливають на інші держави. Зрештою, констатують науковці, хоча напрямом дискусій щодо кібербезпеки було визначено на основі діяльності Групи урядових експертів в ООН, а необхідність міждержавної співпраці була визнана, така співпраця буде лише тимчасовою, оскільки держави вважають внутрішню політику та стратегію важливішими, ніж міжнародні чи регіональні організації співпраці [18].

Але держава може не тільки захищатись, а й нападати. Що робити в цьому випадку? На цю проблему звертає увагу японський вчений Дж. Осава. Протягом останнього десятиліття, зазначає він, національні держави почали використовувати кіберсферу як засіб для задоволення своїх національних інтересів. Огляд тенденцій кібератак за останнє десятиліття, на думку автора, показує, що кібератаки часто трапляються після інцидентів міжнародних розбіжностей або конфліктів. Деякі національні держави вдавалися до кібератак з метою втручання у внутрішні справи сусідньої країни. Тому кібербезпека стала головним пріоритетом у національній та міжнародній безпеці. Тому, констатує науковець, щоб зупинити потенційних державних супротивників, які здійснюють кібератаки проти національних інтересів, необхідно вживати сильних заходів національної політики безпеки, таких як кіберстримування, колективна кібербезпека та обмін інформацією, щоб запобігти катастрофам, спричиненим серйозною кібератакою [19].

Проблемі правового покарання в кіберсфері як наслідку кіберконфлікту присвячено роботу англійського науковця Л. Келло. Західні країни, пише автор, стикаються з кричущою проблемою покарання в кіберсфері. Інші

країни неодноразово порушують їхні політичні та економічні інтереси. Західні лідери неодноразово попереджають про серйозність таких дій. І все ж жертви неодноразово не карали, щоб стримати правопорушників. У своїй статті науковець розглядає, чому і як виникла ця ситуація та що з цим робити. Західний підхід до запобігання кіберконфліктам підкреслює центральне значення чинного міжнародного права та норм. Однак правова й нормативна база не є адекватною для цієї мети, оскільки вона не забезпечує достатніх підстав для переконливого реагування на дії, що не є війною. Отже, західний підхід зазнав разуючої невдачі. Він, констатує вчений, не враховує центральної істини щодо сучасних питань безпеки: значна частина сучасного міждержавного суперництва не відповідає ні руйнівним критеріям війни, ні прийнятним межам мирного суперництва. Швидше, саме немиролюбність або суперництво середнього спектра є більш руйнівним, ніж традиційна діяльність у мирний час, але не фізично насильницьким, як війна. Країни використовують кіберпростір для досягнення деяких політичних та стратегічних цілей війни без жодного пострілу. Відсутність ефективної відповіді Заходу свідчить не про толерантність до агресії, а про нездатність розробити стратегію реагування, яка б відповідала правовим і доктринальним неоднозначностям немиролюбності. Чинне законодавство та норми, робить висновок японський дослідник, є джерелом проблеми, а не її вирішенням. Тимчасове рішення має бути знайдено в розробленні нової доктрини – у консеквенціалістській стратегії, яка впливає на матеріальні інтереси супротивників, щоб стримувати дії, які міжнародне право та стратегія безпеки зазвичай не визнають такими, що заслуговують на рішучу відповідь [20].

Висновки. Наведені вище джерела показують, що кіберконфлікт залишається в призмі зацікавленостей наукової спільноти. Варто відмітити певну складність наукових досліджень із причини швидкого розвитку кіберпростору і неможливості повної прогнозованості розвитку способів і напрямків кіберконфлікту в цьому розрізі.

Констатується теза, що кіберконфлікт все важче врегульовується традиційними способами та методами. Доволі таки вагома частина кіберконфліктів не потрапляє до сфери національного законодавства чи міжнародного права. Більше того, сам кіберконфлікт є вектором впливу та зміни правових норм. Але головною проблемою є питання притягнення до відповідальності за вчинення кіберконфлікту та його негативні наслідки.

У подальшому дослідження кіберконфлікту та його різновидів буде однією з провідних тем наукових розробок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kushwaha N., Giles K., Singer T., Watson B. Cyber Personhood. *13th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Going Viral*. Proceeding's 13th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Going Viral. Tallinn, 2021. P. 275–289.
2. Lorents P., Ottis R. Knowledge based framework for cyber weapons and conflict. *International Conference on Cyber Conflict 2010*. Proceeding's Conference on cyber conflict. Tallinn, 2010. P. 129–142.
3. Cornish P. Deterrence and the Ethics of Cyber Conflict. *Ethics and Policies for Cyber Operations. Philosophical Studies Series*. 2019. Vol. 124. P. 1–16.
4. Taillat S. Disrupt and restraint: The evolution of cyber conflict and the implications for collective security. *Contemporary Security Policy*. 2019. №40 (3). P. 368–381.
5. Leuprecht C., Szeman J., Skillicorn D. The Damoclean sword of offensive cyber: Policy uncertainty and collective insecurity. *Contemporary security policy*. 2019. №40 (3). P. 382–407.
6. Shandler R., Canetti D. Introduction: Cyber-conflict – Moving from speculation to investigation. *Journal of Peace Research*. 2024. №61 (1). P. 3–9. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00223433231219441>.
7. Kallberg J., Cook T. The Unfitness of Traditional Military Thinking in Cyber. *IEEE ACCESS*. 2017. №5. P. 8126–8130.
8. Dong J., Chen S., Ding F., Zhuo J., Hao M. Spatiotemporal characteristics and drivers of global cyber conflicts. *Humanit Soc Sci Commun*. 2025. №12. URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-025-04897-7> (дата звернення: 18.07.2025).
9. Liebetrau T. Cyber conflict short of war: a European strategic vacuum. *European Security*. 2022. №31 (4). P. 497–516. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/09662839.2022.2031991?scroll=top&needAccess=true> (дата звернення: 19.07.2025).
10. Brown J., Fazal T. “SorryNotSorry”: Why states neither confirm nor deny responsibility for cyber operations. *European Journal of International Security*. 2021. №6 (4). P. 401–417.
11. Giles K., Hartmann K. «Silent Battle” Goes Loud: Entering a New Era of State-Avowed Cyber Conflict. *11th Annual International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Silent Battle*. Proceeding's 11Th international conference on cyber conflict (CyCon) – Silent Battle. Tallinn, 2019. P. 23–25.
12. Hartmann K., Giles K. The Next Generation of Cyber-Enabled Information Warfare. *12th International Conference on Cyber Conflict (CyCon)*. 2020. P. 233–250.
13. Hoisington M. Regulating Cyber Operations Through International Law: In, Out or Against the Box? *Ethics and Policies for Cyber Operations. Philosophical Studies Series*. 2017. Vol. 124. P. 87–98.
14. Macák K. From the Vanishing Point Back to the Core: The Impact of the Development of the Cyber Law of War on General International Law. *9th International Conference*

- on Cyber Conflict -Defending the Core (CyCon). Proceeding's 9th International conference on cyber conflict: defending the core (CyCon). Tallinn, 2017. P. 135–148.
15. Haataja S. Cyber operations and automatic hack backs under international law on necessity. *Computer law & security review*. 2024. № 53. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364924000591?via%3Dihub> (дата звернення: 20.07.2025).
16. Sohail H. Fault Lines In The Application Of International Humanitarian Law To Cyberwarfare. *Journal of digital forensics security and law*. 2022. № 17 (1). URL: <https://commons.erau.edu/jdfsl/vol17/iss1/8> (дата звернення: 20.07.2025).
17. Leggat H. Cyber Warfare: An Enquiry Into the Applicability of National Law to Cyberspace. *17th Australian Cyber Warfare Conference (CWAR)*. Proceeding's 17th Australian Cyber Warfare Conference (CWAR). Tallinn, 2020. P. 28–46.
18. Cho Y., Chung J. Bring the State Back In: Conflict and Cooperation Among States in Cybersecurity. *Pacific focus*. 2017. № 32 (2). P. 290–314.
19. Osawa J. The Escalation of State Sponsored Cyberattack and National Cyber Security Affairs: Is Strategic Cyber Deterrence the Key to Solving the Problem? *Asia-Pacific Review*. 2017. № 24 (2). P. 113–131.
20. Kello L. Cyber legalism: why it fails and what to do about it. *Journal of Cybersecurity*. 2021. Vol. 7 (1). URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab014/6343244?login=false> (дата звернення: 21.07.2025).

REFERENCES

1. Kushwaha, N., Giles, K., Singer, T., Watson, B. (2021). Cyber Personhood. *13th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Going Vira*: proceeding's 13th International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Going Viral. Tallinn, 275–289.
2. Lorents, P., Ottis, R. (2010). Knowledge based framework for cyber weapons and conflict. *International Conference on Cyber Conflict*: proceeding's International Conference on cyber conflict. Tallin, 129–142.
3. Cornish, P. (2019). Deterrence and the Ethics of Cyber Conflict. *Ethics and Policies for Cyber Operations. Philosophical Studies Series*, 124, 1–16.
4. Taillat, S. (2019). Disrupt and restraint: The evolution of cyber conflict and the implications for collective security. *Contemporary Security Policy*, 40(3), 368–381.
5. Leuprecht, C., Szeman, J., Skillicorn, D. (2019). The Damoclean sword of offensive cyber: Policy uncertainty and collective insecurity. *Contemporary security policy*, 40(3), 382–407.
6. Shandler, R., Canetti, D. (2024). Introduction: Cyber-conflict – Moving from speculation to investigation. *Journal of Peace Research*, 61(1), 3–9. doi: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00223433231219441>
7. Kallberg, J., Cook, T. (2017). The Unfitness of Traditional Military Thinking in Cyber. *IEEE ACCESS*, 5, 8126–8130.

8. Dong, J., Chen, S., Ding, F., Zhuo, J., Hao, M. (2025). Spatiotemporal characteristics and drivers of global cyber conflicts. *Humanit Soc Sci Commun*, 12. URL: <https://www.nature.com/articles/s41599-025-04897-7>
9. Liebetrau, T. (2022). Cyber conflict short of war: a European strategic vacuum. *European Security*, 31 (4), 497–516. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/citedby/10.1080/09662839.2022.2031991?scroll=top&needAccess=true>
10. Brown, J., Fazal, T. (2021). “SorryNotSorry”: Why states neither confirm nor deny responsibility for cyber operations. *European Journal of International Security*, 6(4), 401–417.
11. Giles, K., Hartmann, K. (2019). “Silent Battle” Goes Loud: Entering a New Era of State-Avowed Cyber Conflict. *11th Annual International Conference on Cyber Conflict (CyCon) – Silent Battle*: proceeding’s 11Th international conference on cyber conflict (CyCon) – Silent Battle. Tallinn, 23–25.
12. Hartmann, K., Giles, K. (2020). The Next Generation of Cyber-Enabled Information Warfare. *12th International Conference on Cyber Conflict (CyCon)*, 233–250.
13. Hoisington, M. (2017). Regulating Cyber Operations Through International Law: In, Out or Against the Box? *Ethics and Policies for Cyber Operations. Philosophical Studies Series*, 124, 87–98.
14. Macák, K. (2017). From the Vanishing Point Back to the Core: The Impact of the Development of the Cyber Law of War on General International Law. *9th International Conference on Cyber Conflict – Defending the Core (CyCon)*: proceeding’s 9th International conference on cyber conflict: defending the core (CyCon). Tallinn, 135–148.
15. Haataja, S. (2024). Cyber operations and automatic hack backs under international law on necessity. *Computer law & security review*, 53. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0267364924000591?via%3Dihub>
16. Sohail, H. (2022). Fault Lines In The Application Of International Humanitarian Law To Cyberwarfare. *Journal of digital forensics security and law*, 17 (1). URL: <https://commons.erau.edu/jdfsl/vol17/iss1/8>
17. Leggat, H. (2020). Cyber Warfare: An Enquiry Into the Applicability of National Law to Cyberspace. *17th Australian Cyber Warfare Conference (CWAR)*; proceeding’s 17th Australian Cyber Warfare Conference (CWAR). Tallinn, 28–46.
18. Cho, Y., Chung, J. (2017). Bring the State Back In: Conflict and Cooperation Among States in Cybersecurity. *Pacific focus*, 32(2), 290–314.
19. Osawa, J. (2017). The Escalation of State Sponsored Cyberattack and National Cyber Security Affairs: Is Strategic Cyber Deterrence the Key to Solving the Problem? *Asia-Pacific Review*, 24(2), 113–131.
20. Kello, L. (2021). Cyber legalism: why it fails and what to do about it. *Journal of Cybersecurity*, 7(1). URL: <https://academic.oup.com/cybersecurity/article/7/1/tyab014/6343244?login=false>

Trofymenko Volodymyr Anatoliiovych, candidate of Legal Sciences,
Assistant Professor, Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

CYBERCONFLICT AND THE LEGAL FIELD OF ITS EXISTENCE: AN ATTEMPT AT PHILOSOPHICAL AND LEGAL UNDERSTANDING

The publication is devoted to cyber conflict and the legal field of its existence. It is emphasized that the main scientific problem is the lack of a unified understanding of cyber conflict and its characteristic features. In turn, this creates a certain problem of creating a legal field of its existence. The main reason for this is the specificity of cyber conflict. Thus, it is shown that the problem of the legal field of cyber conflict remains open and requires an urgent solution.

Keywords: *cyber conflict, cyberspace, international law, international humanitarian law, cyber legalism.*

Ушно Ірина Михайлівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук, Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», м. Харків, Україна
e-mail: i.ushno@khai.edu
ORCID iD: 0000-0003-3660-3666

ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНЕ СПРИЙНЯТТЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджується роль художньо-образного сприйняття як передумови інженерно-технічної діяльності. Автор аналізує взаємозв'язок між естетичним і раціональним мисленням, що є ключовим для процесів конструювання, проектування й інженерного моделювання. Розглядається значення уяви, метафори та аналогій у створенні нових технічних рішень, а також вплив естетичних категорій (гармонії, симетрії, пропорцій) на розвиток технологій.

Стаття підкреслює, що інженерія – це не лише точна наука, а й мистецтво, яке спирається на креативне бачення та здатність мислити образами. Досліджуються історичні приклади, що демонструють роль художнього мислення в технічних відкриттях. Запропоновано підходи до інтеграції гуманітарного й технічного знання в сучасній освіті для гармонійного поєднання творчості й раціональності в інженерній діяльності.

Ключові слова: художньо-образне сприйняття, наукова фантастика, технічна естетика, уява, філософія техніки, аерокосмічний інжиніринг.

Постановка проблеми. Сучасна інженерно-технічна діяльність традиційно асоціюється з раціональним мисленням, точними розрахунками та алгоритмічним підходом до вирішення завдань. Однак роль художньо-образного сприйняття в інженерній творчості часто недооцінюється. Інтуїтивне осмислення форми, гармонії та естетики значною мірою впливає на процес проектування, розроблення та впровадження інноваційних технологій.

Проблема полягає в недостатньому врахуванні художньо-образного мислення в інженерній освіті та практиці. Багато інженерних рішень потребують не лише технічної точності, а й творчого підходу, який виходить за межі формальної логіки. Відсутність належної уваги до естетичних і концептуальних аспектів може призводити до обмеженості інженерного дизайну, а також

до зниження інтуїтивного розуміння майбутнього використання технологічних рішень. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю інтеграції художньо-образного мислення в інженерно-технічну діяльність, що сприятиме більш глибокому та креативному підходу до створення нових технологій, продуктів і рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема художньо-образного сприйняття як передумови інженерно-технічної діяльності охоплює широкий спектр міждисциплінарних досліджень у сфері філософії науки, естетики, когнітивної психології та інженерного проектування. У сучасній науці все частіше наголошується на тому, що творчість і художнє мислення відіграють ключову роль у технічних інноваціях, оскільки вони сприяють генерації нових ідей, розвитку нестандартних підходів і створенню новаторських рішень.

Останні наукові дослідження підкреслюють, що художнє сприйняття є невід'ємним складником конструкторського процесу. Так, у роботі Д. Нормана «Емоційний дизайн» [1] наголошується, що креативне мислення, зокрема через образи, метафори та аналогії, є фундаментальним механізмом при розробленні технічних інновацій. У контексті сучасного інженерного дизайну особливе місце займає теорія «емпатійного дизайну», розроблена в рамках досліджень Стенфордського університету. Вона базується на принципі врахування людського досвіду, емоційного сприйняття та асоціативного мислення у процесі створення нових технологій. Зокрема, у дослідженнях Н. Кросса «Дизайн-мислення» [2] розглядається взаємозв'язок між мистецтвом та інженерією, що дозволяє розширити межі традиційного технічного підходу та включити в нього естетичні й емоційні аспекти. В українському науковому просторі проблематика художнього осмислення технічної діяльності поки що залишається малодослідженою.

Аналіз сучасних досліджень свідчить, що художньо-образне сприйняття є важливим елементом інженерної діяльності, оскільки воно сприяє творчості, розширенню уявлення про технологічні процеси та прогнозуванню їхніх наслідків. Дослідження в галузі когнітивної науки, філософії техніки та дизайну підтверджують, що використання естетичних принципів і візуального моделювання в інженерії дозволяє значно підвищити якість технічних розробок.

Однак в Україні ця тема ще недостатньо розроблена, що відкриває перспективи для подальших досліджень у межах філософії науки, інженерної естетики й когнітивної теорії творчості. Подальші дослідження мають бути спрямовані на глибше розкриття механізмів взаємодії художнього мислення й технічного проектування, а також на розроблення нових підходів до інтеграції мистецьких методів у сферу інженерної діяльності.

Метою статті є дослідження значення художньо-образного сприйняття у формуванні інженерно-технічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Художньо-образне сприйняття є одним із найважливіших механізмів пізнання, що супроводжує людство від початку його історії. Воно відіграє ключову роль у формуванні знань, оскільки дозволяє структурувати досвід, уявляти нове та узагальнювати явища. Образи, створені за допомогою уяви, не лише допомагають людині орієнтуватися в реальності, а й стають основою для подальшого розвитку наукового мислення. Перші приклади художньо-образного сприйняття зустрічаються в первісній культурі. Печерний живопис, ритуали, міфи та легенди – усе це є виразами прагнення людини досягнути навколишній світ. Через створення образів та символів людина не лише описувала реальність, а й намагалася впливати на неї. Наприклад, малюнки на стінах печер мали не лише естетичне, а й ритуальне значення, пов'язане з полюванням чи зміною пір року.

Згодом художньо-образне сприйняття трансформувалося у складніші форми, такі як міфологія, поезія, живопис, які стали основою для філософських роздумів і наукових концепцій. Такі явища, як гармонія і симетрія, виявлені в природі, надихали античних мислителів створювати перші наукові теорії. Образи відіграють вирішальну роль у формуванні понять. На перших етапах пізнання людина осмислює світ через сприйняття та уявлення. Уявлення є основою для створення символів, які допомагають узагальнювати явища. Наприклад, символічне уявлення про Землю як про коло стало передумовою для створення астрономічних моделей.

Образне сприйняття також є ключовим у побудові моделей реальності. Саме через образи вчені створюють уявлення про явища, які неможливо безпосередньо спостерігати, наприклад молекулярні структури чи гіпотетичні події у Всесвіті. Художньо-образне сприйняття є невід'ємним елементом наукової творчості. Уявлення про симетрію, гармонію, естетику впливають на формування наукових гіпотез. Ідея про те, що природа прагне до простоти й гармонії, була важливою для таких учених, як Ісаак Ньютон і Альберт Ейнштейн.

Наукові відкриття часто надихаються художніми образами. Наприклад, подвійна спіраль ДНК, запропонована Уотсоном і Кріком, базувалася на уявленні про структурну симетрію, що виникло внаслідок образного мислення. Аналогічно, багато технічних рішень, інженерні конструкції чи дизайн програмного забезпечення були результатом художньої уяви.

У сучасному світі художньо-образне сприйняття стає ще більш актуальним. Інженерія, медицина, дизайн, кібернетика – усі ці галузі активно використовують образи для розроблення моделей, симуляцій і прогнозів. Наприклад,

у віртуальній реальності художні образи є основою для створення середовища, що дозволяє моделювати й досліджувати складні системи. Крім того, розвиток штучного інтелекту (ШІ) значно залежить від образного сприйняття. Сучасні алгоритми для створення зображень чи генерації текстів базуються на принципах художньо-образного осмислення. Цей симбіоз мистецтва і науки дозволяє створювати нові технології, які впливають на всі аспекти людського життя.

Філософія, як основа людського світогляду, завжди прагнула досягнути природу мислення, уяви і творчості. Художньо-образне сприйняття, як форма інтуїтивного і водночас структурованого пізнання, має глибокі філософські корені, що сягають давньогрецької традиції та знаходять своє продовження в сучасних філософських теоріях. Так, античні філософи, зокрема Платон і Арістотель, першими порушили питання про роль уяви та образів у пізнанні. Платон розглядав художні образи як «відображення відображень», що створюють ілюзію реальності. У своїй концепції ідей він наголошував, що справжнє пізнання досягається лише через розум, тоді як образи – це лише тінь істини [3]. Арістотель, навпаки, визнавав цінність художньо-образного сприйняття. Він підкреслював, що уява (грец. *phantasia*) є важливим посередником між чуттєвим сприйняттям і розумінням. У його праці образи й метафори розглядаються як засоби, що допомагають передати складні ідеї й структурувати знання [4].

У середньовічній філософії художньо-образне сприйняття набуло теологічного характеру. Символи й метафори стали основними засобами вираження духовних ідей, де образи дозволяють людині піднятися до вищих сфер буття та досягнути божественну істину. Художній символ розглядався як «ключ» до розуміння сакрального. Середньовічна традиція заклала основи символізму, який розглядав образи не лише як естетичні феномени, а як глибинні значення, що відображають універсальні істини. Цей підхід зберіг свій вплив і в сучасній філософії.

З Нового часу філософи почали більше уваги приділяти ролі уяви в науковому та художньому пізнанні. Раціоналісти, такі як Декарт, вважали уяву допоміжним інструментом розуму, здатним формувати образи, які сприяють логічному аналізу [5]. На противагу цьому, представник романтизму Ніцше, вбачав в уяві джерело інтуїтивного пізнання, здатного виявляти істину поза межами раціональних категорій [6]. Романтизм підкреслював унікальну роль художника як творця нових образів, які розкривають приховані аспекти реальності. Цей підхід мав значний вплив на формування сучасної естетики та філософії мистецтва.

У XX ст. художньо-образне сприйняття стало предметом інтенсивного філософського аналізу. Едмунд Гуссерль і представники феноменології на-

голошували на тому, що образи є формою інтенціональної свідомості, яка дозволяє людині осягати світ через його феноменологічне сприйняття [7]. Мартін Гайдеггер у своїх працях про мистецтво підкреслював значення образів у розкритті «буття». Він вважав, що мистецтво є формою осмислення світу, яка виходить за межі традиційного раціонального мислення [8]. Жак Дерріда та його концепція деконструкції звертають увагу на багатозначність художніх образів, які сприяють відкриттю нових інтерпретацій і смислів. Цей підхід підкреслює значення символів і метафор у створенні знань [9].

Сучасна філософія підкреслює міждисциплінарний характер художньо-образного сприйняття, яке об'єднує мистецтво, науку й технологію. Інженерія, архітектура, дизайн і навіть штучний інтелект використовують образи для візуалізації складних ідей і процесів. Філософи, такі як Жільбер Сімондон і Дональд Шон, розглядають художньо-образне сприйняття як основу для проєктування та інновацій. Вони наголошують, що уява є необхідною умовою для створення моделей, які дозволяють знаходити рішення складних проблем. Так, у роботі «Про спосіб існування технічних об'єктів» Ж. Сімондон пише: «У праці людина ліпить матерію формою; він приходить із цією формою, яка є якоюсь інтенцією, задумом результату, чимось зумовленим, тим, чого потрібно досягти відповідно до передіснуючих потреб. Ця форма – інтенція не є частиною матерії, на яку звернено працю; вона висловлює корисність або необхідність для людини, але сама виходить не з природи» [10]. У цьому контексті інтенція стає задумом, образом, який допомагає спрямувати активність людини на технічний об'єкт. Художньо-образне сприйняття виражається в конкретній формі за Ж. Сімондоном. Ця форма є інтенцією, особливо коли йдеться про інженерно-технічну діяльність. Дискусійним стає першоджерело форми чи інтенції. Що стає головним – образ чи вже форма в свідомості інженера, яку він подумки накладає на свій технічний об'єкт? Коли настає час і інтенція переходить у форму, або вона і ніколи не існує окремо? Ця робота містить достатньо матеріалу для подальшого аналізу. На жаль, в Україні нема її перекладу, щоб повною мірою оцінити передбачення Жільбера Сімондона відносно розвитку техніки й технологій.

Д. Шон за допомогою серії тематичних досліджень пояснив, що модель мислення, розмови та взаємодії для різних типів професіоналів, ідентифікованих як дизайнери (архітектори, містобудівники, інженери, психоаналітики, вчені та бізнес-менеджери), схожа на те, як вони виконують стратегічні кроки, які аналогічні «розмови із ситуацією», після якої ситуація «відповідає» [11]. Вплив уяви та метафоричності на перебіг роботи інженера доводить необхідність не тільки враховувати їх, але й стимулювати. Саме роботи Д. Шона

актуалізують поширення художньо-творчих дисциплін у підготовці інженерно-технічного персоналу.

Художньо-образне осмислення є універсальним інструментом пізнання, який має глибокі філософські корені. Воно є не лише способом відображення реальності, а й механізмом її творення. Розуміння філософського підґрунтя художньо-образного мислення сприяє глибшому осмисленню його ролі у формуванні знань, розвитку науки, техніки й культури. На жаль, в Україні це питання недостатньо поширено в роботах сучасних філософів. Окремі цікаві тези можна знайти в роботі Анастасії Ткаченко. «Термінологічне сполучення «образ чогось» або «когось» вказує на стійку властивість художнього образу співвідноситися з позахудожніми явищами. Його специфіка органічно пов'язана з явищами реальної дійсності й механізмами логічного мислення. А як філософська категорія посідає належне місце в естетичних системах виховання, з'ясовуючи специфіку взаємозв'язку мистецтва з немистецтвом, з життям і свідомістю» [12, с. 66]. Підкреслення зв'язку художньо-образного сприйняття з логічним мисленням тільки посилює позицію про необхідність активації такої взаємодії. В історії багато прикладів, коли великі інженери й конструктори протягом життя постійно стимулювали своє художньо-образне сприйняття, використовуючи різні форми мистецтва. Так, у своїй статті я вже посилалася на українського авіаконструктора Олега Костянтиновича Антонова та його ставлення до технічної естетики: – В авіації особливо помітний взаємозв'язок між технічною досконалістю й красою. Головний конструктор добре знав природу цього взаємозв'язка. О. К. Антонов був творчою людиною, поєднував у собі безліч талантів. Саме його авторитет став основою для сучасної авіаційної галузі в Україні. Конструкторська та інженерна діяльність в українській традиції – це фундамент візуального образу у вітчизняній авіаційній галузі» [13, с. 98].

На перетині мистецтва і науки художній образ стає потужним інструментом пізнання, що об'єднує естетичні й логічні виміри мислення. Уявлення, метафори та естетичні категорії, такі як гармонія та симетрія, відіграють ключову роль у формуванні наукових теорій та інженерних рішень. Уява є центральним складником наукового мислення, що сприяє формуванню інноваційних ідей і концепцій. Великий фізик Альберт Ейнштейн зазначав, що уява важливіша за знання, оскільки знання обмежене тим, що вже відомо, тоді як уява відкриває шлях до нових можливостей. Уявлення, що виникають у свідомості вченого, допомагають створювати нові моделі, гіпотези й теорії. Наприклад, образ планет, що обертаються навколо Сонця, став основою для побудови моделі атома Нільсом Бором. Уява дозволяє проводити мисленнєві експерименти, які є важливими у фізиці, хімії та інших науках, коли реальне

експериментування є неможливим або занадто складним. Також уява є інструментом міждисциплінарного пізнання, адже вона дозволяє переносити ідеї з однієї сфери до іншої, наприклад використання природних структур для створення інженерних рішень (біомімікрія).

Метафора є одним із найпотужніших засобів художньо-образного осмислення, яка відіграє ключову роль у науковому й технічному мисленні. Вона дозволяє перенести значення з однієї сфери досвіду до іншої, допомагаючи зрозуміти складні абстрактні ідеї через знайомі образи. Наприклад, метафора «генетичний код» дозволила легко уявити процес передачі спадкової інформації, порівнюючи його з комп'ютерною програмою. Аналогічно, концепція «чорної діри» в астрономії стала можливою завдяки метафоричному опису гравітаційного поля, що не дає навіть світлу покинути свою ділянку. Метафори також є важливим засобом комунікації між ученими й суспільством. Вони роблять складні наукові ідеї зрозумілими широкому загалу, сприяючи поширенню знань і підтримці наукових досліджень.

Естетичні категорії, такі як гармонія, симетрія, простота та пропорція, відіграють фундаментальну роль у формуванні наукових теорій. Вчені часто керуються естетичними принципами, прагнучи створити теорії, які не лише пояснюють явища, але й виглядають «красивими» з точки зору логічної структури. Гармонія є важливим складником природничих наук, адже природа демонструє гармонійність у своїх проявах – від симетрії квітів до спіральних форм галактик. Вивчення цих гармонійних структур не лише надихає, але й дає змогу відкривати фундаментальні закони природи. Симетрія є центральною категорією сучасної фізики, яка допомагає формулювати фундаментальні закони. Наприклад, принципи симетрії були використані в побудові Стандартної моделі фізики елементарних частинок, а її порушення пояснюють багато важливих явищ, таких як походження мас. Естетичні принципи також впливають на розвиток математики. Відомий математик Генрі Пуанкаре зазначав, що «красу» математичної формули можна відчути інтуїтивно, і саме ця краса веде до вибору правильного рішення серед безлічі можливих.

Інженерія, яка зазвичай сприймається як точна й раціональна дисципліна, має важливий художній складник. Процеси технічного дизайну, проєктування та візуалізації вимагають від інженера не лише знань і навичок, але й творчого сприйняття. Технічний дизайн і художня творчість мають багато спільного, адже обидва процеси передбачають створення нового образу або форми, яка відповідає певній меті. Однак між ними існують і суттєві відмінності.

Спільні риси:

– творчий процес. І технічний дизайн, і мистецтво вимагають уяви, нахнення та здатності бачити можливості там, де інші їх не помічають;

- спрямованість на інновацію. Обидва прагнуть до створення чогось нового й унікального, що відрізняється від рішень, що існують;

- використання образів. У кожному з цих процесів основну роль відіграє формування образів, які відображають ідею творця.

Відмінності:

- цілі. У технічному дизайні головна мета полягає в практичному застосуванні, створенні продукту або системи, яка вирішує конкретну проблему. Мистецтво ж орієнтоване на естетичний вплив і емоційне переживання;

- обмеження. Технічний дизайн обмежений законами фізики, економічною доцільністю й технологічними можливостями, тоді як художня творчість має більшу свободу;

- критерії оцінювання. У дизайні важливими є функціональність, ефективність і надійність, тоді як у мистецтві основними критеріями є естетична цінність і суб'єктивний вплив.

Проектування в інженерії є процесом створення моделі майбутнього об'єкта чи системи. Це моделювання має багато спільного з художньою діяльністю, адже воно базується на уяві, абстракції та образності.

Етапи художнього моделювання в інженерії:

1. Ідеація. Як і художник, інженер починає з ідеї, яка відповідає на запитання: якою має бути форма, функція або механізм нового об'єкта?

2. Візуалізація. У процесі проектування створюються ескізи, креслення чи цифрові моделі, які дозволяють передати ідею в конкретних образах.

3. Оптимізація. Інженер, як і художник, шукає гармонійне рішення, яке б відповідало технічним, естетичним і практичним вимогам.

Порівняння з художнім моделюванням: інженерне моделювання базується на точних розрахунках і фізичних принципах, тоді як художнє – на вираженні емоцій і абстрактних ідей. У той час як художник створює унікальний твір, інженер проектує системи, які можуть бути тиражовані у виробництві.

Візуалізація є невід'ємною частиною інженерного процесу, що дозволяє перетворювати ідеї у зрозумілі образи та концепти. Цей процес включає кілька етапів, кожен з яких має свої особливості. Ескіз є початковою формою візуалізації, що дозволяє швидко відобразити ідею. Він є спонтанним і не завжди деталізованим, але надає основу для подальшого розвитку проекту. Ескіз також є способом комунікації між членами команди, допомагаючи донести концепцію. Після ескізу створюються точні креслення та схеми, які включають усі технічні параметри майбутнього об'єкта. Вони є перехідним етапом від концептуального дизайну до виробництва. Сучасна інженерія значною мірою базується на цифрових моделях, створених за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення. Такі моделі дозволяють: здійснювати тривимірну

візуалізацію об'єкта; проводити симуляції, що імітують поведінку системи в реальних умовах; виявляти помилки ще на стадії проєктування, заощаджуючи час і ресурси. Цифрові технології змінюють характер інженерного мислення, дозволяючи реалізовувати більш складні й нестандартні ідеї.

Крім того, художньо-образне сприйняття відіграє важливу роль у біомімітичному дизайні, коли технологічні рішення створюються за аналогією з природними формами та процесами. Інженери й дизайнери, спостерігаючи за природними структурами, адаптують їх для створення ефективних і гармонійних технічних об'єктів. Так, принципи аеродинаміки сучасних літаків базуються на формі пташиних крил, а технології робототехніки часто запозичують механізми руху від представників фауни.

Важливим є і питання естетичного виміру технічних рішень. Візуальна привабливість продукту впливає не лише на його сприйняття споживачем, а й на ефективність експлуатації. У сучасному інженерному дизайні естетичні принципи (пропорція, симетрія, ритм) інтегруються в технічну розробку, забезпечуючи поєднання функціональності й гармонії.

Художньо-образне сприйняття в інженерно-технічній діяльності формується не тільки візуально. Уява стає вкрай необхідною в тих сферах, які не мають попередньої історії. Так, не вся інженерна та проєктна діяльність може надихатися візуальною культурою чи природою. Аерокосмічний інжиніринг шукає ідеї в позаземних просторах. Розвиток авіації та космонавтики, створення нових матеріалів і конструювання технологічно складних механізмів потребують концептуального мислення, що виходить за межі емпіричного досвіду. У цьому контексті художньо-образне мислення сприяє розробленню футуристичних моделей, візуалізації структур і пристроїв, яких ще не існує і які можуть бути реалізовані завдяки інженерній творчості.

Наприклад, уявлення про польоти людини в космос довгий час існувало у вигляді художніх фантазій, літературних і кінематографічних образів. Саме ці образи стали джерелом натхнення для вчених та інженерів, які займалися розроблення космічних кораблів, орбітальних станцій та міжпланетних місій. Вплив наукової фантастики на інженерно-технічну діяльність є одним із найяскравіших прикладів синтезу художньої уяви та наукового підходу.

Наукова фантастика аерокосмічного спрямування є важливим культурним феноменом, який реалізується в кількох видах мистецтва, зокрема в літературі, кінематографі та графічних новелах (коміксах). Вона відіграє не лише розважальну, але й концептуальну роль у формуванні уявлень про майбутні технології, зокрема в аерокосмічному інжинірингу. Історія науки демонструє, що багато інновацій, які сьогодні є реальністю, спочатку з'явилися в уяві письменників-фантастів. У цьому контексті наукова фантастика постає

не лише як художній жанр, а як форма інтелектуальної діяльності, що сприяє моделюванню можливих технологічних, соціальних та етичних сценаріїв майбутнього.

З ускладненням наукової фантастики як жанру мистецтва актуалізуються нові завдання, пов'язані з глибшим осмисленням соціокультурних і філософських аспектів технологічного розвитку. Одним із ключових питань, що постають перед сучасними мислителями, є проблема етичних наслідків упровадження передових технологій. Наукова фантастика більше не може обмежуватися виключно дистопічними сценаріями, які описують перемогу машин над людиною чи загибель людської цивілізації внаслідок неконтрольованого розвитку робототехніки. Сучасний дискурс дедалі більше схиляється до необхідності осмислення перспектив гармонійного співіснування людини та штучного інтелекту.

Наукова фантастика не лише передбачає технологічні відкриття, але й виступає засобом популяризації науки та платформи для міждисциплінарної комунікації. Яскравим прикладом раціонального використання науково-фантастичних концепцій є колективна робота David Raitt, Patrick Gyger, Arthur Woods «Paper IAF-01-IAA.8.2.02», представлена на 52-й Міжнародній астронавтичній конференції (1–5 жовтня 2001 р., Тулуза, Франція) [14]. Це дослідження демонструє системний підхід до аналізу наукової фантастики як джерела інновацій. Автори створили електронний ресурс, на якому ентузіасти-фантасти та інженери з усього світу проаналізували близько 250 потенційно інноваційних передбачень у науково-фантастичних творах, які згодом стали предметами наукових розробок із перспективою фінансування у сфері аерокосмічного інжинірингу. Цей кейс є показовим прикладом того, як наукова фантастика може бути включена до процесу технологічного прогнозування та планування.

Важливим аспектом є також взаємозв'язок між науковою фантастикою та філософським аналізом технологій. Сучасна філософія науки та техніки звертає увагу на необхідність етичної оцінки наукових відкриттів. У цьому контексті дослідження можливих сценаріїв розвитку технологій, які пропонують фантасти, можуть стати джерелом осмислення потенційних ризиків і переваг певних наукових напрямів.

Автори наукової фантастики незалежної України також приділяють значну увагу перспективам освоєння космосу, інтегруючи сучасні технічні досягнення та прогнозуючи майбутні відкриття. У творах українських фантастів відображаються концепції розвитку ракетобудування, космічної медицини, штучного інтелекту й автономних систем управління. Однак особливістю української фантастики є акцент не лише на технологічних аспектах, а й на їхніх

соціокультурних наслідках. Однією з ключових тем є вплив космічної діяльності на людське суспільство та етичні виклики, пов'язані з освоєнням космосу. Зокрема, розглядаються сценарії, у яких неконтрольоване використання космічних ресурсів може призвести до серйозних екологічних і соціальних проблем. Це дає підстави для філософського осмислення важливості сталого розвитку та відповідального використання технологій.

Попри активний розвиток української наукової фантастики систематичні дослідження її впливу на інновації й наукові відкриття поки що не проводилися. Для створення такої дослідницької бази необхідні фінансові ресурси та міждисциплінарна співпраця між літераторами, інженерами, філософами й науковцями.

Формування інноваційних концепцій у сфері аерокосмічного інжинірингу значною мірою пов'язано з художнім мисленням. Уявлення про міжпланетні подорожі, колонізацію Марса, використання антиматерії чи розроблення квантових двигунів спочатку існували лише як фантазії письменників, однак у сучасному науковому дискурсі ці ідеї вже обговорюються на рівні гіпотез та експериментальних досліджень. Наукова фантастика виконує функцію прогнозування через механізм гіпотетичного мислення. У цьому контексті важливою є роль філософії техніки, яка досліджує взаємозв'язок між людиною, технологією і середовищем [13]. Фантастичні сценарії дозволяють випередити можливі проблеми та знайти шляхи їхнього розв'язання ще на етапі теоретичного моделювання.

Значення наукової фантастики для аерокосмічного інжинірингу також полягає в її здатності популяризувати та поширювати знання. Оскільки аерокосмічна галузь є вузькопрофесійною і не завжди доступною для широкого загалу, фантастика може виконувати роль «амбасадора» цієї сфери, залучаючи суспільну увагу та формуючи позитивний імідж науки.

Висновки. Художньо-образне сприйняття є важливим складником пізнавального процесу, що слугує основою для формування знань. Його значення полягає у здатності створювати образи, які стають посередниками між світом явищ і світом понять. Без художньо-образного сприйняття неможливий розвиток науки, техніки й культури. У сучасному світі інтеграція мистецтва та науки відкриває нові горизонти для пізнання, сприяючи появі інновацій і прогресу. Художній образ, уява, метафора та естетичні категорії створюють унікальний міст між естетикою й логікою, між мистецтвом і наукою. Вони дозволяють людині не лише розуміти світ, а й творити нові реальності, розширюючи межі пізнання. Вивчення цих механізмів є ключем до глибшого розуміння того, як формуються знання та наукові теорії, а також до того, як інновації можуть бути представлені у творчий спосіб.

Інженерія як мистецтво створення образів поєднує логіку і творчість, технічну точність і художнє бачення. Від ескізу до цифрової моделі інженерне проєктування є процесом, у якому народжуються унікальні концепти, що змінюють світ. Усвідомлення художньої природи цього процесу допомагає глибше зрозуміти значення інженерії в сучасному суспільстві. Отже, художньо-образне мислення є не лише допоміжним інструментом в інженерно-технічній діяльності, а й необхідним чинником інноваційного розвитку. Його інтеграція в технічну освіту та практику може сприяти формуванню нових підходів до проєктування, що враховують як функціональні, так і естетичні аспекти технологічного процесу.

Наукова фантастика є важливим інтелектуальним і філософським феноменом, який відіграє значну роль у прогнозуванні науково-технічного розвитку. Вона не лише формує уявлення про майбутнє, але й сприяє міждисциплінарному діалогу між філософією, інженерією та природничими науками. Досвід міжнародних досліджень доводить, що системний аналіз фантастичних ідей може бути корисним для наукового планування та стратегічного розвитку аерокосмічної галузі. В Україні наразі відсутні масштабні дослідження цього питання, що відкриває перспективи для подальшого розвитку наукової думки в цій сфері. Інтеграція художнього та наукового мислення може стати важливим чинником формування інноваційного підходу до аерокосмічного інжинірингу та технологічного прогнозування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Норман Д. Емоційний дизайн. Чому ми любимо (або ненавидимо) речі довкола нас / пер. з англ. П. Білак, С. Святенко. Київ : ArtHuss, 2019. 304 с.
2. Cross N. Design Thinking: Understanding How Designers Think And Work. London ; New York : Bloomsbury, 2013. 163 p.
3. Платон. Діалоги. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.
4. Арістотель. Метафізика. Харків : Фоліо, 2020. 370 с.
5. Декарт. Метафізичні розмисли. Київ : Юніверс, 2000. 304 с.
6. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. Київ : Основи, 2002. 384 с.
7. Гуссерль Е. Картезіанські медитації. Вступ до феноменології. Київ : Темпора, 2021. 220 с.
8. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2007. 230 с.
9. Дерріда Ж. Дарувати час / пер. з фр. М. Ющенко. Львів : Літопис, 2008. 208 с.
10. Simondon G. Du mode d'existence des objets techniques / Nouvelle éd. revue et corrigée. Paris : Aubier, 2012. 367 p. URL: https://monoskop.org/images/2/20/Simondon_Gilbert_Du_mode_d_existence_des_objets_techniques_1989.pdf.

11. Schon, D. The Reflective Practitioner; How Professionals Think in Action. New York : Basic Books, 1983. 384 p.
12. Ткаченко А. Художній образ як ключове поняття естетичного виховання. Одеса : Наука і освіта. 2016. № 12. С.63–67. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-12-13>.
13. Ушно І. Aesthetics in the “man-machine-environment” system: the search for harmony. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 2 (61). С. 91–102. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.61.304639>.
14. Raitt D., Gyger P, Woods A. Paper IAF-01-IAA.8.2.02 presented at the 52 International Astronautical Congress (1–5 Oct 2001). Toulouse, France. URL: <https://thespaceoption.com/innovative-technologies-from-science-fiction-for-space-applications/>.
15. Ушно І. Humanity’s dream of flying as inspiration for aerospace community. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2024. Вип. 53. С. 130–138. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.15>.

REFERENCES

1. Norman, D. (2019). Emotsiinyi dyzain: Chomu my liubymo (abo nenavydymo) rechi dovkola nas / per. z anhl. P. Bilak, S. Sviatenko. Kyiv: ArtHuss [in Ukrainian].
2. Cross, N. (2013). Design Thinking: Understanding How Designers Think And Work. London; New York: Bloomsbury.
3. Platon (2008). Dialohy. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
4. Aristotel (2020). Metafizyka. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
5. Descartes, R. (2000). Metafizychni rozmysly. Kyiv: Univers [in Ukrainian].
6. Nietzsche, F. (2002). Po toy bik dobra I zla. Genealohiya morali. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
7. Hussert, Ed. (2020). Kartezianski medytatsiyi. Vstup do fenomenolohiyi. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
8. Haidehher, M. (2007). Dorohoiu do movy / per. z nim. V. Kam’ianets. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
9. Derrida, Zh. (2008). Daruvaty chas / per. z frants. M. Yushchenko. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
10. Simondon, G. (2012). Du mode d’existence des objets techniques / Nouvelle éd. revue et corrigée. Paris: Aubier URL: https://monoskop.org/images/2/20/Simondon_Gilbert_Du_mode_d_existence_des_objets_techniques_1989.pdf.
11. Schon, D. (1983). The Reflective Practitioner; How Professionals Think in Action. New York: Basic Books.
12. Tkachenko, A. (2016). Khudozhnii obraz yak kliuchove poniattia estetychnoho vykhovannia. *Nauka i osvita – Science and education*, 12, 63–67. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-12-13> [in Ukrainian].

13. Ushno, I. (2024). Aesthetics in the «man-machine-environment» system: the search for harmony. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. – *Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 2(61), 91–102. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.61.304639> [in Ukrainian].
14. Raitt, D., Gyger, P, Woods, A. (2001). Paper IAF-01-IAA.8.2.02 presented at the 52 International Astronautical Congress (1–5 Oct 2001). Toulouse, France. URL: <https://thespaceoption.com/innovative-technologies-from-science-fiction-for-space-applications/>
15. Ushno, I. (2024). Humanity's dream of flying as inspiration for aerospace community. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofska-politolohichni studii – Lviv University Bulletin. Philosophical and Political Studies Series*, 53, 130–138. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.15> [in Ukrainian].

Ushno Iryna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy and Social Sciences, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute» (KhAI), Kharkiv, Ukraine

ARTISTIC–IMAGINATIVE PERCEPTION AS A PREREQUISITE FOR ENGINEERING AND TECHNICAL ACTIVITY OF MODERN SOCIETY

This article explores the role of artistic and imaginative perception as a precondition for engineering and technical activity. The author analyses the interrelation between aesthetic and rational modes of thinking, which proves to be fundamental for processes such as construction, design, and engineering modelling. The significance of imagination, metaphor, and analogy in the generation of novel technical solutions is examined, alongside the influence of aesthetic categories – such as harmony, symmetry, and proportion – on technological development.

The article emphasises that engineering should be understood not solely as an exact science, but also as an art that relies upon creative vision and the capacity for image-based thinking. Historical examples are considered to illustrate the role of artistic thought in technological discoveries. The author proposes approaches for integrating the humanities and technical knowledge within contemporary education, aimed at fostering a harmonious synthesis of creativity and rationality in engineering practice.

Keywords: artistic and imaginative perception, science fiction, technical aesthetics, imagination, philosophy of technology, aerospace engineering.

Руденко Тамара Петрівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
м. Київ, Україна
e-mail: tamararud@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2430-2225>

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ДУХОВНО-СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано наукові погляди дослідників щодо осмислення філософської категорії «ментальність» в історико-філософському дискурсі, від її появи в науковому обігу як положення «духу народу», яке належить філософії Нового часу, до розуміння ментальності сучасними українськими науковцями. Ментальність розглядається як характерна особливість етносу або конкретної етнічної спільноти, що включає спосіб мислення, погляди, релігійні особливості, вірування, звички, культурні стереотипи та інші духовні явища, які поширені серед членів цієї спільноти або в суспільстві. Обґрунтовано твердження, що до характерних особливостей української ментальності належать такі риси, як екзистенційність, кордоцентризм, що проявляється в сердечності, емоційності, чутливості, антейзмі, релігійність, мовленнєва виразність. Встановлено, що ментальність має потужний вплив на культурно-освітнє життя Українського народу та його національно-цивілізаційне самовизначення.

Ключові слова: ментальність, мислення, думки, духовні переконання, етнос, народ, індивідуальна та колективна свідомість, національна ідентичність, цінності, українська культура.

Постановка проблеми. Проблема ментальності включає розгляд питань теоретико-методологічного характеру. Ментальність включає систему уявлень, поглядів, переконань членів спільноти про світ. Філософські погляди щодо ментальності представлено в дослідженнях мислителів різних історичних періодів. Як феномен індивідуальної та колективної свідомості ментальність розглядають сучасні науковці. Дослідження категорії «ментальність», слід, здійснювати від моменту появи поняття «ментальність» у науковому обігу до сучасного розуміння цієї категорії науковцями, що надасть можливість

розглянути різні підходи щодо її тлумачення, визначити процеси, що впливають на її трансформацію, актуальною також залишається філософська рефлексія основних рис української ментальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що різні аспекти проблеми ментальності вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні філософи. Особливості української ментальності розглядали видатні українські філософи: Г. Сковорода [28], П. Юркевич [39], І. Франко [34], М. Грушевський [5], М. Костомаров [11], Д. Чижевський [36], Мірчук [19], М. Попович [22], а серед європейських філософів до теми ментальності зверталися Й. Гердер [29], Г. Гегель [2], Л. Леві-Брюль [16], К. Леві-Стросс [13], З. Фрейд [35], К. Юнг [18] та ін. Осмислення категорії «ментальність» в європейському філософському дискурсі відбувалось на основі дослідження духовно-національних, психологічних, соціальних особливостей представників різних етносів та поведінки їх у суспільстві.

Проблема ментальності в сучасному українському філософському дискурсі досліджується такими науковцями, як О. Гордійчук [3; 4], Ю. Гюльхан [15], Я. Калакура [7; 8], М. Козловець [9], М. Колотило [10], Л. Левченко [14], О. Лісеєнко [15], Д. Полежасв [21], О. Рафальський [8], О. Савайда [25; 26], Н. Турпак [32], О. Цицик [26], С. Шевчук [37], В. Шинкарук [38], О. Шинкарук [38], М. Юрій [8] та ін. Вплив ментальності на буття людини і суспільства, духовні цінності вивчають І. Бех [1], С. Пролєєв [23].

Суспільно-політичні трансформації в українському суспільстві вивчають Н. Зінченко [6], В. Кремень [12], Г. Носова [20], А. Рубан [24], Н. Семергей [27], В. Ткаченко [30], М. Требін [31], С. Шевчук [37], О. Штепа [6].

Метою статті є систематизація поглядів щодо дослідження категорії «ментальність» в історії філософської думки, визначення характерних особливостей української ментальності та розуміння процесів, які впливають на її трансформацію, що дозволить запобігти негативним тенденціям її розвитку. Відродження національної духовної спадщини Українського народу є потребою сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожен народ є носієм традицій, звичаїв, моральних цінностей, мовленнєвих особливостей та інших аспектів культури, які обумовлюють лише йому притаманні ментальні риси. Історично різні етнічні групи вибудовували свої унікальні способи розуміння та взаємодії з навколишнім світом. Унікальні духовні переконання кожного етносу передавались через покоління, примножувалися цінності матеріальної й духовної культури, що сприяло формуванню національної ідентичності різних народів.

Поняття «ментальність» розкриває особливості індивідуальної та суспільної свідомості людей, що залежать від традицій, культури, релігії, соціального середовища існування людини. Як підкреслює М. Козловець, «ментальність

змінюється, трансформується услід за зміною природного та соціального середовища, статусу й творчого потенціалу народу» [9, с. 49]. Особливості національних рис можна виокремлювати через історію, мистецтво, мову, релігію та інші аспекти життя народів.

Ментальність включає різні аспекти психіки, інтелектуальні здібності, релігійні переконання різних етнічних спільнот. У різних культурах поняття «ментальність» має свої особливості. У французькій мові воно трактується як сукупності інтелектуальних здібностей, навичок, вірувань, характерних світоглядних уявлень суспільства та окремих його членів. Ментальність розуміється як своєрідний спосіб мислення, притаманний для певної спільноти. В англійській мові поняття «ментальність» означає спосіб мислення, інтелект, розум, умонастрій, вдумливе ставлення до життя.

Дослідженню ментальності присвячено наукові пошуки багатьох видатних українських діячів культури. Проблему генези української ментальності розглядали М. Грушевський, М. Костомаров, Д. Чижевський [5; 11; 36]. Дмитро Чижевський розглядав теоретико-методологічні підходи до вивчення ментальності. Національна ментальність, національна свідомість описана засобами художньої творчості у творах Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Лесі Українки. Екзистенційність, кордоцентризм як домінанти української світоглядної ментальності представлені у філософії Г. Сковороди та П. Юркевича [28; 39]. Вплив ментальності на суспільно-політичне життя досліджували М. Драгоманов, В. Липинський, І. Франко [33; 34]. Я. Калакура стверджує, що «в українській, як і в зарубіжній гуманітаристиці, простежується щонайменше чотири умовних напрями досліджень ментальності: а) теоретико-методологічний; б) історико-філософський; в) етно-культурологічний; г) психологічно-етичний» [7, с. 377]. Дослідник вказує на праці видатних діячів української культури, відомих філософів: «...достатньо згадати, принаймні, праці: «Нариси з історії філософії на Україні» Д. Чижевського, «Українська духовність в її культурно-історичних проявах» Я. Яреми, «Вільний народ» Б. Ольховського, «Походження українського народу» В. Петрова, «Формация української нації» В. Щербанівського... а також студії Г. Ващенка, Л. Винара, В. Дорошенка, О. Кульчицького, А. Княжинського, І. Лисяка-Рудницького, Є. Маланюка, І. Мірчука, О. Пріцака, В. Яніва та ін., щоб мати уявлення про масштаби і сюжетні лінії дослідження проблеми», вказує на різні аспекти української ментальності: «...прив'язаність до землі, хліборобська психологія, пріоритет родинного життя, релігійність як вагомий елемент української духовності, взаємовплив менталітету і соціально-політичного життя суспільства, вплив національного менталітету на інші духовні явища» [7, с. 376].

Українське бачення «ментальності» трактується як спосіб сприйняття й тлумачення світу, спосіб мислення, що характеризують певну спільноту та виражаються в соціокультурному просторі. М. Козловець говорить, що «на рівні ментальності “перетинаються” природне і соціальне, раціональне і чуттєве, свідоме і несвідоме, індивідуальне й суспільне. Кожна нація володіє притаманними тільки їй психокультурними властивостями, які невидимими силовими лініями єднають людей у спільноту» [9, с. 49]. «Сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень, установок, стереотипів, архетипів соціальної поведінки формується у народу протягом усієї його історії і впливає на сучасний спосіб життя, діяльності та тип соціального мислення» [15, с. 44]. А. Рубан зазначає, що «ментальність – це вираження на рівні культури народу історичної долі країни, як деяка єдність характеру історичних задач та способів їхнього вирішення, що закріпилися в народній свідомості, у культурних стереотипах» [24, с. 169]. Ментальність визначають архетипи культури цієї спільноти.

Щодо зазначеної проблеми в історії філософської думки, мислителі античності та середньовіччя не приділяли уваги ґрунтовному аналізу традицій і звичаїв різних народів. У центрі уваги філософії доби Античності була людина в її багатоманітності вимірів – як частина природи – космосу, як суспільна істота, що пізнає та перетворює світ завдяки діяльності, – створює культурне буття. У середньовіччі місце людини у світі визначалося вірою та відношенням до Бога, а доба Відродження поставила людину у центр світобудови, звеличила розум, гідність, шляхетність, природні здібності людини.

У добу Нового часу зосереджується увага на дослідженні суспільних явищ і процесів, порушується проблема природного права людини. Розвиток науки – історії, географії, накопичення етнографічного матеріалу в Новий час призвело до появи перших теоретичних моделей, які намагалися з'ясувати закономірності поведінки різних народів, їхні культурні особливості в межах цілісного історичного процесу, що посприяло формуванню національних держав та окреслило питання щодо ментальних відмінностей різних народів у предметному полі тогочасної філософської думки. Просвітництво зосередило увагу на відмінностях ментальних рис різних народів, які розглядалися крізь призму географічного детермінізму, що відповідало поглядам того часу.

Відтак сучасні дослідники проблеми ментальності, схиляються до думки, що перші теоретичні узагальнення щодо поняття «ментальність» притаманні філософії Нового часу. А. Рубан говорить про дослідження Йоганном-Готфрідом Гердером менталітету: «...значний внесок у дослідження цього соціального феномену здійснив Йоганн-Готфрід Гердер, який обґрунтовував детермінованість рис менталітету певної нації способом її життя, системою сус-

пільного виховання, особливостями політичного ладу, а необхідною умовою розуміння його змісту називав вивчення історії народу, його культури» [24, с. 168]. Дослідниця ментальності О. Гордійчук зазначає, що народна свідомість «є синтезом індивідуальних свідомостей, яка проєктує нову реальність, виражену в мові, міфах, моралі в результаті надіндивідуальної та надособистісної діяльності. Із цього випливає й потреба вивчати насамперед уяву, розум, моральність не окремого індивіда, а цілого народу, відображені в повсякденному житті, творчості та релігії» [3, с. 32]. Авторка також підкреслює, що «більшість сучасних дослідників, аналізуючи генезис історико-філософської думки, схилиються до висновку, що вихідною теоретичною моделлю, або першим різновидом концепту ментальності, можна вважати положення “духу народу”, яке створено в межах об’єктивно-ідеалістичної філософії історії Нового часу» [3, с. 27]. Представник німецької класичної філософії Г. Гегель використовував поняття «дух народу» та «свідомість народу», зосереджував увагу на культурно-історичній еволюції останнього [2].

Дослідженню ментальності в XIX ст. та на початку XX ст. присвячено праці Л. Леві-Брюля [16], К. Леві-Стросса [13], З. Фрейда [35], К. Юнга [18] та ін. Французький філософ, антрополог, етнограф Люсьєн Леві-Брюль у своїй праці «Первісне мислення» ввів термін «ментальність» [16]. Науковець досліджував життя народів Африки, Австралії, Океанії, які перебувають на різних етапах соціокультурного розвитку, зазначав, що мислення первісної людини є «дологічним» – емоційним та містичним, а термін «ментальність» використовував для опису способу мислення, символізму та первісних вірувань у примітивних суспільствах. Його увагу привертали релігійні й магичні практики, містичні уявлення представників даної соціальної групи, які передавались у ній з покоління в покоління, і намагався виділити їхні особливості й порівняти з західноєвропейськими народами. К. Юнг вказував на колективне несвідоме, підкреслював важливу роль архетипів у житті людини. З. Фрейд зосереджував увагу на розвитку психіки індивіда.

Дослідження ментальності у XX ст. здійснювалося в межах етнопсихологічного та етнокультурного підходів. З точки зору етнопсихологічного підходу ментальність розглядали як сукупність характерних психологічних рис представників певної етнічної групи, ментальні риси якої визначаються через культуру, традиції, звичаї. Етнокультурний підхід зосереджує увагу на процесі формування рис ментальності людини, розглядає його як динамічний процес, на який впливає спілкування в соціумі, виховання, освіта.

Представники української філософської думки розглядали ментальність як чинник формування національної свідомості українців – В. Горський, С. Кримський, М. Попович, В. Шинкарук [22; 33]. Як національну свідомість

ментальність розглядав С. Кримський. У М. Поповича ментальність постає як характерний тип мислення. Н. Турпак підкреслює, що «розробка проблеми української ментальності М. Поповичем йшла в унісон з тим способом мислення, який він реалізував у своїй філософській творчості». «Зокрема, він наголосив на соціально нормативному ціннісному аспекті української ментальності, усвідомлюючи її як спосіб мислення в культурі» [32, с. 155]. В. Шинкарук досліджував ментальність у контексті українського культуротворення. У цьому аспекті ментальність вивчають і сучасні науковці – дослідники Шевченкової спадщини В. Шинкарук і О. Шинкарук. Вони підкреслюють, що «концепти Бог, Україна, Свобода у творчій спадщині Великого Кобзаря мали і мають потужний вплив на культурно-освітнє життя українського народу» [38, с. 17]. Соціально-ціннісні аспекти ментальності досліджують І. Бех, Н. Турпак [1; 32]. Ментальність та процеси державотворення розглядає А. Козловець [9].

Ментальність є комплексним соціокультурним феноменом, що визначає спосіб мислення, релігійні особливості, емоційно-чуттєву сферу народу на індивідуальному та суспільному рівнях. Ментальність формується та виявляється як у групі, так і в окремих індивідах. Людина засвоює культурний досвід, примножує його і транслює наступним поколінням. «Феномен ментальності не тільки має місце в дійсності, але й займає важливе місце в соціально-культурній системі і несе на собі серйозний функціонал, що певною мірою визначає оточуючу нас соціальну реальність. Ментальність як зосередження і відкритість свідомо-психічного світу людини можна розглядати як онтологічну характеристику, властивість буття людини» [21, с. 81].

Ментальність визначає бажання, цілі, мотиви, ціннісні орієнтації людей, що обумовлюють особливі риси національного характеру, цінностей, які є визнаними в конкретному соціумі. «На рівні ментальності “перетинаються” природне і соціальне, раціональне і чуттєве, свідоме і несвідоме, індивідуальне й суспільне» [9, с. 49]. Як зазначає О. Лісєнко, «поняття національної ментальності включає в себе сукупність різних компонентів свідомості і несвідомого. Для розуміння особливостей функціонування національної ментальності на кордоні свідомості і несвідомого можна уявити розуміння цього феномену як сукупності двох пересічних площин: соціальних установок і соціокультурних орієнтацій» [15, с. 44].

Архетипи і традиції Українського народу, історичні події, культурний динамізм, що відбувалися в суспільстві, впливали на формування національного характеру та мислення. На вивченні архетипів також наголошує О. Гордійчук, яка говорить, що «дослідники процесів формування та історичної трансформації українського менталітету підкреслюють необхідність дослідження

та глибокого аналізу його фундаментальних складових – архетипів як стародавніх автентичних цінностей, підсвідомих колективних уявлень, що закладаються у свідомість нації століттями, і передаються від покоління до покоління через досвід та успадковуються біологічно, втілюються у певних образах, символах, міфах» [4, с. 16].

До ментальних рис національного характеру українців належать екзистенційність, емоційність, чуттєвість, сентименталізм, ліризм. Чуттєвість як шлях до пізнання розкривається у творчості М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Юркевича. «Філософія серця» П. Юркевича як унікальний напрям української філософської думки зосереджує увагу на такій характерній рисі української ментальності як кордоцентризм – сердечне ставлення до людини та світу, де серце є символом зосередження почуттів та переживань людини. У контексті духовного навантаження серце в розмислах Г. Сковороди, П. Юркевича є дух, душа, думки, почуття, помисли людини. Багатовимірність «серця» пов'язана як з емоційною сферою людини, так і з її прагненнями, думками. Отже, «серце» в українській філософії виступає носієм культурної пізнавальної традиції.

Кожен народ має власні ментальні особливості, що і відрізняє різні народи між собою, однак є й спільні ціннісні орієнтири – філософські, моральні, правові. «Ментальність є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства, в т. ч. й українського. Вона виступає як інтегральна культурно-духовна і етнопсихологічна ознака нації, вияв душі кожної людини, характеристикою біографії нації, її цивілізації» [8, с. 6].

Творчість українських митців, як-от Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, сприяла формуванню та розвитку національної свідомості. Тематику їхніх розмислів були державна самостійність, прагнення народу до волевиявлення, значний внесок було зроблено для розвитку державної мови. Філософія Т. Шевченка, підкреслює Н. Семергей, «збагатила український менталітет парадигмою україноцентризму, обґрунтуванням ідеї самобутності українського історичного процесу, його безперервності та наступності» [27, с. 163].

На ментальність впливають культурні цінності народу, які формуються під впливом насамперед місцевості та природи, де він народжується та утверджується. Недаремно, однією з головних рис ментальності українців є антеїзм, що проголошує емоційне ставлення до природи, любов до рідної землі, а також повагу до людини, яка працює на землі. П. Куліш у своїй творчості виділяв образ українського селянства. Г. Сковорода зосереджував увагу на світловідчутті українців, відношенні до рідної землі, а отже, і світу в цілому, гармонійність світу і людини філософ втілював в ідеї «сродної» праці. Ставлення до землі як до цінності представлене в народній творчості, літературі, філософії.

Для ментальності Українського народу характерні архетипи, які формувалися протягом багатовікової історії народу. З землею пов'язана життєдіяльність українців, формування потреб, що визначило такі риси, як цілісність, непорушність, оборона, повага, добробут, родинність, самодостатність. Як підкреслює М. Колотило, «широкі простори української природи – степ – визначають величність нашої душі, котра виражається в гостинності українців, їхньому героїзмі, а поряд із тим у їхній уже згаданий войовничості, адже степ завжди був місцем, звідки до нас приходили кочівники-завойовники» [10, с. 68].

Серед головних системотворчих ознак ментальності Українського народу можна визначити інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, яка проявляється як особистісно-індивідуальне сприйняття та осмислення дійсності. Незаперечним є кордоцентризм, що проявляється в сердечності, емоційності, чутливості та що яскраво втілений у пісенному фольклорі. Важливою ознакою є прагнення до особистої свободи – індивідуалізм. Український народ розвивався під впливом історичного часу, незважаючи на те, що на нашій землі перетиналися різні культури, українці зберегли особливі унікальні риси. О. Савайда зазначає, що «для ментальності українського народу також характерні такі категорії, як природа, історія народу, культура народу. Вказані категорії виявляються в прояві розуму, в словесній мові (Логос, вербальній культурі суспільства) та мові жестів, поведінці у суспільних відносинах, звичаях (законах, праві) й віруваннях» [25, с. 163]. С. Шевчук стверджує, що «чинниками характерних рис та особливостей національного менталітету української нації є її геополітичне розташування, вплив двох пластів традиційно-побутової культури – землеробської і козацької, релігія, що суперечливо вплинула на формування народної психіки та духовності» [37, с. 223]. Н. Зінченко і О. Штепа вказують на «правові стереотипи українського етносу», які «формуються протягом певного проміжку соціального часу під впливом потужних факторів його суспільно-історичного розвитку» [6, с. 79].

Ментальні риси Українського народу формувалися протягом його багатовікової історії. Суспільні виклики сьогодення, такі як комерціалізація культури, інформаційний вибух, глобалізація, впливають на трансформацію цінностей і ментальність. У сучасному суспільстві вповільнюється вирішення молоддю життєвих проблем, а орієнтація на досвід батьків, старшого покоління, за сучасних умов, уже не завжди гарантує успіх. Однак родинні зв'язки, які забезпечують передачу сімейних традицій, цінностей наступним поколінням, були і залишаються у пріоритеті українців. Для сучасної української родини притаманна суперечлива система цінностей, яка включає цінності минулого,

цінності які є сьогодні, та цінності, що можуть утвердитися в суспільстві в майбутньому.

Риси ментальності можуть змінюватися під впливом масової культури, що буде призводити до конфлікту між традиційними уподобаннями та нововведеннями. У трансформаційних процесах української ментальності змінюється культура української мови, а саме збільшується кількість запозичень іншомовних слів, хоча українська мова має надзвичайно багатий лексичний запас. Його більш широке використання буде сприяти культурі мовлення.

Сучасні виклики посилюють такі негативні риси української ментальності, як інфантилізм, спокійне споглядання, але одночасно відбувається й відродження таких національних рис, як патріотизм, гідність, відкритість, співчуття, мужність, моральна відповідальність. «Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а одержаний результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість» [17, с. 30]. Л. Левченко підкреслює, що для українців притаманне «надзвичайне прагнення свободи, стихія вільного самовизначення особистості, природний демократизм» [14, с. 236].

Процеси глобалізації та інформатизації також вносять певні зміни в життя українців. Удосконалення технологій, таких як мережа Інтернет, мобільний телефон, прискорюють швидкість обміну інформацією як у середині країни, так і на міжнародному рівні, що посилює роль інформації в життєдіяльності людини. Однак отримана інформація може як допомагати людині у вирішенні життєвих проблем, так і формувати неправильні уявлення та стереотипи. **«У процесі спільного проживання з іншими людьми, індивідуальні ознаки ментальності переносяться в загальний зміст, а це, в свою чергу, презентує українську ментальність вже на загальноетнічному та загальнодержавному рівнях»** [26, с. 629]. Сучасна людина живе в єдності з технічними винаходами, а це призводить до посилення психічного навантаження, виникає більше непередбачуваних, стресових ситуацій і, як результат, людина стає емоційно виснаженою. Відтак збереження традицій минулого, відродження національної духовної спадщини у період глобалізації та інформатизації є необхідною умовою функціонування сучасного суспільства.

Цілісне розуміння процесів, які впливають на трансформацію ментальності, дозволить запобігти негативним тенденціям її розвитку. Для розвитку національної свідомості важливе значення мають освіта й виховання. Вони відіграють важливу роль у формуванні особистості. Розвиток гармонійної особистості повинен бути у пріоритеті стратегічних цілей суспільного розвитку країни. Окремій людині складно протистояти викликам сучасності, але

цілий народ, покладаючись на спільну мету, зможе знайти можливості для прогресивного розвитку суспільства.

Висновки. Дослідження ментальності як духовно-соціального феномену відображають психологічні, мовленнєві, моральні, естетичні, релігійні особливості народу і виступають його системою уявлень, вподобань, переконань, цінностей, які впливають на поведінку та діяльність людей у соціокультурних реаліях буття. Науковці, які досліджували ментальність, розглядали процеси життєдіяльності різних народів у визначених географічних, історичних і соціокультурних умовах.

Кожен народ має свої особливі ментальні риси, які яскраво втілені у способах сприйняття та мислення, у культурі, мові. Національну ментальність формують цінності народу, які визначають його сприйняття світу, пізнавальне ставлення до дійсності, усвідомлення його ролі в суспільно-історичному процесі. Українська ментальність є сукупністю мисленнєвих, архетипічних, ціннісних, емоційних, релігійних складників, які формуються, розвиваються та змінюються в соціокультурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ ; Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / вступ. ст. П. Таращук ; пер. з нім. Ю. Кушаков. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
3. Гордійчук О. Генеза категорії ментальності в соціально-філософському дискурсі. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. Львів, 2019. Вип. 23. С. 26–34.
4. Гордійчук О. О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Львівського університету. Філософські науки*. Львів, 2018. Вип. 1 (84). С. 15–19.
5. Грушевський М. Спірні питання староруської етнографії. Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=800> (дата звернення: 25.09.2025).
6. Зінченко Н. О., Штепа О. О. Час як чинник формування стереотипів української політико-правової ментальності: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : наук.-практ. журн. Одеса, 2023. Вип. 43. С. 76–80.
7. Калакура Я. Ментальність як концепт гуманітаристики. *Україна-Європа-Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль : [б. в.], 2017. С. 373–385.
8. Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
9. Козловець М. А. Ментальність українського народу і процеси державотворення. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Житомир. 2018. Вип. 1 (84). С. 48–53.

10. Колотило М. О. Ментальність і менталітет: онтологічний статус та антропологічні виміри. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : наук.-практ. журн. Одеса, 2017. Вип. 15. С. 66–69.
11. Костомаров М. І. Закон Божий. (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 381 с.
12. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум : монографія. Київ : Грамота, 2010. 576 с.
13. Леві-Строс К. Первісне мислення. Київ : Укр. центр духов. культури, 2000. 324 с.
14. Левченко Л. О. Вплив особливостей менталітету на масову політичну свідомість громадян України. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : наук.-практ. журн. Одеса, 2025. Вип. 53. С. 234–238.
15. Лісеєнко О. В., Гюльхан Ю. Б. Національна ментальність як філософське поняття і соціокультурне явище. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. Одеса. 2021. Вип. 2 (48). С. 41–46.
16. Lucien Lévy-Bruhl. La mentalité primitive [archive], Paris, Félix Alcan, coll. “Bibliothèque de philosophie contemporaine” (1922), lire en ligne sur Gallica. Rééd. Flammarion, coll. “Champs classiques”, 2010. 658 p.
17. Мануйлов Є. М. Проблема відповідальності особистості в контексті моралі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків. 2014. Вип. 1 (20). С. 29–35.
18. Менжулін В. І. Зигмунд Фрейд і Карл Юнг про міфи та архетипи колективного несвідомого: неусвідомлена схожість. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2021. Т. 8. С. 25–37.
19. Мірчук І. Філософські студії / за ред. Миколи Шафовала і Романа Яремка. *Український Вільний Університет. Серія: Монографії*. Мюнхен, 2006. Ч. 62. 582 с.
20. Носова Г. Ю. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. Київ : УЦДК, 2005. С. 79–119.
21. Полежаєв Д. В. Ментальність особистості: філософсько-освітній аспект. *Психологія і особистість*. Полтава ; Київ. 2015. Вип. 2 (8), ч. 1. С. 71–85.
22. Проблеми теорії ментальності / за наук. ред. М. В. Поповича. Київ : Наук. думка. 2006. 402 с.
23. Пролеєв С. В. Універсалізм та ідентичність. Національна ідентичність і громадянське суспільство : кол. моногр. Київ : Дух і літера, 2018. С. 51–92.
24. Рубан А. О. Визначальні чинники та особливості української політичної ментальності. *Регіональні студії*. Ужгород, 2022. Вип. 29. С. 167–171.
25. Савайда О. І. Українська ментальність поміж ментальностей народів світу. *Соціально-правові студії*. Львів, 2020. Вип. 2 (8). С. 161–165.
26. Савайда О. І., Цицик О. І. Ментальність як основа формування філософсько-правової моделі української громади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород, 2023. Вип. 4. С. 626–631.
27. Семергей Н. В. Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: новітня історіографія. *Історіографія, дже-*

- релознавство та спеціальні історичні дисципліни. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Історичні науки*. Київ, 2019. Вип. 4, т. 30 (69). С. 161–166.
28. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова ; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; Харків. нац. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; Нац. літературно-меморіал. музей Г. С. Сковороди в Сковородинівці ; Східний ін-т українознавства ім. Ковальських. Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків : Майдан, 2011. 1398 с.
 29. Стельмах С. П. Гердер Йоган-Готфрід. Енциклопедія історії України: Т. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gerder_Y (дата звернення 01.10.2025).
 30. Ткаченко В. Ідентичність України: з поглядом в майбутнє. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 216–236.
 31. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. Вип. 2. С. 188–198.
 32. Турпак Н. Особливості розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи (соціально-ціннісні аспекти). *Українознавство. Філософські проблеми українознавства*. Київ, 2020. Вип. 3 (76). С. 147–159.
 33. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука (гол. редкол.) та ін ; Ін-т філософії ім. Григорія Сковороди НАН України. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
 34. Франко І. Вибрані твори у трьох томах. Т. 3. Дрогобич : Коло, 2004. С. 378–393.
 35. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. Петра Таращука. Харків : КСД, 2015. 480 с.
 36. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / передрук із 2-го вид. (Мюнхен, 1983). Нью Йорк, 1991. 175 с.
 37. Шевчук С. Українська ментальність: спроба систематизації особливостей у контексті євроінтеграції. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Львів, 2025. Вип. 58. С. 221–227.
 38. Шинкарук В. Д., Шинкарук О. В. Шевченкова спадщина – унікальний культурний скарб українського народу. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2019. Вип. 4. С. 14–18.
 39. Юркевич П. Д. Вибране / упоряд. А. Г. Тихолаз. Київ : Абрис, 1993. 416 с.

REFERENCES

1. Bekh, I.D. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnosti: monohrafiia*. Kyiv; Chernivtsi: Bukrek [in Ukrainian].
2. Hehel, H.V.F. (2004). *Fenomenolohiia dukhu / vstup. st. P. Tarashchuk; per. z nim. Yu. Kushakov*. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy” [in Ukrainian].

3. Hordiichuk, O. (2019). Geneza katehorii mentalnosti v sotsialno-filosofskomu dyskursi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofski nauky – Bulletin of Lviv University. Philosophical Sciences*, 23, 26–34 [in Ukrainian].
4. Hordiichuk, O.O. (2018). Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti: sotsialno-filosofskyi analiz. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofski nauky – Bulletin of Lviv University. Philosophical Sciences*, 1(84), 15–19 [in Ukrainian].
5. Hrushevskiyi, M. (2017). Spirni pytannia staroruskoi etnohrafii. Kyiv, NBU im. Yaroslava Mudroho – NBU named after Yaroslav the Wise, URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=800> [in Ukrainian].
6. Zinchenko, N. O., Shtepa, O. O. (2023). Chas yak chynnyk formuvannia stereotypiv ukrainskoi polityko-pravovoi mentalnosti: sotsialno-filosofskyi analiz. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Naukovo-praktychnyi zhurnal – Current problems of philosophy and sociology. Scientific and practical journal*, 43, 76–80 [in Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. (2017). Mentalnist yak kontsept humanitarystyky. Ukraina-Yevropa-Svit. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny – International collection of scientific papers. Series: History, international relations*, 373–385 [in Ukrainian].
8. Kalakura, Ya., Rafalskyi, O., Yurii, M. (2017). Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
9. Kozlovets, M. A. (2018). Mentalnist ukrainskoho narodu i protsesy derzhavotvorennia. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky – Bulletin of the Ivan Franko Zhytomyr State University. Philosophical Sciences*, 1(84), 48–53 [in Ukrainian].
10. Kolotylo, M. O. (2017). Mentalnist i mentalitet: ontolohichniy status ta antropolohichni vymiry. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii: Naukovo-praktychnyi zhurnal – Current problems of philosophy and sociology: Scientific and practical journal*, 15, 66–69 [in Ukrainian].
11. Kostomarov, M.I. (1991). *Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrainskoho narodu)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
12. Kremen, V.H. (2010). *Filosofiiia natsionalnoi idei: Liudyna. Osvita. Sotsium: monohrafiiia*. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
13. Levi-Stros, K. (2000). *Pervisne myslennia*. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
14. Levchenko, L.O. (2025). Vplyv osoblyvosti mentalitetu na masovu politychnu svidomist hromadian Ukrainy. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Naukovo-praktychnyi zhurnal – Current problems of philosophy and sociology: Scientific and practical journal*, 53, 234–238 [in Ukrainian].
15. Liseienko, O.V., Hiulkhan, Yu.B. (2021). Natsionalna mentalnist yak filosofske poniattia i sotsiokulturne yavyshche. *Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia – Scientific knowledge: methodology and technology*, 2(48), 41–46 [in Ukrainian].
16. Lucien, Lévy-Bruhl. (2010). La mentalité primitive [archive], Paris, Félix Alcan, coll. “Bibliothèque de philosophie contemporaine” (1922), lire en ligne sur Gallica. Rééd. Flammarion, coll. “Champs classiques”, 658 p.

17. Manuilov, Ye.M. (2014). Problema vidpovidalnosti osobystosti v konteksti morali. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho" – Bulletin of the National University "Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine". Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 1(20), 29–35 [in Ukrainian].*
18. Menzhulin, V. I. (2021). Zygmund Freid i Karl Yung pro mify ta arkhetypy kolektyvnoho nesvidomoho: neusvidomlena skhozhist. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo – Scientific notes of NaUKMA. Philosophy and religious studies, 8, 25–37 [in Ukrainian].*
19. Mirchuk, I. (2006). *Filosofski studii / za red. Mykoly Shafovala i Romana Yaremka. Ukrainskyi Vilnyi Universytet. Serii: Monohrafi [in Ukrainian].*
20. Nosova, H. Yu. (2005). Natsionalna ideia i sotsialni transformatsii v Ukraini. Kyiv: UTsDK, 79–119 [in Ukrainian].
21. Poliezhaiev, D. V. (2015). Mentalnist osobystosti: filosofsko-osvitnii aspekt. *Psykhologhiia i osobystist – Psychology and personality, 2(8), 1, 71–85 [in Ukrainian].*
22. Problemy teorii mentalnosti / za nauk. red. M. V. Popovycha (2006). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
23. Proleiev, S. V. (2018). Universalizm ta identychnist. Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo : kol. monohrafiia. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
24. Ruban, A. O. (2022). Vyznachalni chynnyky ta osoblyvosti ukraïnskoï politychnoi mentalnosti. *Rehionalni studii – Regional studios, 29, 167–171 [in Ukrainian].*
25. Savaida, O. I. (2020). Ukraïnska mentalnist pomizh mentalnostei narodiv svitu. *Sotsialno-pravovi studii – Socio-legal studies, 2(8), 161–165 [in Ukrainian].*
26. Savaida, O. I., Tsytsyk, O. I. (2023). Mentalnist yak osnova formuvannia filosofsko-pravovoï modeli ukraïnskoï hromady. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and comparative law, 4, 626–631 [in Ukrainian].*
27. Semerhei, N. V. (2019). Transformatsiia tradytsiinoï mentalnosti ukraïntsiu u druhii polovyni KhIKh – pershii tretyni KhIKh st.: novitnia istoriohrafiia. Istoriografiia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific notes of the V. I. Vernadsky TNU. Historical sciences, 4, 30(69), 161–166 [in Ukrainian].*
28. Skovoroda, Hryhorii. (2011). Povna akademichna zbirka tvoriv / za red. L. Ushkalova; NAN Ukrainy, In-t literatury im. T. H. Shevchenka, In-t filosofii im. H. S. Skovorody, Kharkiv. nats. pedahoh. un-t im. H. S. Skovorody, Nats. literaturno-memorial. muzei H. S. Skovorody v Skovorodynivtsi, Skhidnyi in-t ukraïnoznavstva im. Kovalskykh. Edmonton-Toronto: Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
29. Stelmakh, S. P. (2004). Herder Yohan-Hotfrid. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 2 / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka, NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy – NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gerder_Y [in Ukrainian].
30. Tkachenko, V. (2014). Identychnist Ukrainy: z pohliadom v maibutnie. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine, 3, 216–236 [in Ukrainian].*

31. Trebin, M.P. (2013). Fenomen informatsiinoi viiny u sviti, shcho hlobalizuietsia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine». Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 2, 188–198 [in Ukrainian].
32. Turpak, N. (2020). Osoblyvosti rozrobky problemy ukrainskoi mentalnosti filosofamy Kyivskoi shkoly (sotsialno-tsinnisni aspekty). *Ukrainoznavstvo. Filosofski problemy ukrainoznavstva – Ukrainian Studies. Philosophical Problems of Ukrainian Studies*, 3(76), 147–159 [in Ukrainian].
33. Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / za red. V. I. Shynkaruka (2002) (hol. redkol.) ta in.; Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
34. Franko, I. (2004). Vybrani tvory u trokh tomakh. Vol. 3. Drohobych: Kolo, 378–393 [in Ukrainian].
35. Froid, Z. (2015). Vstup do psykhoanalizu / per. z nim. Petra Tarashchuka. Kharkiv: KSD [in Ukrainian].
36. Chyzhevskiy, D. (1991). Narysy z istorii filosofii na Ukraini [peredruk z drugoho vydannia: “Dmytro Chyzhevskiy – Narysy z istorii filosofii na Ukraini”, rik 1983, Miunkhen]. Niu York [in Ukrainian].
37. Shevchuk, S. (2025). Ukrainska mentalnist: sprobа systematyzatsii osoblyvostei u konteksti yevrointehratsii. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofsko-politolohichni studii – Bulletin of Lviv University. Philosophical and Political Studies*, 58, 221–227 [in Ukrainian].
38. Shynkaruk, V. D., Shynkaruk, O. V. (2019). Shevchenkova spadshchyna – unikalnyi kulturnyi skarb ukrainskoho narodu. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv – Bulletin of the National Academy of Culture and Arts Management*, 4, 14–18 [in Ukrainian].
39. Yurkevych, P.D. (1993). Vybrane / upor.: A. H. Tykholaz. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].

Rudenko Tamara Petrovna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine

MENTALITY AS A SPIRITUAL-SOCIAL PHENOMENON: PHILOSOPHICAL REFLECTION OF UKRAINIAN MENTALITY

The article analyzes the scientific views of researchers on the understanding of the philosophical category of “mentality” in the historical and philosophical discourse, from its appearance in scientific circulation as a position of the “spirit of the people”, which belongs to the philosophy of the New Age to the understanding of mentality by modern

Ukrainian scientists. Mentality is considered as a characteristic feature of an ethnic group or a specific ethnic community, which includes a way of thinking, views, religious characteristics, beliefs, habits, cultural stereotypes and other spiritual phenomena that are common among members of this community or in society. The statement is substantiated that the characteristic features of the Ukrainian mentality include such features as existentialism, cordocentrism, which is manifested in cordiality, emotionality, sensitivity, atheism, religiosity, and expressiveness of speech. It is established that the mentality has a powerful influence on the cultural and educational life of the Ukrainian people and its national and civilizational self-determination.

Keywords: *mentality, thinking, thoughts, spiritual beliefs, ethnicity, people, individual and collective consciousness, national identity, values, Ukrainian culture.*

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-0200-1141

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID iD: 0000-0002-3156-9254

ПОСТАНТРОПОЦЕНТРИЗМ У РИТОРИЦІ ДЕКОЛОНІАЛЬНОСТІ ТА ОБРАЗАХ АНТИГУМАНІЗМУ

Постантропоцентричний дискурс цієї статті проблематизує ряд актуальних тем, що стосуються онтології сучасної людини самої по собі, а також як члена численних спільнот. Дискурс розгортається навколо ідеї деколоніальності знання, мови та чуттєвості, що розглядається як прояв постмодерної мережевої раціональності та нового соціального, ціннісного й біологічного буття людини. Також дослідження торкається антропології травми, питання комеморативної пам'яті, аспекту розсіяної тілесності та відкритої ідентичності, що постають як свідчення антигуманістичного повороту в філософії. Постантропоцентризм з усіма його проявами демонструє плюриверсальний, а не універсальний принцип метамодерності.

Ключові слова: *постантропоцентризм, постгуманізм, деколоніальність, естетизм, ідентичність, тіло, тілесність, реекзистенція, комеморація, лімінальність, постлюдина.*

Постановка проблеми. Постантропоцентрична парадигма визначила особливі аспекти та напрямки дослідження людини, здебільшого пов'язані з тілом, гарантіями його безпеки, афективністю, можливостями задоволення і, як наслідок, індивідуальним і колективним травматичним досвідом, страхом втратити власну матеріальність, метафізика якої вже переосмислена. Тілесно-травматичний акцент спонукає філософів звертатися до тематики різного роду дискримінацій, нерівності та неповноцінності людини, її біологічної та мен-

тальної ущербності; переосмислювати поняття людяності та антропності; шукати нові способи взаємодії людини з середовищем, де на допомогу приходить мережева логіка, ризоморфність, лімінальність, рандомність, акторно-мережева теорія.

Ризомними стають соціальність, моральність, емоційність і політичність, тобто індивідуальна активність людини в усіх сферах життєдіяльності. Особливий симбіоз представляє бінарність «суб'єкт-об'єкт». Нова соціологія в принципі відмовляється від терміна «суспільство», розглядаючи людство як мобільні спільноти людей, включених у потоки, як безліч агентивних спільнот, локальних і таких, що трансформуються. Потоки перетинають зовнішні та внутрішні кордони спільнот і створюють нові часові та просторові координати. Нові середовища і способи буття людини в них дозволяють говорити про тенденцію постантропоцентричного антигуманізму.

Постантропоцентризм – сучасна парадигма в культурі й філософії, яка має суттєві особливості порівняно з традиційним антропоцентризмом. Просвітницький гуманістичний антропоцентризм представлений у І. Канта [1]: воля як визначальний початок людського, основа моралі, права, соціального співжиття; вона об'єднує індивідуальне й універсальне, суб'єктивне й об'єктивне, наближає до божественного; автономія волі робить її панівною над розумом і почуттями. Усе суто людське міститься у волі людини. Саме теорія волі Канта лежить в основі антропоцентризму Нового і Новітнього часу, а також в основі побудованої в його канонах концепції природного права. Природність права полягає в його моральному походженні, а його справедливість визначається апіорним об'єктивним моральним законом і принципом доброї волі. Звідси імперативність і сталість права, заснованого на апіорній моралі.

Сьогодні антропологічні та епістемологічні пріоритети і принципи радикально переосмислені. Визначальним початком у людині визнано тілесне: афект замість волі. Якщо антропоцентризм визнавав людину центром Всесвіту і метою всіх подій, що в ньому відбуваються, вінцем еволюції світобудови, істотою абсолютною і раціональною, то постантропоцентризм розглядає людину як відкритий і незавершений проєкт, який більшою мірою залежить від середовища, ніж змінює і підпорядковує його. Адаптуючись і вбудовуючись у реальність, людина втрачає свою домінантність і цілісність, її ідентичність проявляється в нових спільнотах і горизонтах, стаючи множинною та розсіяною. Разом із цим змінилася суть гуманізму, ставши ліберальною, діалогічною і отримавши назву «постгуманізм», а в найрадикальніших своїх формах – «антигуманізм». Таким чином, проблематизація гуманізму як продукту західної модерності призвела до зміни не тільки ідентичності, але й самої антропності, тобто зміни людини як виду.

Методологія. Ключове методологічне значення в контексті цієї статті мають, головним чином, деколоніальна теорія, дельозівська номадологія і концепція тіла без органів [2; 3], а також мобільна соціологія Дж. Уррі [4; 5].

Деколоніалізм у конкретних теоріях і практиках реалізує постгуманістичні принципи мислення, пізнання і відчуття, а саме екологічну стратегію, позавидовий підхід, антиєрархічний принцип, відмову від бінарних опозицій, лінійності, історичності, модерного центризму; застосовує ірраціональні методи деколоніального естезису та реекзистенції; онтологічно та епістемічно деколоніалізм функціонує в парадигмі тілесності.

Номадологія Ж. Дельоза [3], так само як і мобільна соціологія Дж. Уррі [4], виступають версіями мережевої методології, яка пояснює соціальний аспект постантропоцентризму. Номадична ризома руйнує лінійну детерміністичну логіку і раціональність, замінюючи її афективним принципом сингулярної енергетичної збірки чутливих тіл. При цьому гібридизація суб'єкта і об'єкта, тіла й середовища відсилає також до методології акторно-мережевої теорії.

Антропологія дельозівського тіла без органів, продовжуючи ідею номадизму і принципи постструктуралізму, розв'язує проблеми ідентичності, часу-простору і тілесності в парадигмі постантропоцентризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постантропоцентричні ідеї, викладені в цій роботі, ґрунтуються на відомих концепціях європейських авторів пост- і метамодерну в галузі антропології та соціальної філософії. Так, модель постлюдини епохи антропоцену представлена в різних своїх аспектах у Сільвії Уінтер [6], Розі Брайдотті [7; 8], Дони Харауей [9; 10], Стефана Гербрехтера [11], Кері Вулф [12].

У рамках постгуманізму значну увагу в статті приділено деколоніальній теорії та деколоніальній естетиці, які заглиблюються в проблему ідентичності людини. Це, зокрема, роботи Розі Брайдотті [7; 8], Мадіни Тлостанової та Вальтера Міньоло [13; 14], Едварда В. Саїда [15], Хомі Баба [16], Ерін Меннінг [17]. Вони здійснюють аналіз концептуальних основ людини, моделей її мислення та буття в європоцентричній парадигмі та за її межами – у ситуації альтермодерності. Усі постгуманісти приходять до усвідомлення тісного взаємозв'язку деколоніальності з чуттєвістю, естетичними практиками та акціонізмом, тому відсилають до публічного творчого досвіду конкретних художників і літераторів, прикладом якого може бути творчість Ельміри Какабаєвої [18].

Автори, які розвивають ідеї постгуманізму (Р. Брайдотті [7; 8], С. Гербрехтер [11], К. Вулф [12], Д. Харауей [9; 10]), протиставляють антропоцентризму реляційну онтологію, у якій люди – одні з дійових осіб у гетерогенному світі, при цьому люди не є автономними відносно нелюдських об'єктів, не є по-

вністю свідомими, не є такими, що повністю самовизначаються, не є повністю раціональними. Людина формується у складних взаємостосунках з іншими агентами і силами. На цьому принципі також ґрунтується бачення людини в акторно-мережевій теорії (Бруно Латур [19; 20], Джон Уррі [4; 5]), яка є однією з методологічних основ постгуманізму.

Жильбер Симондон [21], виходячи з принципу нерозривності людини із середовищем та безперервної взаємодії з ним, вибудовує оригінальну теорію індивідуалізації.

Зігмунд Бауман [22] спостерігає пріоритет особистої безпеки над колективною та державною безпекою, що загрожує стійкості й цінності людського товариства.

У свою чергу проєкт мобільної соціології Джона Уррі [4] ставить під сумнів саме існування суспільства сьогодні. Філософ аналізує ефект корпоративності, фізичну та віртуальну мобільність людей поза форматом національних держав. Він вибудовує особливу морфологію мереж і потоків в антропоному середовищі, в основі якої лежить зовсім не спільність культури, історії, віри або мови, а горизонтально діючі сили бажання, інтересу, вигоди або будь-якої іншої мотивації, які й формують глобальні рухливі структури мобільних агентів і їхніх потоків.

Мережева логіка також отримує своє методологічне застосування в «Капіталізмі та шизофренії» Жюльєн Дельоза й Фелікса Гваттарі [2; 3] як запропонована ними ризоматична модель організації соціальних систем. Постантропоцентричні принципи нелінійності й розсіяності, а також тілесності, що відчуває та бажає, втілені в дельозівській номадології та концепції тіла без органів.

Постнекласична ірраціональна соціологія Мішеля Маффесолі [23; 24] також децентралізує соціальні структури, демонструючи суспільство як сукупність трайбів, що утворюються на чуттєвих, негромадянських засадах і тілесній ідентичності. У зв'язку з цим М. Маффесолі популяризує архаїчну категорію «естезис» у значенні безперервного процесу естетизації буття, пізнання, відносин та інших явищ у соціумі.

Мета дослідження. Це дослідження ставить своєю метою обґрунтувати постантропоцентричний поворот у сучасній філософії за допомогою аналізу концептуально значущих теорій людини і суспільства в царині постструктуралізму, фемінізму й нової соціології.

Виклад основного матеріалу. Сучасну епоху називають дискусійним терміном «антропоцен», який вказує на масштабне втручання в біосферу людини як виду і одночасно на постантропоцентричні тенденції в сучасній філософській думці, тобто критичний підхід до антропоцентризму. Ця по-

зиція дала підґрунтя таким актуальним напрямкам, як дослідження інвалідності (disability studies), дослідження тварин (animal studies), фемінізм і теорія гендеру, постколоніальна теорія (postcolonial studies), екоактивізм (environmental studies) та ін. Активно вивчаються зміни в екологічному, біологічному середовищі, етиці, які призводять до позавидових розширень. Це один із принципів постгуманізму: він наділяє суб'єктивністю тих, хто традиційно не належав до людських суб'єктів. Відбувається концептуальне злиття людини з середовищем та суб'єктивація нелюдського, тобто злиття суб'єкта з об'єктом. Злиття людського з не-людським здійснює, зокрема, акторно-мережева теорія (Б. Латур [19], Дж. Уппі [4]).

Постгуманізм покладає відповідальність за становище, у якому опинилася сучасна цивілізація, на людський вид, хоча і позбавляє його пріоритетного статусу серед інших видів. Основну причину людських страждань він бачить у будь-яких видах нерівності, тому нівелює всі ієрархічні відмінності. Сьогодні ЮНЕСКО визнає ідеологію «нового гуманізму», принцип якого – рівноправність у всьому: статева рівноправність, гендерна рівноправність, рівний з чоловіками доступ жінок до знань і влади, рівність громадян перед законом незалежно від раси, національності, походження, релігії, біологічного і культурного різноманіття, тобто рівність людей у їх особистих природних правах. Постгуманізму також характерна критика капіталізму, апологетична його форма розцінює як реальну загрозу епоху глобального біогенетичного капіталізму.

Афективний поворот у філософській і соціальній антропології, акцентуація тілесності, новий натуралізм ставлять у центр не досконалу людину, а людину з усіма її недоліками, обмеженнями, порушеннями, відхиленнями як психобіологічного, так і духовно-морального характеру, що безповоротно віддаляє її від калокагатії. Гостре відчуття вразливості й неповноцінності змушує людину шукати захисту й задоволення, нехай навіть ілюзорних, толерантного визнання своєї адекватності та рівності.

Нове розуміння антропності повертає до усвідомлення, що найбільший страх – це тваринний страх тіла. На цьому принципі заснована біополітика влади, яка вибудовується навколо пріоритету безпеки. У зв'язку з цим З. Бауман писав: «Особиста безпека стала головним, можливо навіть найголовнішим пунктом різного штибу маркетингових стратегій. А “закон і порядок”, які щораз більше зводяться до обіцянки особистої (точніше, *тілесної*) безпеки, стали найголовнішим аргументом політичних маніфестів і виборчих кампаній; а демонстрація загроз особистій безпеці стала найголовнішим активом у рейтингових війнах масмедій, що невпинно поповнюють капітал страху, нарощуючи свій успіх як у маркетинговому, так і в політичному сенсі» [22, с. 24].

Держава, яка мала б захищати від соціальних катаклізмів, перемістила свій фокус у площину особистого й пропонує безпеку: ввести обмеження, посилити контроль, запровадити нагляд. «Можна сказати, – зазначає З. Бауман, – що новочасний різновид непевності просякнуто підозрою щодо інших людей та їхніх намірів, і відмовою довіряти тривкості та надійності людського товариства» [22, с. 88].

У постгуманістичній риториці тілесність сприймається сутнісно, як, відповідно, і всі тілесні репрезентації, тілесні виміри знання, сприйняття, творчості, сексуальності, гендеру. Тілесний дискурс про досвід збитковості, ментальні травми та пошук ідентичності робить сьогодні популярним поняття «інклюдія» (від англ. *inclusion* – включення), що означає процес реального включення до активного життя соціуму і забезпечення рівних можливостей кожної людини, незалежно від її фізичних, соціальних, емоційних, мовних, інтелектуальних та інших особливостей; тобто урахування особливих індивідуальних потреб людини. Від звичайної інтеграції, коли умовні інваліди пристосовуються до системи, яка залишається незмінною, соціальна інклюдія відрізняється тим, що передбачає створення спеціальних умов для успішної адаптації тих, хто отримав досвід збитку. Делікатне нівелювання недоліків тих чи інших членів соціуму врівноважує їх у правах і можливостях, індивідуальній цінності та значущості. Неможливість людини позбутись метафізичної розщепленості та антропологічної травми заміщається симуляцією її цілісності через толерантність середовища.

Феномен травми розглядається сьогодні філософією не в морально-духовному, а, більшою мірою, у психофізіологічному, ментальному і тілесному аспектах [25]. Духовність – причина різних видів стратифікації та нерівності, від неї відмовляються на користь біологічного. Біологія людини більше не вимагає контролю з боку моральності. Антропологічні метаморфози успішно синхронізуються із соціально-політичними. Як індивід, так і суспільство в цілому змінюються в напрямку подолання центризмів, лінійних схем та бінарності: антропоцентризму, логоцентризму, європоцентризму, прогресизму, історизму, всіляких ієрархізмів, вищих цінностей, еталонів, зразків, стереотипів, канонів і констант. Незавершеність, процесуальність і збірка – потенційна і сутнісна характеристика акторів мережових подій. Перевага естезису над волею деактуалізує моральні поняття совісті, обов'язку, відповідальності. Вони були породженням гуманістичного антропоцентризму, колективної свідомості, методу історизму і класичної аксіології.

Травма постлюдини (якщо такою вважати сучасну) відчувається фізіологічно, на рівні тіла. Її наслідок – реекзистенція – тілесне та емоційне автентичне сприйняття, відчуття себе і світу через пам'ять і органи чуття (звідси

популярність деколоніального естезису). Хворобливість ментально-тілесної травми постлюдини обумовлює досить тривіальні терапевтичні прийоми і тактики, у більшості своїй засновані на любові до себе, спрямовані на самовиправдання, позбавлення від моральної відповідальності. Самовиправданню слугують також популярні сьогодні діагнози, такі як прокрастинація, соціофобія, гіпенгофобія, kleptomania, дисморфобія, тривожний розлад, депресія, жертва аб'юзу, синдром Амока та інші форми дисфорії. Їхня популярність пояснюється тим, що синдроми і діагнози є проявом ірраціонального, несвідомого стану, який вимагає співчуття, поблажливості й лікування, а не критики, самокритики, вольових зусиль і самовдосконалення.

Генезис антропності постлюдини досить тривалий. Сільвія Уінтер [6] зазначає, що європейська думка виділила дві історичні моделі «Людини» як універсальної категорії. Перша – це Людина епохи Ренесансу (*homo politicus*), що визначається через релігійні та класичні традиції. Друга – Людина епохи Просвітництва і капіталізму (*homo economicus*), що визначається через економічну продуктивність. Філософ пропонує нову категорію «Людина, що розповідає» (*homo narrans*), засновану на здатності створювати і розповідати історії. При цьому сторіси в соціальних мережах рівною мірою можуть слугувати доказом цієї атрибутивної характеристики нової людини.

Цілком можна погодитись із занепокоєнням вчених щодо цифрової деменції, на яку страждає сучасне покоління в результаті віртуалізації життєвого часу у просторово-часовому континуумі і занурення у віртуальну реальність симуляцій [31; 32], проте все не так однозначно. Іноді сторителінг або серфінг, скролінг у соціальних мережах є досить корисними, а цифровий контент спонукає до глибокого аналізу та самоаналізу, розширює горизонти свідомості разом із контекстами комунікації. Часто тривіальні буденні відео зі зворушливим сюжетом і зрозумілим посилком знаходять тисячі відгуків і коментарів, багато з яких несуть наукові ідеї, літературні цитати і ціннісні судження. Нерідко пости містять гострі, наболілі факти, актуальні й відверті, що спонукають до формування суб'єктивного погляду, критичного усвідомлення дійсності, визначення власної громадянської позиції та прояву соціальної активності, у той час як коментарі до постів – узагалі окремий віртуальний простір узаємодії, самовираження та емоційного збагачення. Тому постлюдина – це напевно Людина, яка розповідає.

Говорячи про суб'єктивність людини в постгуманізмі, відома філософ і теоретик фемінізму Розі Брайдотті [7] зазначає, що гуманістична єдність суб'єкта витіснена, проте не слід сприймати це як втрату ним когнітивного і морального самоволодіння. Постлюдина усвідомлює свої гнучкі, множинні ідентичності, що перебувають у становленні. Вона долає антропологічні рам-

ки, відкрита до збірок з живою матерією і світом техніки, а ідентичність у світі *contemporary*, на думку Р. Брайдотті, – це принципово конструйована сутність. З певною мірою іронії та заради символічності, філософ працює з класичною ілюстрацією Леонардо да Вінчі «Вітрувіанська людина», що зображує ідеальне людське тіло в пропорціях античного архітектора Вітрувія. Із синхронізації пропорцій тіла з геометричними фігурами квадрата і кола є очевидним висновок про заздалегідь встановлену гармонію людини, чия тілесність є вираженням гармонії Всесвіту. Отже, космічна гармонія існує, і вона представлена в чоловічій тілесності. Дійшовши таких висновків, Р. Брайдотті дискутує з ними. На заміну Вітрувіанській людині, яка насправді виявилася чоловіком, європеоїдом і тілесно повноцінною, вона послідовно пропонує спочатку «Вітрувіанську жінку» [7; с. 35–40], потім «Собаку Леонардо да Вінчі» [7; с. 133–135] і, нарешті, «Вітрувіанську кішку» [7; с. 134–136].

В європоцентричній парадигмі, виходячи з еталонно-ідеалістичної раціональності, усе інше, відмінне від «вітрувіанської» тілесності, наділяється статусом «іншого» і в дискурсі живих соціальних практик виявляється ворожим, неприйнятним і засуджуваним. Це достатня підстава для різного роду антагонізмів і стигматизацій. Р. Брайдотті зазначає, що поняття «суб'єктивність» традиційно прирівнюється до свідомості, універсальної раціональності та саморегульованої моральної поведінки, тоді як «іншість» визначається як негативна, дзеркальна противага суб'єктивності. «Оскільки відмінність свідчить про неповноцінність, вона тягне за собою драматичні наслідки для людей, яких оголошують «іншими», вони наділяються рисами девіацій» [7, с. 25–30]. Сексизм, расизм, класизм, ейджизм, гомофобія та ейблїзм, як і інші форми дискримінації, – усі вони визначали писані та неписані закони визнання того, кого саме вважати людиною. Так, наприклад, раби та жінки, як і деякі інші категорії, вважалися маргіналіями людського, хаосом.

Проблематизація гуманізму як продукту західної модерності починається в соціальній антропології приблизно в 70-ті рр. Як зазначає інша феміністка Донна Харауей [10], у західній історії «людина» позначала, сурово кажучи, білого, гетеросексуального громадянина-власника, який відповідав інституційним нормам, а також певним етнічним, культурним і фізичним характеристикам. Щоб зрозуміти, у чому, власне, полягає постгуманістичний підхід, спершу треба осмислити значення поняття «людина», досліджуючи технології самості, історично розроблені людськими «іншими». Для цього Д. Харауей досліджує сферу «біо», тобто сферу життя і біології. Антропоцентричний вибір *bio*, якому віддається перевага перед *zoē*, показує наявність ексклюзивної сфери самого «життя», яке краще уявити як людське, засноване на когні-

тивному апараті. Зрештою, постгуманізм ставить під сумнів біоцентризм, віталізм і саме поняття життя, розмиваючи кордони між одухотвореним і неодухотвореним, згідно з квантовим підходом до фізики існування.

Р. Брайдотті [7; с. 49] пов'язує постгуманізм із подоланням антропоцентризму і розширенням поняття життя в бік нелюдського або *zoe*, тим самим певною мірою перегукуючись з *homo sacer* Дж. Агамбена [26]. Однак трактування *zoe* Р. Брайдотті зовсім інше, позитивне й конструктивне, це нелюдська вітальна сила життя. Така інтерпретація дозволяє їй зняти колишнє дихотомічне співвідношення між *bio* і *zoe*. Егалітаризм, організований навколо *zoe*, є осердям постантропоцентричного повороту. Він протистоїть сьогоdnішній політекономії перетворення людської та нелюдської матерії в товар.

Р. Брайдотті аналізує напрямки постгуманістичної думки і бачить там постнатуралістичні підстави, які виливаються в експериментаторство з поліпшенням тілесності, а також у моральну паніку з приводу руйнування вікових уявлень про людську природу [7, с. 39–43; 45–47]. Це перший різновид постгуманізму – технократичний. Технократичний постгуманізм вкорінений у вірі, що розвиток технологій веде до якісних зрушень в онтології людини; уникає проблем нерівності та суб'єктності.

Другий різновид – реактивний постгуманізм. Він вводить поняття *high hute* – високі гуманітарні технології, за аналогією з *high tech*. Такі технології є інструментами біовлади та біополітики у фукодінському [27] сенсі управління, контролю, технік регулювання та підпорядкування індивідів, а також в агамбеніанському [26] сенсі крайнього ризику «голого», знеціненого, суто біологічного життя.

Третій різновид – апологетичний, або критичний, постгуманізм – це фактично антигуманізм, при цьому він не має нічого спільного з мізантропією. Критичний антигуманізм висловлює занепокоєння проблемами нерівності, ідентичності, свободи, епістемології, буття й антропності як такої, точніше, наслідками всіх досягнень, про які йдеться в попередніх постгуманізмах; ставить під сумнів саму можливість подальшого існування людини як виду. Він живить своїми настановами фемінізм, екософію, деколоніальну теорію. За риторикою свободи, досконалості, щастя і турботи про людину у формі керованої її еволюції апологетичний постгуманізм бачить чергову форму не-свободи і підпорядкування, у рамках яких лише небагато хто буде гідний статусу постлюдини (нового видання надлюдини), у той час як решта виявиться матеріалом для експериментів. Цей різновид постгуманізму обґрунтовує принцип поваги до всього живого.

Антигуманістична філософія суб'єктності зміщує акцент від когнітивності й моральності до тілесних проявів самого життя. Для антигуманістів суб'єкт

стає дедалі складнішим, проблематизується та релятивізується; виявляється обумовленим тілесно, сексуально, гендерно, за допомогою емпатії, афектів і бажання. У зв'язку з цим в антигуманістичному контексті знімаються бінарні ієрархії колоніальної модерності: сучасність / традиція, чоловік / жінка, білий / кольоровий, людське / природне. Теоретики постгуманізму сходяться на думці, що останні 500 років Захід (Північ) визначає єдину норму людини і людства, тоді як усі інші люди класифікуються як відхилення від неї. Західна філософія прийшла до децентрації людини, тобто антигуманізму в його критичних формах. Так, теорії постгуманізму стирають європейську локальність поняття «Людина».

Як уже було зазначено, постгуманізм корелює з деколоніальною теорією. Її засновник Едвард Ваді Саїд [15], американський літературний критик і палестинський політичний активіст, зазначає, що в колоніальному дискурсі антропоцентризм об'єднаний з європоцентризмом, адже білий західний громадянин середнього класу вважає своєю людською прерогативою не лише управляти не-білим світом, але й володіти ним на тій лише підставі, що, за визначенням, «воно» не настільки людське як «ми».

Значну популярність сьогодні набули поняття «колоніальність буття», «колоніальність влади», «колоніальність знання», «деколоніальний естезис». Вони фігурують у дискурсі про те, що колоніалізм створив ієрархію цінності людських життів. Таким чином, колоніальність не закінчилася із формальним кінцем епохи, а продовжується у формах расизму, дегуманізації, нерівності та гноблення. Надзвичайно важливу роль у цьому дискурсі відіграє деколоніальний естезис. Саме поняття «естезис» (від грец. «*відчуття*», «*почуття*») було популяризоване соціологом Мішелем Маффесолі [23] і означає здатність до чуттєвого сприйняття і відчуттів: візуальних, тактильних, слухових, смакових та ін. М. Маффесолі розуміє естезис як постійний процес естетизації всіх життєвих явищ. У ході колонізації естезис, як і інші сфери знань і почуттів, піддався жорсткій регуляції: поняття красивого, піднесеного, прекрасного і потворного стали визначатися західними уявленнями, що відносять незахідні культури до категорії «іншого» / «чужого». При цьому західний, європейський досвід сприйняття світу почав представлятися як універсальний.

За короткий термін постколоніальні дискурси встигли стати стилем і загальним місцем міркувань про інакшість, перетинаючися з расовими, етнічними, гендерними, квір- та екологічними дослідженнями і проєктами. Внутрішня логіка і риторика модерності у свій час виробили механізм виправдання будь-якого насильства проти людей і/або природи, якщо його можна пояснити витратами розвитку, прогресу, технологічних досягнень і накопичення капіталу.

У центрі уваги постколоніальних теоретиків перебуває подвійна, «розщеплена» свідомість постколоніального суб'єкта, заснована на непереборній культурній проміжності, а також нестійкій, незавершеній і часто негативній самоідентифікації, пов'язаній із проблемою культурної дислокації. Хомі Баба [16], американський дослідник постколоніалізму індійського походження, пов'язує цей стан з «позадомністю», «спійманістю» між культурами, неприналежністю до жодної з них, ані до обох одразу, усвідомленням себе у своєрідному ступорі, який виникає не через особистісний психологічний розлад, а завдяки травмі культурної «вивихнутості», у якій існує постсучасна особистість. «Позадомність» нерідко інтерпретується в рамках проблематики культурної й естетичної гібридності. Динамічна, незавершена, гібридна, постколоніальна ідентичність є не тільки відображенням реальної ситуації багатьох регіонів (Карибів, Латинської Америки, Африки, Індії), але й продуктом постструктуралістських і деконструктивістських теорій особистості, як фрагментарної мозаїки різних «я» в світі, який втратив стійкий сенс і не має цінностей, крім тих, що ми надаємо йому самі.

Ідентичність людини незмінно пов'язана з її регіональністю, локативністю, просторовістю. Тому деколоніальний гуманізм виростає з діалогу з космогоніями корінних народів і альтернативної екософії. Щонайменше ці малі корінні народи треба визнати, і найуспішніше це робить естетика, на рівні тіла, афекту, почуттів і пам'яті. Саме на це й націлена тактика постгуманізму і деколоніальності, однак вона часто супроводжується болючими ускладненнями, які Х. Баба [16] називає «позадомністю» і культурною «вивихнутістю», підкреслюючи патологічність цього стану тією ж мірою, що і його актуальність. Перехід від колоніальності до деколоніальності, від гуманізму до постгуманізму, від антропоцентризму до постантропоцентризму має різноманітні й неоднозначні сценарії, один з яких пов'язаний з гібридністю, міжкультурністю, поліідентичністю, трансгресивністю, номадичністю. У постмодерній соціальній антропології таке ускладнення суб'єктності також називають лімінальністю.

Лімінальність (від англ. *«limen»* – *porig*) – фізіологічний, неврологічний або метафізичний термін, що позначає «пороговий» або перехідний стан між двома стадіями розвитку людини або спільноти. Лімінальність пов'язана з розмитою соціальністю, ситуацією невизначеності, амбівалентності, зміною цінностей, норм, ідентичності й самосвідомості. Слово виступає як позначення перехідності та невизначеності. На цьому також базується популярне культурне явище – тренд естетики лімінальних просторів – місць, які здаються перехідними, моторошними і часто сюрреалістичними: спорожнілі коридори офісів, безлюдні нічні вулиці, закриті на ніч парки розваг і дитячі ігрові кімнати, які обожнюють геймдизайнери. Певною мірою лімінальність являє

спосіб тілесного буття сучасної людини і узгоджується з номадичним існуванням у Ж. Дельоза [3]. До дельозівської теорії метамодерної соціальності та її впливу на антропність ми звернемося пізніше.

Позбавлена колоніальних ієрархій людина виступає як істота прикордонна, кочова, шукаюча; її ідентичність визначається афективністю, вразливістю і здатністю до сприйняття – рефлексією середовища, історії та саморефлексією. У цій номадичній прикордонній етиці вона прагне до максимальної аутистської чутливості і вже не є точкою відліку для смислоутворення. Антропоцентризм стає неможливим у будь-якій формі.

На думку фінської професорки Ану Коівунен, «поняття афекту надає можливість руху по той бік індивідуального й особистого... Афект виникає з руху від тіла до матерії, від культури до природи, від ідентичності до відмінності, від психічного до соціального» [28, с. 90–91]. Згідно з канадським філософом Брайаном Масумі [29, с. 32], афект як основа сенсу пов'язаний із соціальним, існує в рефлексивному відношенні до нього. Без тіла не може бути й знака. Тому перш за все тіло і чуттєвість прокладають шлях до антропологічної інклюзії та рівності. Деколоніальність пов'язана з чуттєвістю. На перший погляд, що може бути більш онтологічним, ніж тіло у всій його матеріальності? І все ж ми надаємо тілам певних метафізичних характеристик відповідно до того, як ми сприймаємо, демонструємо, маніпулюємо ними і використовуємо їх як інструменти протистояння і реекзистенції.

Багато прикладів сучасного мистецтва фокусуються навколо проблематики людського, нелюдського, не цілком людського, гуманізму, антигуманізму та постгуманізму. Так, канадська вчена і художниця Ерін Меннінг [17] розглядає в якості так званого «іншого погляду» на речі тривожний приклад вченої-аутистки Дон Принс, яка комунікує з приматами, вивчивши мову горил і шимпанзе на перетині тіла, знаків, свідомості й духу. Принс перетинає межі біологічних видів в аутистському погляді й практикує комунікацію, вкорінену в щирій турботі, а не в звичайному наслідуванні. Е. Меннінг зазначає: «Поведінка Дон походить з афективного підлаштування до давно існуючого зв'язку з нелюдськими мовами... Вона слухає за допомогою руху, стежить за тим, як він виражається в миттєвості зустрічі». Така комунікація абсолютно реляційна і, за словами Меннінг, створює отілеснення в рухомому поєднанні досвіду місце-часів» [17, с. 56–57]. В ідеалі, з точки зору постгуманізму, як у випадку з аутистським поглядом, об'єктно-суб'єктний або видовий поділ світу стирається і замінюється реляційним і операційним, вічно відкритим сприйняттям, яке завжди у становленні.

Подібна метафорика перегукується з роботами інтерактивних художників. Межі між людиною і твариною, людиною і машиною, соціальним і природ-

ним, об'єктом і суб'єктом, дилеми приналежності та виключення з різних спільнот, не обов'язково людських, іронія дискримінації та мімікрії проблематизуються в багатьох сучасних інсталяціях і перформансах. Художники досліджують хиткий кордон між своїм і чужим, привертаючи увагу до спроб злитися, наслідувати, асимілюватися, протікати один в одного; торкаються проблематики комунікації між людьми, між різними культурами і спільнотами, людиною і твариною, людиною і технологічними гаджетами тощо. Деякі герої популярних перформансів наслідують тварин або камуфлюються під членів нелюдських спільнот. Символічним проявом граничної лімінальної чутливості є квадроберство – постгуманістичний деколоніальний драйв аутистського сприйняття світу.

Ідея злиття бінарних опозицій (біологічного / соціального, морального / естетичного, індивідуального / суспільного, суб'єктивного / об'єктивного) у процесі постійного їх подолання завдає нову концепцію ідентичності, засновану на гібридизації індивіда з середовищем або реальністю різного роду (не-людською, неживою, натуральною, штучною, матеріальною або символічною). На цьому акцентує увагу відома акторно-мережева теорія. Результат гібридизації або злиття в ірраціональному естезисі називають різними термінами – потенційне, глобальне, «доіндивідуальне», «тіло без органів» [3], – але всі вони вказують на інтерсущність та інтеркультуральність, тобто нефіксовану ідентичність (трансідентичність).

Згідно з французьким філософом Жільбером Сімондоном [21], не терміни і речі визначають можливість відносин між собою, а відношення як щось таке, що перебуває у становленні, конститує співвідносні терміни і речі. У відношенні закладено генетичний, смислотворчий складник, що дозволяє існувати тому, що співвідноситься. Крім того, реалії, що становляться, співвідносяться не тільки одне з одним, але і з особливим «резервуаром» відносин, що іменовані філософом як «доіндивідуальне». Доіндивідуальне – свого роду тотальна взаємовіднесеність неформованих енергоємних напружень. Ж. Сімондон на численних прикладах з фізики, біології, психології та соціології показує, що індивід виникає не один, а разом з асоційованим із ним середовищем. Він перебуває у первинному відношенні з таким середовищем, і при цьому несе в собі потенціал доіндивідуального. Більш того, індивідуацій може бути кілька (індивідуація живого, неживого, психічного, колективного), і всі вони співвідносяться і конститууються. Французький філософ вважає, що не існує незмінних індивідів, є тільки процеси індивідуації. Індивідуйоване суще є метастабільним, що передбачає принципову незавершеність індивіда.

Політика деколоніальності обстоює інтеркультуральність (задуману і здійснювану організованими спільнотами) і дистанціюється від глобалістського

мультикультуралізму (задуманого і впроваджуваного державами). Поки мультикультуралізм заохочує політику ідентичності, інтеркультуральність сприяє появі транснаціональних ідентичностей. Деколоніальні естетики рішуче відкидають усі розмови та переконання про універсалізм, будь вони нові чи старі, і тим самим стверджують плюриверсалізм, який відмовляється від усіх претензій на «єдину» істину. Плюриверсальність уявляється як планетарний проєкт і вимагає врахування різноманітних думок про те, як політичне суспільство може відчувати, сприймати і конструювати себе на глобальному рівні. Альтермодерні деколоніальні думки і практики спрямовані на те, щоб продовжувати заново вписувати, втілювати і підкреслювати переваги тих способів життя, мислення і відчуття, які були насильницьки знецінені або демонізовані колоніальними, імперськими ініціативами.

Тема альтермодерності порівняно нещодавно втрутилася в західні суперечки. Альтермодерність (*altermodernity*) описує культурний і художній стан, що йде за постмодернізмом. На відміну від постмодернізму, який характеризується іронією, цинізмом і деконструкцією, альтермодерність пропонує більш оптимістичний і конструктивний підхід до культури і мистецтва. Вона характеризується прагненням до глобальної взаємодії, діалогу між різними культурами і створенням нових форм ідентичності, що виходитимуть за рамки національних і культурних кордонів.

Трансідентичність, яка веде до інтеркультуральності індивіда, закладає онтологічну та епістемічну основи постлюдського – становлення, перетворення, вбудовування. Альтермодерність пропонує альтернативні варіанти чуттєвості, знання, тілесності, відносин; постлюдина реалізується та ідентифікує себе поза фіксованими рамками культур і місць, у просторі позасуб'єктного досвіду та позавидового естезису, у стані розсіяності тіла та злиття з чужорідними об'єктами й середовищами. Риторика глобальної самоідентифікації присутня в багатьох постгуманістів. Так, Кері Вулф у своїй роботі «Що таке постгуманізм?» [12] зазначає, що постгуманізм підкреслює непереборну «вбудованість» усіх людей не тільки в біологічне, але й у технологічне. Цим він відрізняється від гуманізму, але водночас історично є його спадкоємцем, оскільки на сьогоденному етапі неможливо ігнорувати вихід людини із центру. Усвідомлюючи свої епістемічні обмеження, неієрархічна позиція постлюдини не наділяє людину жодними привілеями. Постгуманізм прагне визначити принципи й умови епістемології, що займається нелюдським досвідом як місцем знання – досвідом нелюдських тварин, штучного інтелекту, роботів і навіть невідомих форм життя [12].

За словами американського теоретика фемінізму Дони Харауей [9], сьогодні стирається розмежування між тваринним і людським. Наприклад, іс-

нують рухи за права тварин – тварина визнана філософським суб'єктом, таким самим, як і людина, при цьому таке зрівняння в статусах не принижує гідність людини, а намічає лінію зв'язку культурного і природного. У свою чергу німецький філософ Стефан Гербрехтер пропонує вихід за межі класичної моделі осмислення людини: «Читати постгуманістично – це читати проти себе, проти власного глибоко вкоріненого бачення себе як частини або представника певного виду, тобто прочитувати з позиції “іншості”» [11, с. 9]. Постгуманістична «іншість» полягає в тому, щоб знайти себе одночасно в межах ідентичності та відмінності.

Питання антропологічної «іншості» є одним з основних у деколоніальному дискурсі. Свого часу гуманістичне стирання альтернативного несвропейського досвіду чуттєвості та світовідчуття міцно закріпило естетичну норму модерності та уявлення про те, хто саме має право на чуттєвий досвід і яким він повинен бути. Бінарність лінійного підходу до історії акцентує на існуванні двох типів культур – прогресивних і таких, що відстають у розвитку. Він ділить світ на дві частини – високорозвинену і відсталу, чорну і білу, сильну і слабку. Саме прогресизм закладає таку еталонність, що породжує, зокрема, «самоненависть», «саморасиалізацію» [18] – почуття недосконалості, неповноцінності у представників «слаборозвинених» спільнот, які постійно намагаються наздогнати прогрес та освоїти правила «вищого світу», для того щоб на рівних користуватися його можливостями.

Філософія деколоніальності обрала естетичний метод виходу через тіло в культурну, політичну, ідеологічну, історичну реальності. Тілесний афект виявився набагато ширшим і глобальнішим за біологічну видову ментальність, тому естезис дозволяє зрівняти на площині всі спільноти за принципом плюриверсалізму. Деколоніальний естезис – перцептивний інструмент для звільнення досвіду і відчуттів від усталеного естетичного режиму модерності. При цьому деколоніальний активізм часто має форму трикстерства, іронізуючи з приводу великого і змушуючи сумніватися в очевидному.

У Європі проходять регулярні виставки, конференції та форуми, створюється горизонтальний альтернативний простір, де здійснюються афродіаспорні, деколоніальні тілесні практики (*body politics*), міждисциплінарні проекти на перетині мистецтва, політики, історії та расової ідентичності в контексті європейської модерності та колоніальної спадщини. Художники, активісти та дослідники працюють із темами колоніалізму, расизму, ідентичності та міграції, зокрема афросвропейської ідентичності, з питаннями деколоніального мистецтва та структурної нерівності сучасного суспільства [13]. Усе це є результатом травматичного естезису, заснованого на комеморативних здібностях індивіда.

Показовим прикладом сучасного деколоніального активізму може слугувати конференція, що відбулася в грудні 2022 р. в Казахстані, у місті Астані, на якій у рамках теми деколонізації свідомості, мови і пам'яті обговорювалася техніка креативного письма. Зокрема, питанню деколонізації письма було присвячено доповідь і заявлений онлайн-курс письма для жінок «Сімейна етнографія» відомого теоретика фемінізму й письменниці Ельміри Какабасвої [18]. Техніка креативного письма будується на сторителінгу – важливому методі в деколоніальній оптиці поширення знань і досвіду. Сторителінг – це передача усних історій і родоводів із покоління в покоління, опис історій своєї родини, життєвих сцен, конфліктів, діалогів, цінностей, простору, що дозволяє також використовувати методи художнього мистецтва (зображення, артоб'єкти, дизайн, фото). Ця естетична практика пов'язана з проблемами формування ідентичності індивідів, а також досвідом і мовою комеморації.

Нерідко те, як увічнюють травматичне минуле і як узаємодіють із ним, впливає на осмислення сьогодення і вибудовування майбутнього. Саме недосконалість сучасної мови комеморації – колективного способу вибудовування пам'яті про минуле – робить сьогоденні війни пам'яті та конкуренцію жертв настільки трагічними. Мова пам'яті про минуле трансформується. Наприклад, мова монументальної меморіалізації вже не відповідає запитам сучасної людини. Місця пам'яті повинні ставати майданчиком для діалогу, а не тільки символом національного героїзму. Однією з форм такої комунікації з історією є інсталяції або перформанси. У можливості діалогу навколо послання художника і полягає сучасна мова комеморації, коли немає єдиної, раз і назавжди заданої відповіді. Ми розмірковуємо тут і тепер, із сьогодення. Саме тому художник і не претендує на вічність – завтра ми можемо поставити минулому зовсім інші питання або на старі запитання знайти нові відповіді. Це ні в якому разі не тотожне переписуванню історії – це фіксація того, що ми дивимося на минуле з точки сьогодні, а в цій точці ми бачимо саме так, у контексті сьогоденних проблем.

Крім того, нагадування про трагедію минулого не повинно бути локалізовано у спеціально зафіксованих місцях пам'яті, необхідне його проникнення в повсякденне життя людини. Публічний простір належить сучасним мешканцям тих чи інших місць, які переживають трагічну історію свого міста, своєї країни. Сучасні практики комеморації свідчать: меморіал – не місце відтворення ідеології, а простір пошуку власних відповідей. Найважливіше – створити можливість отримати власний досвід переживання трагедії. Складний конгломерат імпульсів, що виходять від інсталяції, яка повинна бути максимально інтерактивною, здатний дати кожній людині шанс пропустити через себе знання про те, що відбувалося під час Голокосту, Голодомору,

війни, революції, причому не в прямолінійно-інформаційному контексті. Комеморативний досвід здатний забезпечити інклюзивне існування індивіда в глобальному, строкатому, децентралізованому світі.

Тут доцільно ввести ще один термін із постгуманістичної риторики. Комеморативним практикам, як і практикам деколонізації письма і пам'яті, відповідає актуальне поняття «реекзистенція», одне з ключових у феміністській філософії та деколоніальній теорії. «Реекзистенція» може означати пере-створення себе і світу, особливо після травматичних подій, таких як колоніалізм або насильство. Це процес, у якому людина, яка пережила травму, не просто відновлюється, а й перебудовує свою ідентичність і відносини з реальністю, використовуючи свій досвід як джерело сили і трансформації. «Реекзистенція» також може означати занурення людини в генеалогію власного становлення, відновлення її зв'язку з минулим своєї родини, нації, суспільства, відчуття автентичності та справжності себе, розуміння свого походження, інакше кажучи, збирання ідентичності.

У рамках феміністського й деколоніального напрямків реекзистенція пов'язана з досвідом гноблення й колонізації, де люди, особливо жінки, стикаються з насильством і позбавленням прав. Отже, пере-створення (пере-існування – ре-екзистенція) себе і світу в таких умовах передбачає не тільки відновлення після травми, але й переосмислення своєї ідентичності, відносин з іншими і своєї ролі в світі. Однак реекзистенція не є пасивним відновленням, а являє собою активний процес, що включає переоцінку і перебудову свого життя. Це може включати в себе роботу з пам'яттю, тілесністю, відносинами з предками і землею. Можна сказати, що реекзистенція – це відчайдушна спроба реанімації гуманістичної екзистенції, втраченої разом із духовністю, моральністю і відповідальною свободою. Екзистенційний страх знаходить своє продовження в реекзистенційній травмі, носієм якої є тіло, що реагує на нескінченні ризики, загрози, позбавлення, лихо, збитки і невизначеність.

Антропологічний погляд не може бачити людину ізольовано від спільноти, метаморфози сутності індивіда незмінно узгоджуються з сутнісними особливостями соціуму, чуттєвість одиничного тіла відбивається на чуттєвості колективного тіла, основи ідентичності закладаються як індивідуальною, так і колективною пам'яттю. Лімінальність і розсіяність людини епохи антропоцену відповідає транзитивному характеру постсуспільства. Британський соціолог Джон Уррі [4] розглядає глобалізоване суспільство початку ХХІ ст. як безліч мобільних спільнот людей, що включені в потоки; ці потоки перетинають зовнішні та внутрішні кордони національних суспільств і створюють нові часові та просторові координати. Аналізом глобальних мереж і потоків,

які змінюють соціальні структури та конструкти, займається створена Дж. Уррі «нова», або мобільна, соціологія в єдиному контексті з акторно-мережевою теорією.

Дж. Уррі [4] зазначає, що мобільність є більшою мірою горизонтальною, ніж вертикальною. Тому мобільна соціологія переглядає такі соціальні категорії, як клас, сім'я, гендер, етнос; вони повинні визначатися під впливом різноманітних переміщень. Постійні міграції змінюють поняття «громадянство», а також права й обов'язки громадянина, що ним визначаються. Потoki формуються прагненням людей знайти роботу, житло, сім'ю, розваги, релігію поза межами національної держави. При цьому суб'єкти переміщують не тільки себе, але й матеріальні об'єкти, символи, у тому числі інформацію, вступаючи у відносини з якими, синтезуються. Нова соціологія вважає матеріальні об'єкти акторами, а злиття суб'єктів і об'єктів – рушійною силою соціальних змін. Мережі й потоки пов'язані в просторі й часі. Таке бачення світового суспільства відповідає ідеї ситуативних агентивних спільнот, що прийшли на зміну класичній моделі соціальної системи [30].

Дж. Уррі [5] виділяє поняття «глобальні потоки» (*«global flows»*) – транспортні (морські, залізничні, автомобільні, авіаційні), поштові, фінансові, торговельні, кабельні (телефонні, телевізійні), інформаційні (наземні й навколоремні радіохвильові системи передавання інформації, зображень і звуку, супутникові або позаземні радіохвильові системи передавання символів). Існують і відстежуються траєкторії руху потоків, їхні русла, вузли їхнього перетину, що й утворює мережі. «Глобальні мережі» – це великі транснаціональні корпорації, де в глобальному масштабі переносяться технології, продукти, навички, тексти; зокрема великі міжнародні громадські екологічні організації (наприклад «Грінпіс»), які мають глобальну стратегію.

Мережева соціологія стверджує, що потоки є гетерогенними, тобто непередбачуваними щодо мобільності акторів (людей, інформації, грошей, ризиків) – непередбачуваними є їхня інтенсивність, періодичність, напрямок. Усі потоки являють собою гібриди суб'єктів і об'єктів. Тому світ людей і світ фізичних об'єктів не розділяються. Не можна відокремити природу від людини, а також штучно створені предмети чи речі. Люди, відірвані від об'єктів, не здатні надавати зміст потоку, тому «чистої» соціальної реальності (тобто суспільства) не існує [5].

Соціолог Мішель Маффесолі [24] також заперечує сьогоденні поняття суспільства як соціальної структури в його класичному розумінні. Метамодерне «суспільство» – це об'єднання чисельних трайбів, що утворюються й утримуються через колективне несвідоме, на емоційних підставах, ірраціонально, від союзу мікрокосму і макрокосму. Племена мають колективну чутливість,

тілесність, досвід колективної пам'яті, проте солідарність всередині їх нестабільна.

Соціальні збірки й мережі, до яких підключена людина, знаходять методологічне продовження за межами мобільної соціології – наприклад, у теорії ризому Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі [3], яка також відмовляється від логосу, бінарності й приймає логіку відмінностей, а не тотожності. Номадологія французьких філософів постає як версія мережевої методології, що знаходить застосування в антропологічному полі, сучасних теоріях простору й часу, концепціях влади й держави, дослідженнях знання й досвіду. Феномен номадизму демонструє переважно модель мережевої організації соціальних, біологічних та епістемологічних систем, а також особливий тип антропності, що презентується шизоїдною афективністю «тіла без органів». Як сприйняття, так і мобільність агентів мережевого простору здійснюється за принципом і схемою розподілу бажання, що переводить агентів у статус «машин, що бажають», а їхню збірку – в «орду» [3].

Номадизм, на відміну від осілості, як принцип буття й мислення характеризується децентрацією, нелінійністю, не-історичністю, ризомністю, відсутністю сталої структури, вислизанням, відкритістю, трансгресивністю (вічним становленням), перехідністю, лімінальністю, переривчастістю (міжпросторовістю), пограничністю, гнучкістю, безконтрольністю, альтернативністю, свободою, проте завжди передбачає простір, локацію, площину, територію; збірки є територіальними, територія створює збірку. Прояв агентів у збірці стає семіотичною системою. Згідно з Ж. Дельозом, збірки діють у зонах декорування середовищ (середовища утворюються мисленням / існуванням «між»), збірки вилучають із середовищ територію [3, с. 69–74].

Риторика проміжності та лімінальності виводить на ідею Ж. Дельоза про «детериторіалізацію» та «декодування», про «тіло без органів» і його конкретні модуси та прояви [2; 3]. Дельозівське «тіло без органів» втілює феномен тілесності, що характеризується іманентним креативним потенціалом і поширюється не лише на антропне тіло, а й на соціальне, природне, технологічне, фінансове (тіло капіталу). Усе це потенційності чого-небудь, резервуар потенційності, абсолютна потенційність, уособлена в «бажаннях», які й формують мережевий номадичний простір. Тому тіло без органів – це чисте бажання, але ще не відчуття, ще не суб'єкт – віртуальна основа актуального.

На думку Ж. Дельоза, необхідно допустити, що існують не лише організаційні сили, що стоять за системами й антропоморфічними стратами, але водночас руйнівні так звані лінії втечі, план іманентності або джерело можливостей, те, що ще буде організоване конкретним тілом і в конкретний спосіб, початковий потенціал, згорнута в собі можливість тіла з органами та його

чуттєвості. Це й є тіло без органів – місце або простір, де виникають об'єктивні тіла з їхніми бажаннями («машини, що бажають») [3, с. 149–155]. Недарма філософ звертається до метафори яйця як символу потенційності й можливості. Тіло без органів – це певна трансцендентальна сила, що лежить в основі всіх збірок тіл, що бажають, які організовуються та дезорганізуються водночас – життя поза межами антропоморфності. Тіло без органів пронизане номадичними сингулярностями, тобто нестабільними та неоформленими тисячами потоків енергії, які він називає «тисяча плато» [3].

З концепцією тіла без органів пов'язаний дельозівський аспект мислення «посеред», «поміж» або «в серединності» [3, с. 232–240]. Це поняття вказує на постійну зміну й виробництво, у якому перебуває світ, людина та її мислення. Безсистемний і нелінійний характер цих процесів впливає на відмову від дихотомічності й бінарних опозицій між тілами. Мислення «посеред» означає не відстороненість і нейтральність свідомості та тіла, а їхнє становлення й активну участь у процесі продукування смислів. Таким чином, концептуальний апарат Дельоза працює в проблематиці автономії й ідентичності сучасної людини, а також постантропоцентризму загалом.

Згідно з Дельозом, активність тіл, що бажають, акумулюється в збірках – це само по собі неорганічне життя прив'язане, однак, до території, яку воно вилучає з середовища. Таким чином, мережа збірок – телос – більше, ніж тіло, а живе – більше, ніж людське. Енергія телоса – це бажання – афективне прагнення уникнути травми, шкоди свідомості, тілу, життю.

Чуттєве буття залежить від досвіду травм. Травма – не подія, це хвиля, яка рухається роками. Вона не міститься у спогадах, вона існує в тілі, у реакціях, стосунках, схемах мислення й поведінки, ментальній пам'яті. Травму пам'ятає не розум, а тіло, у якому травма живе і працює. Реальність сприймається травмованим крізь призму минулого болю. Мозок постійно сканує загрозу, але не перестає функціонувати. Психіка виробляє свої захисні механізми у відповідь на стрес, біль, горе – на метафізичну травму.

Біль усі відчувають однаково. Біль – це те, що об'єднує все живе. Це афект, почуття, яке зародилося еволюційно набагато раніше, ніж розум. Біль відчуває тіло, що нероздільне з душею. Біль переживається морально й сенсорно. Біль затьмарює розум і вимикає його. Біль відкидає людину в первісний стан живої вразливої істоти, зрівнюючи з усіма іншими істотами, стираючи відмінності між сміливими й боягузливими, сильними й слабкими, правими й неправими, білими й кольоровими, жіночими й чоловічими, владними й залежними. За чуттєвістю стоїть єдність живого, що є плюриверсальною.

Біль відкриває тваринний страх, який вищий за просто людський, тому біль над-людський. Біль некерований і незалежний від пояснення, обґрунтованості, розуміння / нерозуміння, причинності й наслідку, справедливості / несправедливості. Розум не може позбавити від болю, оскільки розум не стикається з ним. Зусилля розуму зняти біль завжди марні, бо він прагне зробити це, пояснивши причини болю. Справжня емпатія – це бути поруч і мовчати.

Біль породжує екзистенційну травму людини, виводячи її за межі людського. Цей стан близький до того, який у раціональному світі називають «душевнихворий» – болить не орган, болить те, чого не існує, – душа. Релігія звеличує душевнихворих, оскільки вони позбавлені розуму – суто людського, того, що відділяє від Бога, але надає самовпевненого оптимізму. Люди, які прийшли в цей світ душевнихворими (з раціональної точки зору – недоумкуватими), на думку релігії, так і не відділилися від Бога, будучи людьми. Почуття – це те, що передувало Творінню свідомості, а також те, з чим людина лишається сам на сам у муках і сутичках із болем у той момент, коли розум покидає її тіло й не може врятувати. З цієї позиції парадоксальним є прагнення трансгуманізму та інших агресивних форм постгуманізму врятувати людство за допомогою рацію.

При цьому біль дозволяє «розмовляти» тим, хто його пережив, однією мовою. Але ця мова не є семантичною, вона оперує не категоріями й поняттями, а шукає альтернативні форми, що звертаються не до розуму, а до відчуттів. Біль не може бути зрозумілим, він може бути пережитим. Пережитим спорідненою істотою, яка говорить з тобою однією мовою – мовою тіла, образу, емоції, досвіду, пам'яті, символу, знаку. Усвідомлення, осмислення й пояснення чуттєвих «наративів» можливе лише шляхом перекладу на мову понять і слів, і цей переклад не є автентичним. Естетизм та колективна пам'ять болю об'єднують живе в їхньому спільному травматичному досвіді, що дозволяє відкрити смисли через відчуття.

Біль травми – це те, що передувало будь-якому гуманізму. Просвітницький і модерний гуманізм лише намагався перекласти ці чуттєві смисли на мову раціонального мислення та логіки й систематизувати за допомогою категорій, бінарних і лінійних схем, тим самим здатністю розуміння умертвляючи здатність відчуття та ставлячи останню на нижчий когнітивний рівень. Так можна говорити про не-гуманність гуманізму. Саме гуманізм створив ієрархію цінностей, людські критерії справедливості й епістемічні канони досконалості, тим самим породивши дискримінацію. Таким чином, постгуманізм лише намагається, переступивши гуманізм, повернутися до витоків людяності,

моральних, естетичних, епістемічних і тілесних засад життя через праксис травми та ірраціональну ідею болю.

Висновок. Якого ж висновку можна дійти на основі аналізу актуальних тенденцій у галузі філософської антропології та соціальної філософії? Увесь спектр популярних сьогодні проблем і досліджень – постантропоцентризм, антигуманізм, антропоцен, семіозис, постгендеризм, деколоніальність, реекзистенція, лімінальність, інтеркультуральність, мобільна соціологія, номадологія, акторність, трайбалізм, теорія індивідуації – вказують на те, що науковий дискурс вибудовується довкола органічної сутності людини, дефіцит і пріоритет якої зумовлені зростанням цифрової активності й віртуального формату існування сучасної людини. Автентичність тепер визначається не когнітивністю («Мислю – отже, існую»), а тілесною чуттєвістю, здатністю відчувати себе окремо та себе у взаємодії з середовищем, а також можливістю керувати власною чуттєвістю.

Збірки тіл, що бажають, вибудовують свою територію афекту, на якій проживається спільна травма – деколоніальний естезис, комеморативний досвід насильства. Тобто номадичні постантропоцентричні мережі зв'язків вибудовуються на спільній чуттєвості всього живого, а шляхом до розуміння їх є естетика тілесності – ірраціональна активність людей, синтез творчості, афекту та емпатії.

Поняття сенсу існування, ідентичності й самовизначення обертаються сьогодні навколо основних цінностей – безпеки, адаптованості й задоволення – до них людина прагне усе життя; на них орієнтований її спосіб праці й дозвілля, духовні й тілесні практики, фітнес і спорт, екологічна тактика і біополітика (стратегія влади). Травматична антропність постлюдини супроводжує її існування зумовленою соціумом потенційною нестабільністю [33] і розсіюваністю; більш не йдеться про суб'єктність, ідентичність, екзистенцію, особистість. Наслідком цього є неможливість її позбутися травми. Зцілення, збереження, цілісність, завершеність, самодостатність, спокій, досягнення ідеалу виявляються для постлюдини неможливими. Прагнучи позбавитись почуття збитковості й неповноцінності, особа розсуває рамки існування, руйнує нормативно-ціннісну гуманістичну матрицю, відмовляючись від класичних систем, ієрархій, орієнтацій і патернів.

Постлюдині – розсіяному автономному кочовому агенту – більш не потрібні визнання, статус, престиж; вона (він) задовольняється миттєвими здобутками, натуральними насолодами, самодостатністю, незалежністю, вільним часом і відпочинком. Отже, сучасний тілесно орієнтований індивід в умовах тотальної симуляції в середовищі Штучного Інтелекту здійснює афективний поворот до природності, екологічності, колективної пам'яті, травматичного досвіду, гендеру, деколоніального естезису та реекзистенції, результатом чого стає тілесна політика пост(анти)гуманізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. Ігоря Бурковського. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
2. Deleuze G., Guattari F. *Anti-Edipus: Capitalism and Schizophrenia* / Translated from the French by Robert Hurly, Mark Seem and Helen R. Lane; preface by Michel Foucault. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1983. 400 p.
3. Deleuze G., Guattari F. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* / Translation and Foreword by Brian Massumi. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. 628 p.
4. Urry J. Mobile Sociology. *British Journal of Sociology*. 2000. Vol. 51, No. 1. January/March. P. 185–203.
5. Urry J. *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London : Routledge, 2000. 266 p.
6. Wynter S. Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth/Freedom: Towards the Human After Man, Its Overrepresentation – An Argument. *The New Centennial Review*. 2003. Vol. 3, num. 3. P. 257–337.
7. Braidotti R. *The Posthuman*. Cambridge, UK : Polity, 2003. 180 p.
8. Braidotti R. *Metamorphoses: Towards a Materialist Theory of Becoming*. Cambridge, UK : Polity, 2002. 328 p.
9. Haraway D. A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. *The International Handbook of Virtual Learning Environments* / Edited by Weiss, J., Nolan, J., Hunsinger, J., Trifonas, P. Springer, Dordrecht. 2006. doi: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3803-7_4.
10. Haraway D. Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities*. 2015. Vol. 6, No. 1. P. 159–165. doi: <http://doi.org/10.1215/22011919-3615934>.
11. Herbrechter S. Posthumanism and the Posthuman in Don DeLillo's Point Omega and Zero K. *Open Library of Humanities*. 2020. №6 (2). P. 1–25.
12. Wolfe C. *What Is Posthumanism?* University of Minnesota Press, 2009. 358 p.
13. Tlostanova M. V., Mignolo W. D. *Learning to Unlearn: Decolonial Reflections from Eurasia and the Americas*. Columbus : The Ohio State University Press, 2012. 281 p.
14. Tlostanova M. V., Mignolo W. D. On pluritopic hermeneutics, trans-modern thinking, and decolonial philosophy. *Encounters. An international journal for the study of culture and society*. United Arab Emirates : Zayed University, 2009. Vol. 1, Num. 1. P. 11–27.
15. Said E. W. *Orientalism*. New Delhi : Penguin Books India, 1995. 416 p.
16. Bhabha H. Unsatisfied: notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and Nation: Cross-Disciplinary Essays on Cultural and National Identities* / Edited by Laura GarciaMoreno and Peter C. Pfeiffer. Columbia, SC : Camden House, 1996. P. 191–207.
17. Manning E. Another regard. *Carnal Aesthetics. Transgressive Imagery and Feminist Politics* / Edited by Bettina Papenburg, Martha Zarzycka. London ; N. Y. : I. B. Tauris, 2013. P. 55–72.

18. Эльмира Какабаева о деколонизации письма: «Наши родословные – шежире – строятся на сторителлинге». URL: <https://manshuq.com/life-elmira-kakabayeva-12-2022> (дата звернення: 14.07.2025).
19. Latour B. Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory. Oxford : Oxford University Press, 2009. 301 p.
20. Latour B. Enquête sur les modes d'existence: Une anthropologie des modernes. Paris : La Découverte, 2012. 498 p.
21. Simondon G. L'individuation à la lumière des notions de forme et d'information. Paris : Éditions Jérôme Millon, 2013. 563 p.
22. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності. Київ : Критика, 2013. 176 с.
23. Maffesoli M. Le réenchantement du monde. Une éthique pour notre temps. Paris: La Table Ronde, 2007. 206 p.
24. Maffesoli M., Perrier B. L'homme postmoderne. Paris : François Bourin Editeur, 2012. 216 p.
25. Meliakova Y., Kovalenko I., Kalnytskyi E. Victim/trauma as a mediaproduct in biopolitical landscape of culture. *Cogito*. 2024. Vol. 16, issue 4. P. 99–120.
26. Agamben G. Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life. Stanford : Stanford University Press, 1998. 228 p.
27. Foucault M. The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978–79 / English Series Editor: Arnold I. Davidson; translated by Graham Burchell. 2008. URL: https://1000littlehammers.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/02/birth_of_biopolitics.pdf (дата звернення: 05.07.2025).
28. Koivunen A. Force of affects, weight of histories in Love is a Treasure. *Carnal Aesthetics. Transgressive Imagery and Feminist Politics* / Edited by Bettina Papenburg and Martha Zarzycka. London ; N. Y. : I. B. Tauris, 2013. P. 89–101.
29. Masumi B. Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation. Durham ; London : Duke University Press, 2002. 408 p.
30. Kovalenko I., Meliakova Y., Kalnytskyi E., Nesterenko K. From a Subject to an Agent, from Society to Community in Conditions of the Market of Identities, Abilities and Freedoms. *Cogito*. 2023. Vol. 15, No. 4. P. 30–59.
31. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofía*. 2022–3. Vol. 39, № 102. P. 78–94.
32. Danilyan O., Dzoban O., Kalynovskyi Y. Digital man as a product of the information society. *Cogito*, 2023. 15 (1). P. 142–158.
33. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Y. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. XIV, № 3. P. 141–161.

REFERENCES

1. Kant, I. (2004). *Krytyka praktycznoho rozumu*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
2. Deleuze, G., Guattari, F. (1983). *Anti-Edipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
3. Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

4. Urry, J. (2000). Mobile Sociology. *British Journal of Sociology*, Vol. 51, 1, January/March, 185–203.
5. Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge.
6. Wynter, S. (2003). Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth/Freedom: Towards the Human After Man, Its Overrepresentation – An Argument. *The New Centennial Review*, Vol. 3, 3, 257–337.
7. Braidotti, R. (2003). *The Posthuman*. Cambridge, UK: Polity.
8. Braidotti, R. (2002). *Metamorphoses: Towards a Materialist Theory of Becoming*. Cambridge, UK: Polity.
9. Haraway, D. (2006). A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late 20th Century. *The International Handbook of Virtual Learning Environments*. J. Weiss, J. Nolan, J. Hunsinger, P. Trifonas (Ed.). Springer, Dordrecht. doi: https://doi.org/10.1007/978-1-4020-3803-7_4
10. Haraway, D. (2015). Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin. *Environmental Humanities*, vol. 6, 1, 159–165. doi: <http://doi.org/10.1215/22011919-3615934>
11. Herbrechter, S. (2020). Posthumanism and the Posthuman in Don DeLillo's Point Omega and Zero K. *Open Library of Humanities*. Issue 6(2), 1–25.
12. Wolfe, C. (2009). *What Is Posthumanism?* University of Minnesota Press.
13. Tlostanova, M. V., Mignolo, W. D. (2012). *Learning to Unlearn: Decolonial Reflections from Eurasia and the Americas*. Columbus: The Ohio State University Press.
14. Tlostanova, M. V., Mignolo, W. D. (2009). On pluritopic hermeneutics, trans-modern thinking, and decolonial philosophy. *Encounters. An international journal for the study of culture and society*, Vol. 1, 1, 11–27.
15. Said, E. W. (1995). *Orientalism*. New Delhi: Penguin Books India.
16. Bhabha, H. (1996). Unsatisfied: notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and Nation: Cross-Disciplinary Essays on Cultural and National Identities*. Laura Garcia Moreno and Peter C. Pfeiffer (Ed.). Columbia, SC: Camden House, 191–207.
17. Manning, E. (2013). Another regard. *Carnal Aesthetics. Transgressive Imagery and Feminist Politics*. Bettina Papenburg, Martha Zarzycka (Ed.). London, N. Y.: I. B. Tauris, 55–72.
18. Elmira Kakabaeva o dekolonizacii pisma: “Nashi rodoslovnye – shezhire – stroyatsya na storitellinge” (2022). URL: <https://manshuq.com/life-elmira-kakabayeva-12-2022> [in Kazakh].
19. Latour, B. (2009). *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
20. Latour, B. (2012). *Enquête sur les modes d'existence: Une anthropologie des modernes*. Paris: La Découverte.
21. Simondon, G. (2013). *L'individuation à la lumière des notions de forme et d'information*. Paris: Éditions Jérôme Millon.
22. Bauman, Z. (2013). *Пlynni chasy. Zhyttia v dobu nepevnosti*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

23. Maffesoli, M. (2007). *Le réenchantement du monde. Une éthique pour notre temps*. Paris: La Table Ronde.
24. Maffesoli, M., Perrier, B. (2012). *L'homme postmoderne*. Paris: François Bourin Editeur.
25. Meliakova, Y., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E. (2024). Victim/trauma as a mediaproduct in biopolitical landscape of culture. *Cogito, Vol. 16, 4, 99–120*.
26. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
27. Foucault, M. (2008). *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978–79 / English Series*. Arnold I. Davidson (Ed.). URL: https://1000littlehammers.wordpress.com/wp-content/uploads/2010/02/birth_of_biopolitics.pdf
28. Koivunen, A. (2013). Force of affects, weight of histories in Love is a Treasure. *Carnal Aesthetics. Transgressive Imagery and Feminist Politics*. Bettina Papenburg and Martha Zarzycka (Ed.). London, N. Y.: I. B. Tauris, 89–101.
29. Masumi, B. (2002). *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham and London: Duke University Press.
30. Kovalenko, I., Meliakova, Y., Kalnytskyi, E., Nesterenko, K. (2023). From a Subject to an Agent, from Society to Community in Conditions of the Market of Identities, Abilities and Freedoms. *Cogito, Vol. 15, 4, 30–59*.
31. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia, Vol. 39. № 102, 78–94*.
32. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y. (2023). Digital man as a product of the information society. *Cogito, 15(1), 142–158*.
33. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskyi, Y. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito, Vol. XIV, № 3, 141–161*.

Meliakova Yuliia, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kovalenko Inna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

POST-ANTHROPOCENTRISM IN THE RHETORIC OF DECOLONIALITY AND IMAGES OF ANTI-HUMANISM

The post-anthropocentric discourse of this article problematises a number of topical issues concerning the ontology of modern humans as such, as well as members of numerous

communities. The discourse revolves around the idea of the decoloniality of knowledge, language and sensibility, which is seen as a manifestation of postmodern network rationality and a new social, value-based and biological existence of humans. The study also touches on the anthropology of trauma, the issue of commemorative memory, the aspect of scattered corporeality and open identity, which appear as evidence of an anti-humanistic turn in philosophy. Post-anthropocentrism, with all its manifestations, demonstrates the pluriversal, rather than universal, principle of metamodernity.

Keywords: *post-anthropocentrism, post-humanism, decoloniality, aesthetics, identity, body, corporeality, re-existence, commemoration, liminality, post-human.*

Ткаченко Олександр Володимирович, аспірант кафедри філософії,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
e-mail: sheva246811141989@gmail.com
ORCID iD: orcid.org/0009-0000-7962-7006

ФЕНОМЕН СПОРТУ В АКСІОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті феномен спорту розглядається як визначальна соціальна цінність, що виникла в результаті цивілізаційного розвитку людства. Зазначається, що під час заняття спортом людина реалізує такі цінності як свобода вибору, справедливість, гуманізм, змагальність, повага. Підкреслюється, що спортивна діяльність сприяє саморозвитку особистості, вихованню її духовних якостей.

Ключові слова: спорт, цінності, здоров'я, особистість, гуманізм, саморозвиток, функції спорту.

Постановка проблеми. Розвиток спорту як цивілізаційного й суспільного феномену розпочинається у стародавні часи. Тільки-но в людини з'являвся вільний час, її фізична енергія і дух змагальності потребували реалізації. Спорт став оптимальним винаходом, який поєднував як фізичну активність, так і духовно-ціннісні якості людини. Значущість спорту поступово зростала не тільки як ефективного засобу зміцнення здоров'я, а й як діяльності, що потребує наявності в людини таких цінностей (якостей), як сила духу, справедливість, чесність, наполегливість, працьовитість, гуманізм, до певної міри аскетизм тощо. Актуальність теми цього дослідження зумовлена декількома факторами: необхідністю утвердження здорового способу життя в українському суспільстві шляхом заняття спортом, а також важливістю розуміння спортивної діяльності не тільки в руховому та фізичному вимірах, але й у духовному сенсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі спорт як особлива форма буття людини ціннісного характеру аналізується фахівцями з різних галузей знань, що надало нам різнобічний матеріал для філософського осягнення цієї проблематики. Зокрема, Т. Круцевич і О. Марченко [1] досліджували особливості формування цінностей індивідуальної фізичної культури студентів, а Ю. Семенова [2] аналізувала фізичну культуру й спорт як дієві засоби соціалізації людини. Також важливими для нашого досліджен-

ня стали ідеї В. Білогур, представлені в роботі «Філософія спорту як новий науковий напрямок і нова навчальна дисципліна» [3], філософські роздуми І. Олексин у статті «Цінності спорту в контексті суспільного ідеалу гуманізму» [4], дослідження І. Іртищевої, І. Крамаренко, С. Романенко, Н. Гришиної, О. Іщенко за назвою «Глобальні тренди розвитку спортивно-оздоровчої діяльності» [5] й наукова розвідка П. Лівак, О. Павлової, Р. Кушніра «Спорт та інновації: розвиток фізичної культури та здоров'я через новаторські підходи в Україні» [6].

Окремий блок наукових праць присвячений ролі спорту як самоцінного соціального явища, що сприяє саморозвитку людини. Цю проблематику представлено в роботах А. Ільченко [7], В. Цибульської, Г. Безверхньої, В. Файдевич [8], С. Бацунова [9], О. Завальнюк [10] та ін.

Низка наукових праць репрезентує ціннісний світ професійного спорту. У них визначено недоліки й переваги аксіологічних настанов професійної спортивної діяльності. У цій царині здійснюють дослідження такі фахівці, як В. Добринський, А. Альошина, Ж. Мудрик, М. Мордик [11], І. Цап, Н. Семаль, Е. Ставрулов [12].

Формулювання мети. У статті планується дослідити сутнісні характеристики спорту як ціннісного феномену буття людини.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи спорт у ціннісному вимірі, ми свідомо ідеалізуємо це соціальне явище, при цьому розуміючи його недоліки у зв'язку з комерціалізацією та дегуманізацією спортивної діяльності в сучасному світі. Адже спортивна діяльність є важливою формою соціалізації індивіда, яка сприяє його духовно-ціннісному й фізичному розвитку.

На переконання Ю. Семенової, фізична культура і спорт є засобами соціалізації людини, під час якої вона засвоює соціальні цінності й норми, інтегруючись таким чином у соціальне оточення, перетворюючи соціальні імперативи в індивідуально-особистісні норми буття. Цінності, що пропагує спорт, можуть стати значною мотивацією до позитивних змін у світогляді та поведінці людини. Засвоївши їх, індивідуум стає залученим у символічний простір спорту, сприймаючи його знаково-символічну систему – стиль поведінки, відповідний одяг та мову. Разом із тим у людини завжди залишається ціннісний вибір залежно від власного спортивного ідеалу, спираючись на який вона визначається яким цінностям віддавати перевагу, якими принципами керуватись. Загалом долученість до фізичної культури і спорту є одними з ключових соціальних умов для становлення повноцінної особистості. «В процесі занять фізичною культурою і спортом людина отримує цінний довід спілкування й взаємодії, досягає високого рівня розвитку позитивних рис особистості, набуває фізичного і соціального здоров'я. Мова йде про

формування у індивіда системи цінностей, які поєднують в собі високо розвинуту духовну культуру з такими якостями, як ініціативність, активність, цілеспрямованість, наполегливість, заповзятливість й працелюбність» [2, с. 21].

З нашої точки зору, спорт за своєю природою є гуманістичним явищем, яке відображає прагнення людини до фізичного й духовного самовдосконалення. У цьому сенсі доречною є думка Ж.-П. Сартра про те, що гуманізм – це «приреченість людини на свободу». Показово, що Ж.-П. Сартр розглядає гуманістичний смисл свободи в поєднанні з всеохопною відповідальністю. У розумінні Сартра, «гуманізм» постає у двох значеннях. З одного боку, гуманізм – це теоретичний конструкт, який трактує людину як вищу цінність та мету будь-якої діяльності. З іншого боку, гуманізм розуміється французьким мислителем як перебування людини «поза самою собою» – вона здатна проєктувати себе, не занурюючись у свій внутрішній світ, а актуалізуючи свій життєвий проєкт назовні. Для цього людині необхідно дещо «втратити себе», знайти зовнішню мету для самореалізації. При цьому людина залишається головним фундатором своєї долі, а її внутрішні настанови є основою зовнішнього прояву, що і є гуманізмом. «На думку Сартра, значення справжнього гуманізму полягає в тому, що людина може стати усім, чим сама забажає» [4, с. 194].

Саме спорт виступає тією технологією, яка дозволяє людині самореалізуватись, знайти зовнішню й внутрішню гармонію у своєму житті. Гуманістичні основи спорту передбачають певні правила й норми проведення спортивних змагань, усвідомлення людиною того, що фізичні вправи втрачають свій сенс без духовно-ціннісного підґрунтя. Прагнучи до самовдосконалення шляхом спортивної діяльності, людина завжди має свободу вибору щодо форм, ритму, напрямів і засобів її реалізації. Головним у цьому процесі є внутрішня мотивація особистості, її власне уявлення про ціннісний світ спорту, його соціальне призначення.

Як приклад розгляньмо ціннісні аспекти боксу. Науковці наголошують, що ціннісний потенціал боксу як виду спорту проявляється в силі й красі людської постаті, яка поєднує фізичну вправність під час застосування сили, різноманітність і віртуозність рухових вправ, а також є демонстрацією доброзичливого ставлення до суперника, поваги під час виступу на ринзі. Бокс є проявом гармонії фізичної сили з духовними якостями, що у філософії спорту визначається як співвідношення «спортивного тіла» і «спортивної душі». Справжня боксерська майстерність ґрунтується на етичній парадигмі, суть якої зводиться до того, що розвинене фізичне тіло гармонізується моральною силою, яка спрямовується на реалізацію ціннісних орієнтирів спорт-

смена, його здатності бути благородним, ввічливим, стриманим, сильним, але не жорстоким. Вочевидь бокс має гармонізувати внутрішню суперечливу духовну природу людини, агресивні потяги якої спрямовуються в благородне русло. Бокс гуманістичний за своєю культурологічною сутністю, оскільки вгамовує нереалізовані бажання й комплекси людини. «На прикладі боксу людина вчиться у житті “не падати обличчям у бруд”, падаючи, знову підійматись, уміти тримати удари долі, стояти до останнього в боротьбі за самоствердження» [13, с. 113].

Отже, бокс, як й інші види спорту, не тільки загартовує людину фізично, але й формує в неї відповідні цінності, що безпосередньо залежить від постаті тренера, традицій спортивної школи, загальної культури спортсмена тощо.

На нашу думку, заняття спортом має призвести до усвідомлення його важливості для самої людини – розуміння визначальної ролі рухової активності для зміцнення здоров'я й підтримання енергетичного балансу організму.

А. Ільченко зауважує, що ціннісне ставлення людини до свого здоров'я та фізичного стану є показником саморозвитку особистості, її пріоритетів і норм, що відображають позитивне або негативне оцінювання фізичної культури та спортивної діяльності саме нею. Загалом набуті під час зайняття спортом якості, рівень фізичної культури є проявом рівня самосвідомості індивіда, що в підсумку характеризує стан розвиненості й гармонійності буття людини. «Фізична культура особистості характеризується певним рівнем самосвідомості, освіченості; культурою потреб та інтересів; організацією особистого часу, естетичністю смаку, властивостями рухів та будовою тіла; певним видом рухової діяльності, що складається на основі ціннісних орієнтацій, знань, переконань; культурою поведінки, яка формується на основі вимог і правил життєдіяльності і перетворюється в ціннісну якість особистості – вихованість» [7, с. 437].

Спорт і фізична культура є одними з джерел розвитку самосвідомості особистості, її ціннісно-духовного світу. Спортивна діяльність активізує енергетичний потенціал людини, який позитивно впливає на її емоційно-психологічний стан, працездатність, витривалість, цілеспрямованість, самодисципліну, спосіб життя тощо.

В. Цибульська, Г. Безверхня, В. Файдевич, узагальнюючи наукову літературу, констатують, що аксіологічне підґрунтя спорту і фізичної культури за формальними ознаками має відносно стабільний характер. Водночас зміст самих цінностей трансформується, вдосконалюється, доповнюється залежно від того, як розвинулась інтелектуальна й загальна культура суспільства. Ви-

щезначені автори спираються на погляди Л. Лубишевої, яка запропонувала власну класифікаційну систему цінностей фізичної культури і спорту, та визначають їх як когнітивні, рухові, технологічні, інтенційні та мобілізаційні. Когнітивні аксіологеми є знаннями про методологію й механізми становлення фізичного потенціалу особистості як підґрунтя організації її фізично-рухової активності, спортивного загартовування та здорового способу життя. Руховими цінностями є найкращі форми моторної діяльності, що набуті під час фізичних вправ, спортивних змагань. Вони є результатом особистих досягнень людини щодо розвиненості рухового апарату, статичних і динамічних якостей тіла. До технологічних цінностей фахівці відносять методики й засоби розвитку фізичної культури людини – комплекс методичних порад, практичних настанов, методичне забезпечення оздоровчо-спортивного тренування тощо. «Цінності інтенційного характеру відображають сформованість суспільної думки, престиж фізичної культури та спорту в конкретному суспільстві, їх популярність серед різних категорій населення, а головне – бажання і готовність людини до постійного розвитку та вдосконалення потенціалу власної фізичної культури. Мобілізаційні цінності – здатність до раціональної організації свого бюджету часу, внутрішня дисципліна, зібраність, швидкість оцінки ситуації та прийняття рішення, наполегливість у досягненні поставлених цілей, уміння спокійно пережити невдачу» [8, с. 229].

Вочевидь феномен спорту в аксіологічному сенсі є унікальним поєднанням різнорідних цінностей як індивідуального, так і суспільного характеру.

Однією з головних цінностей, закладених у спорті, є свобода самовираження людини, яка проявляється в можливостях трансформувати власну тілесність, посилити вольові, духовні й розумові якості, самостійно обираючи будь-який різновид систематизованої фізичної активності. Також ціннісними орієнтаціями особистості у спортивній діяльності можна визначити моральне благо, соціальну адаптацію, тілесну й духовну естетику, духовну і фізичну гармонію. Реалізація цінностей, закладених у спорті, є неможливою без самодисципліни, постійних практик із самовиховання й самовдосконалення шляхом здійснення самоподолання своїх вад, комплексів, фобій тощо. У комплексі такі дії є шляхом до самореалізації та самоствердження людини як особистості.

На думку С. Бацунова, ціннісними орієнтирами людини під час заняття спортом також виступають: «...суспільне визнання, покращення власних фізичних можливостей і навичок, підвищення рівня інтелекту та збільшення світоглядного горизонту; отримання матеріального та морального задоволення, прагнення до досконалості, поліпшення особистих, групових і абсолютних

рекордів, забезпечення себе і родини високими соціальними стандартами» [9, с. 16].

У сучасних вітчизняних реаліях особливе місце у спортивній діяльності професійного й аматорського рівнів посідає цінність патріотизму, яка має сприяти захисту національних інтересів України на міжнародній арені. Представляючи нашу країну на міжнародних змаганнях, українські спортсмени не тільки репрезентують власні спортивні досягнення, але й посилюють авторитет і впливовість держави.

Розмірковуючи про ціннісний потенціал спорту, О. Завальнюк констатує, що аксіологічне сприйняття фізичної культури позитивно впливає на емоційно-психологічний стан людини. Фізкультурно-оздоровчі та спортивні заняття запускають механізми самоаналізу, самовиховання й самодисципліни, забезпечуючи в такий спосіб усвідомлену, більш раціональну поведінку індивіда як суспільної істоти. Важливо, щоб цінності спорту набули життєво необхідного, особистісно орієнтованого характеру, трансформуючись у відповідні інтереси, потреби й поведінкові практики індивіда, які визначаються як суспільними, так й індивідуальними аксіологемами. «Ціннісне ставлення до явищ і предметів навколишнього світу дає змогу індивіду адекватно їх сприймати й оцінювати, встановлювати не лише їх суб'єктивну цінність (для самого себе), а й об'єктивну (для всіх). Залучення людей до занять фізичною культурою і спортом сприяє кращому пізнанню ними закономірностей розвитку фізичних якостей, рухових умінь та навичок, структури й функцій організму, забезпечує підвищення працездатності та внутрішньої організації життєдіяльності» [10, с. 183].

Варто підкреслити, що в ціннісному вимірі фізкультура і спорт є самі по собі визначальними цінностями, що напрацьовані людством протягом його розвитку. У зв'язку з цим збереження та розвиток спортивних традицій і шкіл є важливим завданням як державних органів, так й інституцій громадянського суспільства.

З нашої точки зору, окремого аналізу потребує аксіологічний складник професійного спорту, що має неоднозначний характер щодо впливу на ціннісний світ людини та суспільства.

Низка українських фахівців констатує, що професійна спортивна діяльність є складником загальної системи спортивного руху. При цьому функціональний прояв професійних видів спорту є амбівалентним за своїми наслідками на людину й суспільство порівняно зі звичайним спортом. Окремі норми професійного спорту не збігаються з цінностями сучасного соціуму. Наприклад, ідеться про жорстку комерційну спрямованість спортивних змагань, коли гуманістичні цінності й сам акт спортивної змагаль-

ності деформуються та нівелюються. Безумовно, сучасний спорт є суттєвим складником розважального бізнесу. Основним у сфері спортивного бізнесу, професійному спорті є питання, наскільки вигідні з комерційної точки зору ті або інші змагання. Як відомо, професійна спортивна діяльність виконує низку специфічних, властивих лише їй суспільних функцій. Варто наголосити на тому, що окремі функції, притаманні спорту загалом, у професійній спортивній діяльності набирають особливого значення. До базових функцій професійного спорту «слід віднести функцію “клапана безпеки” (її суттєвість полягає в тому, що через професійний спорт численна аудиторія глядачів і самих спортсменів має можливість “скинути” накопичену в організмі людини енергію, напругу й ворожі почуття в суспільно прийнятній формі; функцію моделювання поведінки – професійні спортсмени є зразком для наслідування в широких колах сучасного суспільства, особливо молоді. Якості й можливості, які формує спортивна діяльність використовуються у вигляді моделі для виховання інших членів суспільства; функція духовності – професійний спорт відіграє роль духовного, майже релігійного інституту. У ньому використовують ритуали й церемонії для підтримки цінностей системи суспільства» [11, с. 166].

Крім ціннісних деформацій, у професійних спортсменів може відбуватись поступове руйнування головної людської цінності – здоров'я. Виснажливі систематичні тренування, що обов'язково супроводжують професійний спорт, як правило, є причиною суттєвих фізіологічних змін. Якщо відсутній належний медико-біологічний контроль або нераціонально організований тренувальний процес, в організмі професійного спортсмена можуть розпочатись процеси декомпенсації, які стають причиною зменшення енергетичного ресурсу, пригнічують функції нервової й ферментативної систем, а також знижують адаптаційні можливості організму. «У таких умовах виникає ризик розвитку хронічних професійних захворювань. Серед головних чинників, що сприяють таким порушенням, дослідники виділяють не лише фізичне перенавантаження, а й систематичну мікротравматизацію, недостатнє технічне забезпечення тренувального процесу, ігнорування санітарно-гігієнічних норм. Професійний спорт, особливо у сфері вищих досягнень, передбачає регулярну дію професійних чинників ризику, що можуть негативно впливати на окремі органи та системи організму» [12, с. 2].

Спорт високих досягнень має особливий ціннісний контекст, який обумовлений тим, що спортивна діяльність такого роду набуває виключно професійного характеру, яка в більшості випадків напряму пов'язана з рекламним бізнесом, комерційними структурами та включена в економічне життя соціуму.

В. Сутула, О. Булгаков, А. Дейнеко, Л. Луценко зауважують, що комерціалізація спортивної діяльності не завжди супроводжується її професіоналізацією. Ці процеси взаємодетерміновані, але при цьому є різними за своїми характеристиками. Комерціалізація спортивної діяльності має об'єктивний характер та передбачає поєднання спорту з економічним складником. Потужним фінансовим структурам з економічної точки зору вигідно інвестувати ресурси у професійний спорт, оскільки він має широку рекламну аудиторію та за різними напрямками надає великі прибутки. «Потреба в отриманні високих доходів характеризує сьогодні й основні напрями діяльності федерацій, оргкомітетів різних змагань, МОК. Отже, комерціалізація спорту вищих досягнень – об'єктивний процес, який сприяє зростанню результатів, які показують спортсмени в ході змагань, а отже, і професіоналізації їхньої спортивної діяльності. В окремих випадках комерціалізація зумовлює зміну регламенту проведення найважливіших змагань, а через це побічно впливає на саму систему підготовки атлетів» [14, с. 29].

На нашу думку, комерціалізований спорт частково втрачає свою ціннісну привабливість у духовному вимірі, але стає аксіологічним орієнтиром у матеріальному сенсі та в контексті набуття відповідного соціального статусу, особливо серед молоді.

Аксіологічний зміст сучасного спорту зумовлений виконуваними ним функціями. Однією з найяскравіших функцій спорту є змагальна. Змагальність у спорті напряму пов'язана з суперництвом, яке регламентується відповідними уніфікованими правилами та забезпечується умовами і засобами оцінювання спортивних досягнень. Спортивна змагальність на локальному, національному та міжнародному рівнях має певні відмінності й схожі риси щодо класифікації та правил проведення спортивних заходів. Цінність змагальності у спорті полягає у спрямованості на найкращий результат, зафіксований у відповідних показниках перемоги над суперниками або в інших критеріях, що прийняті для визначення рівня спортивних результатів. Важливо, що дух змагальності дозволяє виявити потенційні можливості індивідуума. У свою чергу виховна функція спорту спрямована, з одного боку, на підвищення якісних показників феномену змагальності, з другого, – сприяє гармонійному становленню соціально активної особистості. Наступна функція спорту – підвищення фізичної активності людини спрямована на її підготовку до різноманітних форм суспільного життя й детермінує всебічний розвиток громадянина, удосконалюючи його духовні та фізичні якості, розширюючи набір життєво необхідних фізичних навичок, підвищуючи рівень їхньої надійності в екстремальних умовах. Рекреаційно-куль-

турна та оздоровча функції спорту передбачають загартовування й зміцнення здоров'я людини, створення умов для активного дозвілля, розвитку здорового способу життя. «Пізнавальна функція передбачає використання спортивної діяльності як моделі для вивчення фізичних і психічних можливостей людського організму в екстремальних умовах. Видовищна функція, з одного боку, задовольняє прагнення великої кількості людей одержати емоційний заряд як учасників змагань у ролі вболівальників, з іншого, – створює прекрасні умови для просвітницької роботи з метою залучення широкої аудиторії глядачів до регулярних занять фізичними вправами. Престижна функція полягає в тому, що успіхи в розвитку спорту та перемоги спортсменів піднімають престиж окремих людей і колективів, держави в цілому» [15, с. 110].

Висновки. Спортивна діяльність у ціннісному вимірі є формою відтворення таких аксіологем буття, як змагальність, чесність, доброзичливість, повага, гуманізм, свобода, справедливість тощо. Без ціннісного підґрунтя спорт втрачає своє унікальне виховне, світоглядне й регулятивне значення, перетворюючись на набір фізичних рухів або на різновид бізнесу, для якого відповідно основною метою є прибуток. Видовищність і яскравість спорту робить його привабливим для молоді, що відкриває шлях для гармонійного розвитку особистості, яка долучилась до систематичної спортивної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Круцевич Т. Ю., Марченко О. Ю. Сформованість цінностей індивідуальної фізичної культури студентів різних відділень вузу. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2008. № 3/4. С. 103–106.
2. Семенова Ю. А. Сучасний спорт і здоров'я людини як соціокультурні цінності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Теорія культури і філософія науки*. 2011. № 940, вип. 41. С. 20–23.
3. Білогур В. Є. Філософія спорту як новий науковий напрямок і нова навчальна дисципліна. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2013. № 54. С. 138–154.
4. Олексин І. Я. Цінності спорту в контексті суспільного ідеалу гуманізму. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. Вип. 3/4. С. 190–203.
5. Глобальні тренди розвитку спортивно-оздоровчої діяльності / Іртищева І. О., Крамаренко І. С., Романенко С. С. та ін. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. № 7 (1). С. 150–156.
6. Лівак П. Є., Павлова О. М., Кушнір Р. Г. Спорт та інновації: розвиток фізичної культури та здоров'я через новаторські підходи в Україні. *Академічні візії*. 2024. Вип. 30. С. 1–12.

7. Ільченко А. І. Ціннісне ставлення особистості до різних складових фізичної культури. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2011. Вип. 15, кн. 1. С. 431–438.
8. Цибульська В. В., Безверхня Г. В., Файдевич В. В. Формування цінностей фізичної культури до професійно-прикладного самовдосконалення. *Rehabilitation and Recreation*. 2022. № 11. С. 227–233.
9. Бацунов С. М. Спорт як соціокультурний феномен : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Запоріжжя, 2012. 20 с.
10. Завальнюк О. В. Цінність фізичної культури та спорту як об'єкт філософського пізнання. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури*. 2017. Вип. 3 К (84). С. 181–184.
11. Добринський В., Альошина А., Мудрик Ж., Мордик М. Професійний спорт у сучасному суспільстві: проблеми та перспективи. *Молодіжний науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Фізичне виховання і спорт*. 2018. Вип. 29. С. 165–170.
12. Цап І. Г., Семаль Н. В., Ставрулов Е. М. Переваги та недоліки впливу на здоров'я в професійному спорті. *Академічні візії*. 2025. Вип. 42. С. 1–10.
13. Андрєєва О. Формування київської школи «філософії спорту» як теоретико-світоглядної основи фізкультурно-спортивної науки. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2012. № 3. С. 110–116.
14. Сутула В., Булгаков О., Дейнеко А., Луценко Л. Основні тенденції та суперечності в розвитку сучасного спорту. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві* : зб. наук. пр. 2016. № 3 (35). С. 26–32.
15. Татарченко Л. І. Фізична культура і спорт у системі загальнолюдських цінностей, забезпечення здоров'я і фахової дієздатності. *Грані*. 2011. № 5 (79). С. 108–110.

REFERENCES

1. Krutsevych, T. Yu., Marchenko, O. Yu. (2008). Sformovanist tsinnosti indyvidualnoi fizychnoi kultury studentiv riznykh viddilen vuzu. *Sportyvnyi visnyk Prydniprov'ia – Sports Bulletin of the Dnieper Region*, 3/4, 103–106 [in Ukrainian].
2. Semenova, Yu. A. (2011). Suchasnyi sport i zdorov'ia liudyny yak sotsiokulturni tsinnosti. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia : Teoriiia kultury i filosofia nauky – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Theory of Culture and Philosophy of Science*, 940, issue 41, 20–23 [in Ukrainian].
3. Bilohur, V. Ye. (2013). Filosofiia sportu yak novyi naukovyi napriamok i nova navchalna dystsyplina. *Humanitarnyi visnyk ZDIA – Humanitarian Bulletin of ZSEA*, 54, 138–154 [in Ukrainian].
4. Oleksyn, I. Ya. (2015). Tsinnosti sportu v konteksti suspilnoho idealu humanizmu. *Multyversum. Filosofskyi almanakh – Philosophical Almanac*, issue 3–4, 190–203 [in Ukrainian].

5. Hlobalni trendy rozvytku sportyvno-ozdorovchoi diialnosti / Irtyshecheva, I. O., Kramarenko, I. S., Romanenko, S. S., et. al. (2022). *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*, 7(1), 150–156 [in Ukrainian].
6. Livak, P. Ye., Pavlova, O. M., Kushnir, R. H. (2024). Sport ta innovatsii: rozvytok fizychnoi kultury ta zdorov'ia cherez novatorski pidkhody v Ukraini. *Akademichni vizii – Academic visions*, issue 30, 1–12 [in Ukrainian].
7. Ilchenko, A. I. (2011). Tsinnisne stavlennia osobystosti do riznykh skladovykh fizychnoi kultury. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and Methodological Problems of Upbringing of Children and Student Youth issue*, 15, 1, 431–438 [in Ukrainian].
8. Tsybul'ska, V. V., Bezverkhnia, H. V., Faidevych, V. V. (2022). Formuvannia tsinnosti fizychnoi kultury do profesiino-prykladnoho samovdoskonalennia. *Rehabilitation and Recreation*, 11, 227–233 [in Ukrainian].
9. Batsunov, S. M. (2012). Sport yak sotsiokulturnyi fenomen. *Extended abstract of candidate's thesis*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
10. Zavalniuk, O. V. (2017). Tsinnist fizychnoi kultury ta sportu yak ob'iekt filosofskoho piznannia. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury – Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 15: Scientific and Pedagogical Problems of Physical Culture*, issue 3 K (84), 181–184 [in Ukrainian].
11. Dobrynskyi, V., Aloshyna, A., Mudryk Zh., Mordyk, M. (2018). Profesiinyi sport u suchasnomu suspilstvi: problemy ta perspektyvy. *Molodizhnyi naukovi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Fizychnye vykhovannia i sport – Youth Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. Physical Education and Sports*, issue 29, 165–170 [in Ukrainian].
12. Tsap, I. H., Semal, N. V., Stavrulov, E. M. (2025). Perevahy ta nedoliky vplyvu na zdorov'ia v profesiinomu sporti. *Akademichni vizii – Academic visions*, issue 42, 1–10 [in Ukrainian].
13. Andriieva, O. (2012). Formuvannia kyivskoi shkoly «filosofii sportu» yak teoretyko-svitohliadnoi osnovy fizkulturno-sportyvnoi nauky. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia i sportu – Theory and Methods of Physical Education and Sport*, 3, 110–116 [in Ukrainian].
14. Sutula, V., Bulhakov, O., Deineko, A., Lutsenko, L. (2016). Osnovni tendentsii ta superechnosti v rozvytku suchasnoho sportu. *Fizychnye vykhovannia, sport i kultura zdorov'ia u suchasnomu suspilstvi : zbirnyk naukovykh prats – Physical Education, Sport and Health Culture in Modern Society: Collection of Scientific Works*, 3(35), 26–32 [in Ukrainian].
15. Tatarchenko, L. I. (2011). Fizychna kultura i sport u systemi zahalnoliudskykh tsinnosti, zabezpechennia zdorov'ia i fakhovoi diiezdatnosti. *Hrani – Facets*, 5(79), 108–110 [in Ukrainian].

Tkachenko Oleksandr Volodymyrovych, graduate student of the Department of Philosophy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF SPORT IN THE AXIOLOGICAL DIMENSION

The article examines the phenomenon of sport as a fundamental social value that emerged through the civilizational development of humanity. It is noted that, in engaging in sports, an individual embodies such values as freedom of choice, justice, humanism, competitiveness, and respect. The study emphasizes that sporting activity contributes to personal self-development and the cultivation of spiritual qualities.

Keywords: sport, values, health, personality, humanism, self-development, functions of sport.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:[342.1:141]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342255>

Ізюта Петро Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін, Інститут права та суспільних відносин, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ, Україна
e-mail: selenatega@gmail.com
ORCID iD: 0000-0001-9851-3434

Женжера Сергій Володимирович, кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародних відносин та політичного консалтингу, Інститут права та суспільних відносин, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ, Україна
e-mail: shyjed@ukr.net
ORCID iD: 0009-0000-8154-1164

КОНЦЕПТ СИЛИ У ФОРМУВАННІ ФІЛОСОФІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ НЕЗАЛЕЖНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ (СВІТОГЛЯДНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

У статті акцентовано на відсутності єдиної національної ідеї сучасної України. Висунуто припущення щодо орієнтації на концепт сили. Проаналізовано поняття сили в історії філософії в її конструктивних проявах. Наголошено на важливості популяризації на міжнародному рівні сильних сторін Української держави та народу. Звернено увагу на підготовку фахівців відповідних сфер та служб.

Ключові слова: національна ідея, прояви сили, самовдосконалення, страх, внутрішня сила, помікований шлях, стратагеми.

Постановка проблеми. У сподіванні на завершення війни, яка є екзистенційною для нашої держави та народів, що її населяють, українці нерідко відчують серйозну невідповідність між очікуваннями міжнародної допомоги, справедливості й реальним ставленням деяких іноземних партнерів, організацій, конкретних

політиків. До цього не варто підходити радикально та кидати звинувачення в геополітичній змові, морально-етичній непорядності, співробітництві з агресором – важливо паралельно працювати над власним іміджем та усвідомленням того, які очікування є об'єктивними, а які жодним чином не співвідносяться з поглядом на Україну зі сторони інших геополітичних гравців.

З логічної точки зору, маємо спиратися на певну національну ідею, на її основі формувати стратегію розвитку й підвалини прийняття конкретних політичних, дипломатичних, юридично-правових, воєнних рішень. І якщо національна ідея буде пов'язана з хоч якимось виживанням, тоді стратегія полягатиме в тому, аби нас просто залишили у спокої, дозволили бути «другим, третім номером» за спинами у держав і народів, що визначають міжнародну повістку. Якщо ж Україна сподівається на перемогу, справедливість, відновлення територіальної цілісності, відбудову, репарації, покарання воєнних злочинців, викриття їхніх спільників тощо, тоді в основі має лежати активна і потужна національна ідея.

Відповідно ми маємо не боятися говорити про прояви сили. Сила здатна виступити тим конкретним філософським поняттям, на якому може ґрунтуватись один із векторів національної ідеї незалежної та самостійної Української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська національна ідея активно дискутується, цьому питанню присвячуються окремі конференції [1]. Проте воно має переважно проблематичний характер [2], у кращому разі йдеться про перспективи, генезу. Це відбувається через відсутність національного консенсусу та подальшої державної програми з його реалізації. Одним із пояснень є той факт, що попередня ідея щодо здобуття незалежності була реалізована в 1991 р. [3]. А отже, розпочався процес формування нової, який значною мірою залишається стихійним і не завжди контрольованим.

Якщо ставити питання не лише на рівні лозунгів та неофіційної ідеології, але звернутися до філософсько-правових засад, то слід акцентувати на стратегічних програмних документах, прийнятих на найвищому рівні або таких, що плануються до дискусії й підписання.

Концепт сили досі відсутній у Стратегії сталого розвитку України, як в офіційно затвердженій у 2020 р. Президентом України Петром Порошенком [4], так і в проєкті до 2030 р. (наразі авторами є депутати О. А. Недава, А. В. Бабак, О. В. Співаковський, О. В. Кірш) [5]. У чинному документі розділ 3 «Дорожня карта та першочергові пріоритети реалізації Стратегії» містить чотири вектори руху: розвиток, безпека, відповідальність, гордість. Ці ж вектори повторюються у проєкті закону до 2030 р. (розділ 1 «Стратегічне бачення сталого розвитку України»).

Указ Президента України Володимира Зеленського «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. хоча і виданий «З метою забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина...», але є, скоріше, документом із підготовки до прийняття відповідної стратегії та акцентує на зібранні експертів. Він містить 17 цілей та не орієнтований на прояви сили [6].

Таким чином, бачимо, що офіційних спроб на загальнодержавному рівні прямо говорити про «силу» у складі національної ідеї, тобто про «сильну Україну», досі немає. Тому філософи та юристи мають змогу, та, на нашу думку, нагальну потребу, проаналізувати відповідний історичний і теоретичний матеріал стосовно поняття «сили» (яка не потрапляє до переліку загальноновизнаних філософських категорій), залучивши джерела як спеціально філософські, так і спільні для історії філософії та філософії права. У цій розвідці ми звертаємося до розуміння сили в давньокитайській традиції [7; 8], з античної доби залучаємо методологію Арістотеля [9–11], із доби Давнього Риму наводимо бачення Марка Аврелія [12]. Доба Нового часу стосовно проявів сили з очевидністю вимагає обережного та конструктивного залучення концепції Нікколо Мак'явеллі [13]. Також ми не можемо обійти увагою творчість Фрідріха Ніцше [14], але в максимально поміркованій формі, не з метою рецепції радикальних ідей, але з акцентом на самовдосконаленні людини, перевершення самої себе.

Формулювання цілей. Відповідно до вищезазначеного, наше дослідження покликане звернути увагу на те, що сила або демонстрація сили може стати п'ятим вектором сталого розвитку України (разом із зазначеними вище розвитком, безпекою, відповідальністю, гордістю). У такому разі стратегія нашого спільного руху набуде додаткової цілеспрямованості та зовнішньої активності (у політичному, культурному, науковому сенсах тощо).

Виклад основного матеріалу. Дозволимо собі висловитись наступним чином, що у філософсько-правовій практиці наявний досить неприємний парадокс. З одного боку, існують досить детально розроблені міжнародне право та міжнародне гуманітарне право (або право війни, яке обговорюється в загальноєвропейському масштабі щонайменше з часів Першої світової війни). Проте ці види права, покликані знімати міжнародну напругу, зупиняти збройні конфлікти або принаймні робити їхній перебіг цивілізованішим, захищати цивільне населення, враховувати права полонених, не спрацьовують саме в ті моменти, коли є найбільш потрібними. Ми бачимо на власному прикладі, що залучення інтересів ключових геополітичних гравців роблять

неефективними, суто формальними або взагалі нівелює: 1) санкції; 2) постанови про міжнародний розшук; 3) угоди щодо воєнної та фінансово-воєнної допомоги тощо. Усі ці речі часто залишаються на папері, визнаються в мирний час, але далеко не всі держави та міжнародні організації наважуються вжити відповідних заходів проти озброєного агресора чи просто сильного опонента.

Фактично ситуація не відповідає науковій моделі світогляду, коли окремі питання мають бути приводом для прийняття рішень, пошуку конкретних відповідей. Тоді як міжнародне право досі нагадує, скоріше, філософію, де цінність становлять вічні питання, а всі рішення відносні та історично і культурно плинні, не пов'язані з об'єктивною істиною, оскільки в кожній стороні «правда» своя.

Відповідно, на нашу думку, слід робити акцент не лише на міжнародному праві (не сподіватись на норми як такі), але на міжнародній соціальній філософії (впроваджувати ідеї, зокрема наші національні ідеї, у міжнародне світоглядне поле) та міжнародній психології (впливати на рівень сприйняття партнерами України її цінностей і вимог). У першому аспекті самій Україні важливо працювати над ідеєю, а не лише фактом, суб'єктності, незалежності нашої держави. У другому – життєво важливо вжити засобів міжнародного рекламування позитивного іміджу України як сильної геополітичної одиниці, чіпати яку не стільки «незаконно», як «собі дорожче»; отже, нам життєво необхідні майстри та просто фахівці зі своєї «геополітичної реклами»; ними можуть бути дипломати, журналісти, філософи, політологи, аналітики, блогери, діячі культури. Тоді як усім нам українцям варто навчитись: 1) демонструвати силу на ключових напрямках внутрішнього розвитку та міжнародної комунікації, оскільки вже сама демонстрація справляє враження та забезпечує певні гарантії; 2) рекламувати ті досягнення і прояви сили, що вже об'єктивно наявні завдяки нашим військовим і представникам усіх тих мирних сфер діяльності, що відзначаються креативністю й розвитком.

Зазначимо також, що відсутність національної ідеї перетворює державу в очах світової спільноти на другорядну, меншовартісну, провінційну в поганому сенсі слова (таку, де відсутнє держане мислення, а стратегічне мислення є дрібним, невинахідливим, позбавленим амбіцій). І це відбивається на механізмі суспільного добору професійних кадрів. Приміром, агресивна держава з деструктивним намаганням підкорити сусідів, розв'язати війну заради війни або неправомірної здобичі має викривлену, але конкретну національну ідею. І під цю ідею вимушено відкриває соціальні ліфти (полегшує динаміку вертикальної стратифікації) та розширює й підтримує відповідні опції для горизонтальної стратифікації. Це банально пояснюється тим, що по-

трібні талановиті люди, які вміють воювати та організовувати бойові дії на всіх рівнях та етапах. Звичайно, ці люди будуть використані та згодом забуті або знищені (як сталося у 1937 р. із царськими офіцерами, що допомогли створити Червону армію та виграти Громадянську війну). Але в короткостроковій перспективі наявність будь-якої національної ідеї призводить до динамічного руху. І з кожним разом знаходяться нові люди, приходять наступні покоління, що мають змогу реалізуватись, проявити власні здібності хоча б у певний проміжок часу.

Тоді як відсутність національної ідеї в цілому перетворює суспільство на підкреслено корумповане й депресивне, у якому абсолютно всі посади розподіляються серед знайомих просто тому, що це спосіб заробити гроші (чесним і нечесним шляхом), тоді як завдання по досягненню певного результату державного рівня взагалі відсутнє. У підсумку, найбільш креативна частина суспільства не здатна проявити професійні здібності або спрямовує всю енергію виключно на те, аби втриматись на певній посаді та вдовольнити формальним вимогам, наприклад, заповнивши купу нікому не потрібних паперів, що імітують «бурхливу діяльність»

Наявність же національної ідеї, у синергетичній термінології, можна назвати атрактором, що притягує групу людей, які готові відверто працювати на результат і уникати імітації в принципі. Доки ідея жива, вона в певних межах нейтралізує вплив корупції, а добір фахівців залежить не від формальних досягнень і знайомств, але від наявних дієвих *hard skills*. Тому конструктивний підхід полягає в тому, аби підживлювати такий національний вектор, а не боротися з корупцією якимось «узагалі». Ідеальне викорінення корупції все одно неможливе, оскільки люди природно спілкуються та мають коло знайомих, родичів тощо. Але значення національної ідеї має перевищувати цінність подібних корупційно-коопераційних зв'язків і мереж.

Розуміння сили без агресивних амбіцій, без намагання підкорити та зманипулювати не так просто знайти на рівні філософських засад. Скоріше, доводиться звертатись до погляду на вчення відповідних філософів лише з потрібного нам боку. Тому назвемо п'ятірку концептуальних засад не у хронологічному порядку, але від проведення найбільш прямих аналогій до використання окремих аспектів.

1. Якщо наводити перелік філософських вчень, пов'язаних із проявом сили, варто розпочати зі згадки про Фрідріха Вільгельма Ніцше (1844–1900). Ряд його ідей були і досі залишаються епатажними, провокаційними, нетолерантними, такими, що звучать радикально. Проте слід взяти до уваги важкий стан здоров'я філософа, що мав відбиток на його психіці. І, зрештою, очевидно, що довші роки життя та відсутність нападів головного болю з великою ймовірністю надали б

його ідеям більш завершеної форми. Хоча сказати «систематичної» не так просто, оскільки філософія Ніцше пов'язана зі світоглядом, орієнтованим на домінування волі над розумом, а отже, ближча до ірраціоналізму.

Уже з вищезазначеного очевидно, що буквально наслідувати Ніцше на рівні національної ідеї неприйнятно через небезпеку наразитись на звинувачення у прихованому фашизмі та різного роду дискримінації (зокрема за статевими та віковими ознаками). Крім того, емоційне тло його вчення є досить агресивним, що, можливо, зумовлено постійною боротьбою з хворобою та очікуванням нових нападів.

Але конструктивний момент з орієнтацією на прояв сили волі все ж можливо виокремити. Варто зробити акцент на прагненні до самовдосконалення аж до самоперевершення (гарним прикладом філософських досліджень у цьому руслі є праця [14]). Це не означає стати надлюдиною чи проголосити таку програму в державному масштабі в сенсі зневаги до людей, не означає самоствердження шляхом постулювання слабкості, нікчемності, примітивності якихось інших, занадто звичайних тощо. Але йдеться про сміливість змінитись у позитивному руслі такою мірою, аби не впізнати самого себе та власну країну.

Ще одним методологічним аспектом, який наочно демонструє філософія Ніцше, є регулярне протиставлення стратегії сили та стратегії жертвовності (іноді вони персоніфікуються через Діоніса та розп'ятого Христа). Варто усвідомити, що насправді працюють обидві. Історія Ісуса Христа дає абсолютний приклад того, як можна переконати опонента шляхом повної відмови від застосування сили. У такому разі доводиться констатувати повну відсутність ангажованості, тиску, примусу, визнання правоти через страх покарання тощо. А той, хто вважав себе переможцем, несподівано виявляється переможеним на духовному рівні, оскільки бачить, що його опонент готовий загинути за власні переконання (у суто філософському сенсі відповідно вчинив Сократ). Проте в цьому разі, обговорюючи стратегію демонстрації сили, ми намагаємося запобігти черговим спробам завдати шкоди Україні й українцям, перервати ланцюг регулярної жертвовності, аби вона не перетворилась на національно-ментальну звичку. Тому конструктивні аспекти вчення Ніцше можуть виявитися повчальними, але їх слід сприймати у складі набору достойних альтернатив.

2. Ще одна з найбільш одіозних постановок питання стосовно демонстрації сили належить Нікколо Мак'явеллі (1469–1527). Буквальне використання його порад виглядає в сучасних умовах неможливим через суто прагматичну мотивацію (утримання влади), яка не залишає місця морально-етичному складнику. Подібна позиція може бути цікавою для відвертого тирана. Проте в ситуації

постнекласичної науки, коли навіть природознавство опікується етичними аспектами власних винаходів і внутрішньої згоди на пошуки в тому чи іншому напрямку, індиферентні до моралі суспільні настанови та національна ідея виглядають абсурдно. На жаль, такого роду рішення іноді приймаються на рівні відносин суб'єктів міжнародного права, але і тут процеси глобалізації, на нашу думку, мають привести до практичного врахування хоча би міркувань справедливості й дотримання юридично затверджених угод.

Також підхід Мак'явеллі можна розглядати і як своєрідний захисний механізм. Варто згадати його славетне співвідношення любові та страху: «Усе ж Державець має бути обачним у своїй довірливості і вчинках, не лякатися себе самого і діяти неквапливо, з мудрістю і людяністю, щоб зайва довірливість не призвела до необережності, а надто велика підозріливість не зробила його нестерпним. Звідси виникла суперечка, що краще: щоб його любили, а не боялись, чи навпаки. Відповідають, що бажано було б і те, і те. Але оскільки поєднати це важко, то куди краще навіювати страх, ніж бути любимим, якщо вже без чогось одного довелося б обійтися» [13, с. 461]

Якщо подивитись на цю пораду не з точки зору боротьби за владу чи збройної агресії, але з позицій обстоювання власних справедливих інтересів, наприклад захисту території, прав за міжнародними угодами тощо, тоді зовсім не обов'язково нав'язувати страх. Фактично перед нашим опонентом можна поставити таку пропозицію: або вирішуємо ситуацію «полюбовно», або ж хай начувається. Це жодною мірою не принизить, хто і не прагнув конфлікту, але приклади жорсткого покарання (зокрема на рівні санкцій чи міжнародного трибуналу) мають зупинити занадто самовпевнених. Фактично страх постає не знаряддям панування над кимось, але засобом попередження для тих суб'єктів міжнародного права, які мають звичку орієнтуватися суто на власні інтереси. Відповідно в їх же інтересах буде уникнути небезпеки, що може бути викликана нашою силою (аж до ЗСУ та ССО) та дипломатичною і юридичною принциповістю в обстоюванні державних і національних інтересів.

Для України конкретною порадою від Мак'явеллі можуть бути слова стосовно порівняння стратегій прояву сили: «...треба врахувати ще одну обставину, а саме: чи володіє Державець такою державою, що може, в разі потреби, триматися власними силами, чи йому завжди необхідна чужа оборона... що, по-моєму, вистояти зуміють саме ті, хто завдяки масі людей чи грошей здатний виставити достатнє військо й дати бій усякому, хто на нього нападе. Навпаки, чужого захисту, по-моєму, завжди потребують ті, хто не може битися з ворогом у чистому полі, а змушений шукати сховку за мурами і там боронитися» [13, с. 445]. Відповідно, набагато перспективнішим є, по-перше, мати власні

сили для вирішення ключових екзистенційних завдань, забезпечення виживання держави та її народів, а по-друге, значно надійніше, демонструвати незалежність від зовнішньої допомоги. Інакше людина та держава справлятимуть враження слабких, що ховаються за стінами, покладаються на чужі гарантії та є легкою здобиччю.

3. Говорячи про демонстрацію сили, варто звернутись і до традиції стоїків, зокрема згадати філософа-імператора Марка Аврелія Антоніна (121–180). На його прикладі можна побачити парадоксальний варіант прояву сили, оскільки йдеться про важливість сили внутрішньої, а не зовнішніх її атрибутів (якими він, зважаючи на унікально високий соціальний статус, володів безпосередньо та чудово розумів їхні можливості й вартість). Здавалося б, під проявами сили слід мати на увазі якраз зовнішні аспекти. Проте цілком можна розрізнити як прояви зовнішньої сили (своєрідні прояви проявів), так і прояви внутрішньої. Останні, на перший погляд, можуть бути непомітними, але свідчать про надійний фундамент, потужні засади певної концепції, філософії, світогляду, ментальності, місії.

Відразу слід зауважити, що не варто впадати у крайність та буквально слідувати визначенню сили із 7-ї книги «Розмислів»: «54. Всюди та завжди лежить у твоїй силі, щоб побожно погодитися мовчки із своїм сучасним положенням; поводитися справедливо по відношенню до тих, що над тобою, та своїм вишколом впливати на свої теперішні думки, щоб до них не вкрадалося ніщо, що не було передше добре перевірене» [12, с. 71]. Недарма до стоїків належали як визначні чиновники Давнього Риму (разом з імператором), так і раби, зокрема Епіктет (бл. 50–135–140). У цьому контексті ми говоримо про силу як національну ідею саме для того, аби уникнути перетворення української держави на випробувальний полігон чужих геополітичних інтересів та видів зброї. Тому йдеться не про силу, потрібну для того, аби стоїчно терпіти. Навпаки, згадаймо парадокс, добре відомий професійним військовим: оборонятися на стратегічному та оперативному рівнях набагато важче, аніж наступати (оскільки доводиться відповідати на удари, віддавши ініціативу опонентові), але в той же час зовнішні спостерігачі схильні вбачати більшу силу якраз за тими, хто наступає, нападає, проявляє агресію. Україна вже сповна відчула наслідки такої несправедливої ситуації, тож не має потреби її повторювати.

Отже, сенс прояву внутрішньої сили має бути активним. Слід знаходити механізми демонстрації нашої духовної, культурної, інтелектуальної, економічної, військової, загалом цивілізаційної потужності без попереднього етапу важких випробувань на очах в усіх охочих. Якраз вдало дібраний механізм прояву внутрішньої сили має дозволити всього цього уникнути.

Деякі поради можна запозичити у Марка Аврелія безпосередньо. По-перше, це постійний мотив ставлення до матеріальних благ, як до чогось плінного, а отже, життя без страху втрати та навіть власної смерті (хоча і з повагою до неї). Тут можна згадати відомі слова з тієї ж 7-ї книги «Розмислів»: «69. Досконалість морального характеру полягає в тому, щоб проводити кожний день так, якби від був останній...» [12, с. 74] або «56. Гадай про себе, що ти мертвий та що в цій хвилині ти закінчив своє життя; і проживай згідно з природою ту решту життя, що ще тобі залишилася» [12, с. 71]. Не боятися смерті не означає померти. Але відсутність такого страху та прив'язаності до матеріального справляє потужне враження.

Іншим моментом є цікава аналогія з борцем, якою Марк Аврелій явно по-слуговувався в ситуаціях, пов'язаних із протистояннями. У 7-й книзі присутня порада щодо готовності до бою, хоча вона і справляє враження «гри другим номером»: «61. Мистецтво життя схоже більше на мистецтво борця, як на мистецтво танечника, в тому відношенні, що воно повинно стояти готове й сильне зустріти атаки, що приходять нагло й несподівано» [12, с. 72]. Але продовження цієї теми у книзі 12 гарно розкриває ідею внутрішньої сили: «У приміненні своїх принципів ти мусиш бути подібний до панкратиста, а не до гладіатора, бо гладіатор дозволяє впасти мечеві, яким послуговується, і його вбивають. Але перший завжди має свою руку і не потребує робити нічого, тільки користуватися нею» [12, с. 129]. Відповідно, бачимо сенс спиратися на ті «козири», що маємо у власних руках, не розраховуючи на допомогу зовні чи несподіваний загальний розклад карт, чекати якого можна дуже довго. Коли «сильні карти» в тебе на руках, будь-який розклад стає сприятливим. І опоненти й партнери змушені з цим рахуватися.

4. Військовий аспект мистецтва демонстрації сили одним із своїх першоджерел має збірку 36 давньокитайських стратагем [7]. Вона має значну евристичну силу, потенціал для наслідування, оскільки, крім канонічних, деякі сучасні перекладачі-коментатори пропонують власні доповнення як у позитивному, так і в негативному сенсі (т. зв. «антистратагеми» або катастрофічні стратегічні помилки). Її наскрізною темою є діалектика сили-слабкості та їх прояви. По-перше, це приховування намірів. Домінуюча концепція китайського стратегічного мислення (викладена в першій же стратагемі) – обман (опонента, союзників, власних солдат) – тобто, коли збираєшся щось робити, роби вигляд, що чиниш інше, бажано діаметрально протилежне. Це головна ідея китайської стратегії всіх часів. Конкретні поради викладені у стратагемах № 1, 7, 8, 10, 16, 21, 24, 27–30, 32, 34. Аби впровадити це на практиці, варто спробувати замаскувати певний план своїх дій: 1) визначити головну мету своєї діяльності в тій чи іншій сфері; 2) сформулювати протилежну до неї; 3) розпочати імітувати рух до цієї

протилежності; 4) здогадатись, як у цей час приховано рухатися до справжньої мети. Мотив демонстрації та приховування сили так само характерний для концепції легендарного давньокитайського генерала Сунь-Дзи (орієнтовно 544–496 до н. е.) [8], що презентує одне з найперших в історії цілісних бачень філософії воєнної справи.

По-друге, ціла група стратагем пов'язана з ситуацією, коли сила опонента є очевидною, і пряма боротьба видається вкрай важкою. Тоді китайці радять почати перемагати, не розпочавши війни. Тобто спочатку сили суперника варто послабити непрямим впливом: 1) слід діяти поступово і таємно; 2) можна використати протистояння ворога з іншими опонентами. Конкретні випадки наведено у стратагемах №3, 4, 15, 19, 23, 25, 33, 35.

І, по-третє, можна зробити ставку на внутрішню слабкість опонента (незалежно від того, наскільки сильним він здається ззовні). Таку слабкість варто та слід: 1) шукати й помітити; 2) за відсутності спровокувати самому; 3) скористатися нею, а не лише спостерігати. Рух всередині будь-якої стійкої системи завжди присутній, і, як правило, він діалектичний, тобто являє собою боротьбу протилежностей. Достатньо їх виокремити й порушити баланс. Цій тематиці присвячено стратагеми №9 та 20.

Загалом настанови на обман і таємні дії не відповідають нашій ментальності й українським воєнним традиціям. Але чітке усвідомлення та врахування того, що ворог знає про тебе (на відміну від реального стану справ), є суттєвою та корисною інтелектуальною практикою. Вміння ж пошуку внутрішніх слабкостей за зовнішніми проявами сили є нагальною необхідністю для вітчизняного стратегічного мислення, оскільки в реаліях геополітики ми регулярно маємо справу з тими, хто спирається на силові переваги, вважає Україну слабкою ланкою, на яку легко тиснути, тощо.

Також повчальною є сама настанова на виховання культури стратегічного мислення, згадки про яку ми бачимо в текстах тисячолітньої давнини. Один з авторів цієї статті спеціально акцентував на можливостях вдосконалення техніки підготовки військових у сенсі вдосконалення логічної та евристичної культури мислення в окремому дослідженні [15].

5. Також філософські засади використання поняття сили можуть бути не лише історико-філософськими, але й методологічними. Наприклад, Арістотель (384–322 до н. е.) не включив «силу» до славетного переліку 10 категорій [9, с. 5–33]. Звичайно, можна спробувати як її аналог вести мову про ентелехію (ἐντελέχεια) або енергію (ἐνέργεια). Або підійти не з точки зору фізики, але психології, та згадати відчуття, розум і волю як силу душі [10, с. 2–203].

Проте один з аспектів методу Арістотеля, орієнтований на середній, поміркований шлях, дозволяє подивитись на поняття сили практично. Одне

з класичних формулювань можна побачити в «Нікомаховій етиці»: «...надлишок (ἡ ὑπερβολή) і недостача (ἡ ἔλλειψις) згубні для розсудливості і мужності, а середина (ἡ μεσότης) – благодворна...» [11, с. 63]. Тобто сила не має бути надмірною, оскільки призведе до безрозсудства (у першу чергу по відношенню себе) та деструктивних наслідків (зокрема для інших). Так само мало сенсу буде в недостатньому застосуванні сили – більше того, військові, економісти, дипломати добре знають, як небезпечно робити нерішучий крок, що не досягає мети, але розкриває опоненту твій задум.

Відповідно, маємо креативне завдання теоретичної розробки, набуття практичного досвіду та опанування витонченого мистецтва демонстрації сили в якості національної ідеї в різних формах та на різноманітних рівнях.

Висновки.

– Після досягнення Україною незалежності питання національної ідеї оновилося та має реалізовувати завдання відстоювання та поступального розвитку держави.

– В умовах війни особливо гостро постало питання щодо активної стратегії протистояння агресії та безперспективності пасивного очікування зовнішньої допомоги, навіть обумовленої попередніми угодами.

– Одним із практично корисних векторів національної ідеї може стати концепт сили та мистецтво демонстрації сили.

– До національної стратегії розвитку є сенс внести ідею України як сильної держави та вжити відповідних заходів стосовно підвищення навичок та мистецтва тих фахівців, які формують її міжнародний, дипломатичний, культурний імідж в цьому аспекті.

– На рівні філософських засад можна залучити конструктивні ідеї з переліку таких концепцій: ідеї надлюдини в сенсі самовдосконалення та самоперевершення у Фрідріха Ніцше; опертя на власні сили у Нікколо Мак'явеллі; важливість внутрішньої сили згідно з Марком Аврелієм; виховання культури військового стратегічного мислення, вміння справляти на опонента враження, протилежне реальному стану справ тощо, з історії військового мистецтва, зокрема давньокитайського; використання сили шляхом практичної врівноваженості згідно з методологією Арістотеля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українська національна ідея: генеза, сутність та реалізація : матеріали Всеукр. конф. з міжнар. участю (м. Острого, 28 черв. 2022 р.) / редкол.: І. Пасічник, Д. Шевчук, В. Жуковський та ін. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2022. 142 с. doi: <https://doi.org/10.25264/28.06.2022>.
2. Станіславенко Л. Українська національна ідея: перспективи сучасної інтерпретації. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Т. 7, вип. 1. С. 184–189. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-1/27.pdf>.

3. Сергієнко Т. І. Національна ідея та її вплив на розвиток сучасного українського суспільства. *Політікус*. 2023. Вип. 4. С. 86–92. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.14>.
4. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u005_15?an=5&ed=2015_01_12.
5. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року : Проект Закону України від 07.08.2018. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332>.
6. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>.
7. 36 страгем. Бізнес. Війна. Маніпуляції. Обман. Харків : Фоліо, 2016. 223 с.
8. Сунь-дзи. Мистецтво війни. Харків : Фоліо, 2023. 128 с.
9. Aristotle. The Organon / Ed. by R. B. Jones. 2016. 420 p. URL: https://www.rbjones.com/rbjpub/philos/classics/aristotl/obook_draft.pdf (дата звернення: 15.08.2025).
10. Aristotle. On the soul. Parva Naturalia. On breath. London : William Heinemann Ltd ; Cambridge ; Massachusetts ; Harvard : University Press, 1935. 538 p. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.183331/page/2/mode/2up> (дата звернення: 10.07.2025).
11. Арістотель. Нікомахова етика / пер. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
12. Марк Аврелій. Роздумування / пер. О. Омецинський. Буенос-Айрес : Наук.-дослідне т-во укр. термінології, 1986. 151 с.
13. Мак'явеллі Н. Державець / пер. з італ. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. 511 с.
14. Лютий Т. Ніцше. Самоперевершення. Київ : Темпора, 2017. 978 с.
15. Женжера С. В. Деякі особливості дидактики у підготовці військових та працівників служб спеціального призначення. *Національні інтереси України*. 2025. Вип. № 8 (13). С. 90–104. doi: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-8\(13\)](https://doi.org/10.52058/3041-1793-8(13)).

REFERENCES

1. *Ukrainska natsionalna ideia: geneza, sutnist ta realizatsiia*: proceedings of the Scientific and Practical Conference (2022). Ostroh: Publishing House of the National University Ostroh Academy. doi: <https://doi.org/10.25264/28.06.2022>
2. Stanislavenko, L. (2020). Ukrainska natsionalna ideia: perspektyvy suchasnoi interpretatsii. *Evropský politický a právní diskurz – European political and law discourse, Vol. 7, Issue 1, 184–189*. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-1/27.pdf> [in Ukrainian].
3. Sergiienko, T. I. (2023). Natsionalna ideia ta yii vplyv na rozvytok suchasnoho ukrainskoho suspilstva. *Politikus – Politicus, Vol. 4, 86–92*. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.14>
4. Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2020»: Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 12.01.2015. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u005_15?an=5&ed=2015_01_12 [in Ukrainian].
5. Pro Stratehiiu staloho rozvytku Ukrainy do 2030 roku: Proekt Zakonu Ukrainy vid 07.08.2018 r. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=332> [in Ukrainian].

6. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30.09.2019 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019> [in Ukrainian].
7. 36 stratahem. 36 stratahem. Biznes. Viina. Manipuliatsii. Obman. (2016). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
8. Sun-dzy, (2023). Mystetstvo viiny. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Aristotle, (2016). The Organon / Ed. by R. B. Jones. URL: https://www.rbjones.com/rbjpub/philos/classics/aristotl/obook_draft.pdf
10. Aristotle, (1935). On the soul. Parva Naturalia. On breath. London: William Heinemann Ltd; Cambridge, Massachusetts, Harvard: University Press. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.183331/page/2/mode/2up>.
11. Aristotel, (2002). Nikomakhova etyka / per. by V. Stavniuk. Kyiv: Aquilon-Plus [in Ukrainian].
12. Avrelii, Mark (1986). Rozdumuvannia / per. O. Ometsynskyi. Buenos Aires: Naukovodoslidne tovarystvo ukrainskoi terminolohii [in Ukrainian].
13. Makiavelli, N. (2007). Derzhavets / per. by A. Perepadi. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
14. Liutyi, T. (2017). Nitsshe. Samoperevershennia. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
15. Zhenzhera, S. V. (2025). Deiaki osoblyvosti dydaktyky u pidhotovtsi viiskovykh ta pratsivnykiv sluzhb spetsialnoho pryznachennia. *Natsionalni interesy Ukrainy – National interests of Ukraine*, 8(13), 90–104. doi: [https://doi.org/10.52058/3041-1793-8\(13\)](https://doi.org/10.52058/3041-1793-8(13)) [in Ukrainian].

Izuita Petro Oleksandrovych, Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Professor of the Department of Industry Law and General Legal Disciplines
of the Institute of Law and Public Relations of the Open International University
of Human Development “Ukraine”,
Kyiv, Ukraine

Zhenzhera Serhij Volodymyrovych, Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of International Relations and Political
Consulting of the Institute of Law and Public Relations of the Open International
University of Human Development “Ukraine”,
Kyiv, Ukraine

THE CONCEPT OF POWER IN THE FORMATION OF THE NATIONAL IDEA’S PHILOSOPHY OF AN INDEPENDENT AND SELF-SUFFICIENT UKRAINE (WORLD VIEW AND LEGAL ASPECTS)

The article emphasizes the absence of a single national idea of modern Ukraine. The assumption is made regarding the orientation towards the concept of power (force). The

concept of power (force) in the history of philosophy in its constructive manifestations is analyzed. The importance of popularizing the strengths of the Ukrainian state and people at the international level is emphasized. Attention is paid to the training of specialists in relevant fields and services.

Keywords: national idea, manifestations of power (force), self-improvement, fear, inner strength, moderate path, stratagems.

УДК 323.2:355.02(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342259>

Денисенко Ірина Дмитрівна, доктор філософських наук, професор, декан факультету соціально-гуманітарних наук і соціальних технологій, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна,
e-mail: denysenko.irynd@hnpu.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-1956-571X

Воронянський Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, Україна,
e-mail: voronyansky@gmail.com
ORCID iD: 0000-0003-4926-8887

ВОЄННИЙ СТАН ЯК ДИНАМІЧНИЙ ПРОСТІР ВЗАЄМОДІЇ ВЛАДНИХ ПРАКТИК, МЕХАНІЗМІВ ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА НОВИХ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Стаття присвячена розгляду воєнного стану як динамічного простору взаємодії владних практик, механізмів легітимації та нових суб'єктів політичної участі. Дослідження базується на поєднанні інституціонального аналізу з методологією синергетики, що дає змогу інтерпретувати владні практики не лише як засоби управління, але й як елементи більш широкої конфігурації взаємодій, що породжують нові траєкторії політичної трансформації.

Ключові слова: воєнний стан, політичні практики, легітимність, легітимація влади, інституційна трансформація, політична участь.

Постановка проблеми. Воєнний стан як особливий правовий і політичний режим є предметом міждисциплінарного аналізу, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних конфліктів високої інтенсивності. Його запровадження супроводжується обмеженням базових прав і свобод, що ставить під

сумнів сталість демократичних механізмів легітимації влади та ефективність інститутів громадського контролю. За таких умов змінюється не лише характер функціонування державної влади, але й трансформується сама структура політичної участі, коли стуттєво зміщується баланс між формальними інститутами та неформальними мережами акторів політичної взаємодії.

Це зумовлює необхідність переосмислення воєнного стану не лише як тимчасового інструменту концентрації владних повноважень, але як середовища, у якому формуються нові конфігурації влади, нові суб'єкти політичної дії та альтернативні моделі легітимації. Усвідомлення й розуміння цих соціально-політичних трансформацій є необхідним як для політичної теорії, так і для вироблення ефективних механізмів правового регулювання надзвичайних повноважень, відновлення демократичного балансу й забезпечення політичної стабільності у поствоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній політичній науці надзвичайні правові режими, зокрема воєнний стан, розглядаються крізь призму кількох провідних парадигм, кожна з яких акцентує увагу на специфічних аспектах співвідношення влади, права й політичної участі.

Ліберально-демократичний підхід, представлений у працях Брюса Акермана [1] і Девіда Коула [2], розглядає надзвичайні режими як допустимі лише за умов чіткої правової визначеності, пропорційності обмежень та їх тимчасовості. Цей підхід намагається зберегти демократичні процедури навіть в умовах кризи. Йому відповідають українські дослідження Вікторії Басс і Таїсії Корж-Ікаєвої [3], Володимира Топольницького та Богдани Тичної [4], які акцентують увагу на дотриманні конституційних меж і недопущенні унормування надзвичайних повноважень владними структурами.

Інституціоналістська й елітологічна традиція, зокрема у працях Роберта Даля [5; 6], Чарльза Райта Міллса [7], Вільфредо Парето [8], а також Дугласа Норта, Джона Волліса і Баррі Вайнгаста [9], зосереджується на трансформації механізмів прийняття рішень, ієрархізації доступу до ресурсів та вкоріненні структурної нерівності в умовах надзвичайного режиму. В українському контексті ці аспекти достатньо всебічно відображено в дослідженні Олега Гудими [10], який аналізує зміни в балансі політичних сил (регіонального і республіканського рівнів) у контексті впровадження воєнного стану.

Класична концепція суверенітету Карла Шмітта [11; 12] трактує надзвичайний стан як виняткову ситуацію, у якій суверен набуває права діяти поза межами закону задля захисту правопорядку. Така позиція лягла в основу не лише низки традиційних європейських правових доктрин, а й сучасних підходів, зокрема, вона спостерігається у працях Орена Гросса та Фіоннуали

Ні Аолайн [13, р. 242–243], які наголошують на політичному характері виключень із правових процедур.

Критичні підходи, що виходять із позицій неомарксизму, неоінституціоналізму та соціальної теорії влади, репрезентовані, зокрема, Чарльзом Тіллі [14], підкреслюють, що надзвичайні режими створюють нерівні умови доступу до рішень і сприяють закріпленню влади за привілейованими акторами – зокрема військовими, технократами, волонтерськими корпораціями. Подібні висновки формулюють і українські дослідники, наприклад, Надія Петечел, яка аналізує динаміку обмеження прав людини в умовах воєнного стану [15], та Віталій Тисячний, який акцентує увагу на процесі девіації політичної системи України за умов її моноцентричності та воєнного стану [16].

Незважаючи на широту досліджень (зокрема, останнім часом воєнний стан став самостійним предметом вивчення українських і зарубіжних вчених, серед яких Ростислав Молчанов, Ігор Наливайко, Роман Опатський, Карина Пісотська, Олена Письменна, Валентин Тулінов, Анастасіос Фунтіс та ін. [12; 17–19]), у науковому дискурсі наявні певні моменти, що залишаються дискусійними для політичної науки та відповідних світових практик:

по-перше, існує невизначеність щодо загальноприйнятої інтерпретації змісту понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час»;

по-друге, бракує узагальненого підходу до аналізу воєнного стану як середовища політичної трансформації, а не лише як технічного правового інструменту;

по-третє, недостатньо вивченими залишаються взаємодії між формальними інститутами та неформальними мережами – волонтерами, цифровими платформами, експертними групами, які фактично впливають на владний баланс у період кризи;

по-четверте, лише поодинокі дослідження приділяють увагу післявоєнним ризикам інституціоналізації надзвичайних повноважень та сценаріям подальшої еволюції політичної системи.

Також спостерігається розбіжність у тлумаченні співвідношення легітимності та примусу: ліберальна традиція пов'язує легітимність із правовими процедурами, тоді як критичні підходи наголошують на символічному ресурсі участі у війні як альтернативному джерелі підтримки влади. Це створює потенційний конфлікт інтерпретацій, який потребує подальшого концептуального осмислення.

Формулювання мети статті. Ураховуючи зазначене, мета цієї статті полягає в аналізі воєнного стану як динамічного поля взаємодії владних практик, легітимаційних механізмів і нових суб'єктів політичної участі в контексті

визначення можливих сценаріїв інституційного розвитку в післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі найчастіше воєнний стан трактують як механізм централізації управління, що поєднує правові, адміністративні та воєнні засоби для захисту держави й підтримання легітимності влади в кризових умовах [3; 4; 10; 19].

Упровадження воєнного стану передбачає обмеження прав і свобод у межах правового регулювання та під контролем демократичних інститутів. Легітимність таких обмежень базується на принципах пропорційності, тимчасовості, законності й гарантіях парламентського та судового контролю [3; 4; 15; 19].

В Україні правова практика воєнного стану формувалася з 2014 р. і стала поширеною після повномасштабного вторгнення РФ у 2022 р., що потребує переосмислення політико-правових наслідків трансформації владних відносин і їхньої легітимації серед населення. Цей режим об'єднує правові, політичні й адміністративні механізми мобілізації, супроводжуючись суттєвими обмеженнями прав і свобод (контроль політичної активності, інформаційного середовища, обмеження власності, свободи пересування, слова, совісті тощо). Незважаючи на безпекову доцільність, звуження публічного дискурсу знижує прозорість державних дій і ускладнює громадський контроль [15; 16].

Емпіричні дослідження свідчать, що обмеження громадянських прав мають довгострокові наслідки: ускладнюють суспільний контроль, знижують політичну відповідальність еліт і створюють умови для концентрації влади. Такі практики підвищують ризик падіння довіри як до правлячої еліти, так і до держави як інституту легітимної влади, що може суттєво ускладнити відновлення демократичних процедур після війни [Там само] та послабити стійкість політичного режиму. Історичний досвід США (після 2001 р.), Франції (після 2015 р.) та країн Європейського Союзу (після пандемії) демонструє, що тривалий надзвичайний режим несе ризики зниження довіри через дисбаланс між безпековими потребами громадян і захистом прав людини [10; 15; 20].

Обмеження громадянських прав створюють передумови для узурпації влади політичним менеджментом, коли делеговані повноваження трансформуються в автономну владу, менш підзвітну суспільству. Це послаблює демократичний потенціал, знижує довіру до інститутів влади та сприяє політичній апатії або радикалізації окремих груп. Тривале або надмірне звуження свобод у воєнний час може призвести до ерозії демократичних інститутів і формалізації авторитарних практик, що загрожує не лише правам громадян, а й стабільності держави після війни. Тому обмеження воєнного стану мають бути

чітко нормативно врегульовані, прозорі й контрольовані суспільством та незалежними інституціями [15].

Український досвід після 2014 р. показує, що обмеження прав супроводжуються масовою політичною мобілізацією на користь еліт, посиленням ролі неформальних мереж і загостренням конкуренції за контроль над ресурсами та владними інструментами [1; 3; 10]. Водночас ефективність надзвичайного режиму прямо корелює зі збереженням суспільної довіри як ключового ресурсу легітимності політичних рішень [20].

Війна суттєво трансформує політичний ландшафт, створюючи як виклики для традиційних інститутів влади, так і нові можливості для політичної участі громадян. При цьому народжуються нові механізми залучення громадян до політичного життя, які функціонують паралельно з традиційними інститутами влади. Ці форми відповідають як потребам безпеки, так і прагненням частини суспільства зберегти політичну активність. У цьому контексті взаємодія різноманітних акторів і практик в умовах воєнного часу породжує нові стійкі структури – атрактори, які визначають траєкторії розвитку політичної системи.

Згідно з даними Національного інституту стратегічних досліджень [21], владні практики воєнного стану створюють простір для виникнення нових форм політичної участі, зокрема громадянського волонтерства, яке стає важливим складником мобілізації суспільства. Ці ініціативи не лише координують ресурси та консолідують суспільну підтримку, але й формують політичні зв'язки, що посилюють національну єдність і підвищують здатність держави протистояти зовнішнім загрозам. Унаслідок взаємодії волонтерських рухів із традиційними владними інститутами утворюються нові політичні поля, де громадяни отримують можливість долучитися до політичної діяльності, що розширює політичну базу підтримки держави. Волонтерські ініціативи посилюють соціальну солідарність і налагоджують нові канали комунікації між владою й суспільством, що є критично важливим для формування легітимації в умовах невизначеності і кризи [21].

Подібним чином цифрові платформи, на які звертає увагу ціла низка українських дослідників, виступають як простори нових взаємодій, які формують додаткові атрактори політичної участі. Вони надають можливість громадянам організовуватися, висловлювати позиції та підтримувати публічний контроль, долаючи фізичні обмеження воєнного стану [22].

Особливу роль відіграє самоорганізація громад, що, за висновками О. Гудими, утворює локальні атрактори політичної активності, які швидко реагують на конкретні виклики. Координація гуманітарної допомоги, підтримка внутрішньо переміщених осіб, забезпечення безпеки і життєдіяльності на місцях

формують нові соціальні мережі, які підвищують рівень довіри та покращують управлінські практики. Ці локальні атрактори зміцнюють політичну стійкість суспільства в кризових ситуаціях [10].

Такі взаємодії утворюють нові динамічні структури, які акумулюють політичну енергію та впливають на динаміку системи. Нові політичні суб'єкти – ветеранські та волонтерські об'єднання, а також громадські активісти – набувають статусу впливових акторів політичного поля. Вони не лише формують громадську думку та впливають на політичні рішення, а й посилюють взаємодію між владою й суспільством через упровадження нових цінностей і практик, адаптованих до умов воєнного стану та інтересів ширших соціальних груп. Ці суб'єкти виступають як ключові фактори, які визначають напрямки розвитку політичної системи, породжуючи нелінійні траєкторії її трансформації. Таким чином, воєнний стан слугує не лише джерелом обмежень, а й каталізатором формування нових політичних інститутів, що сприяють збереженню демократичного потенціалу й підвищенню стійкості системи в умовах невизначеності [21].

Водночас не треба забувати, що суспільство є складною стратифікованою системою, у якій нерівноправний доступ до владних позицій та ресурсів визначає асиметрію можливостей політичної участі різних соціальних груп [7; 8]. Концентрація економічних, інформаційних та організаційних ресурсів зумовлює пріоритетний вплив елітарних груп, які через фінанси, експертні мережі й контроль над ЗМІ формують порядок денний і легітимують власні рішення, ефективно координуючи перерозподіл ресурсів і підтримуючи механізми символічного домінування. Натомість менш забезпечені групи мають суттєво вужчі можливості впливати на ухвалення політичних та управлінських рішень [16; 23, с. 21–23].

Волонтерство й цифрові технології створюють альтернативні державним механізми контролю за ресурсними потоками, розширюючи групові права на політичну участь і надаючи нові ресурси для конкуренції за владу в умовах воєнного часу.

У воєнний період соціальна стратифікація загострюється через потребу швидких централізованих рішень, що посилює роль елітарних груп – військово-політичного керівництва та економічних акторів, які отримують розширені надзвичайні повноваження та обмежений доступ суспільства до контролю [3; 6]. Це суттєво знижує можливості громадського моніторингу влади, особливо в умовах інформаційної цензури, патерналістських дискурсів і високої емоційної напруги, що легітимує рішення, неприпустимі в мирний час.

У цьому контексті волонтерські ініціативи і цифрові платформи, трансформуючи традиційні моделі політичної взаємодії, сприяють прозорості полі-

тичного простору і можуть бути використані як важливий фактор посилення легітимності політичної системи.

Водночас волонтерські та громадські ініціативи, попри важливу мобілізаційну функцію, нерідко акумулюють значні ресурси без належного контролю, формуючи неформальні ієрархії і політичний капітал, що може забезпечувати тривале утримання владних позицій і непрозорий перерозподіл ресурсів [21; 22]. Ці процеси посилюють політичну апатію, недовіру до інституцій і ризик використання воєнного стану для зміцнення вузькогрупових інтересів.

У воєнний період формується гібридна модель управління, у якій державні функції делегуються приватним і напівпублічним акторам – бізнесу, волонтерським організаціям, добровольчим формуванням, створюючи паралельні канали акумуляції ресурсів і розподілу влади. Ця модель підвищує оперативність і гнучкість, але загострює асиметрію доступу до політичного впливу, посилюючи домінування ресурсно насичених груп та маргіналізацію інших.

Гібридна трансформація породжує нові політичні суб'єкти – бізнес-структури оборонного сектору, мережеві волонтерські об'єднання, добровольчі формування, які формують порядок денний, лобіюють інтереси і претендують на політичну роль у післявоєнний період. Водночас соціальна нерівність зумовлює нерівномірність їхньої участі, створюючи розрив між формальним статусом і реальною владою.

Таким чином, воєнна мобілізація ускладнює контроль і прозорість ресурсних потоків та підриває традиційні політико-правові основи, що вимагає системної трансформації після конфлікту. Перевага переходить до суб'єктів із доступом до ресурсів і мереж, а без адаптації інститутів соціальної влади конституційні норми втрачають актуальність. Процес гібридизації влади потребує посилення політико-правового регулювання нових акторів, розроблення механізмів підзвітності й реформування системи контролю, аби запобігти втраті довіри і забезпечити відповідність формальних норм фактичним владним відносинам.

Історичний досвід свідчить, що після масштабних воєн соціальні інститути розвиваються в рамках двох базових моделей. Перша передбачає централізацію влади, що базується на силових структурах, бюрократії та централізованій інформаційній політиці. У такій моделі влада легітимізує політичну монополію, а альтернативні мережі впливу або витісняються, або асимілюються. Друга модель заснована на поділі влади між групами, що під час війни отримали контроль над основними ресурсними потоками. У такій системі великі оборонні корпорації, добровольчі формування та благодійні організації виступають автономними центрами впливу, розділяючи між собою певні позиції в органах державної влади. Масова громадянська участь при цьому за-

лишається обмеженою. Аналогічні моделі проявлялися в США після Другої світової війни з домінуванням військово-промислового комплексу та в Італії після Першої світової війни, де воєнізовані ветеранські організації послаблювали традиційні парламентські інститути [7–9; 13].

У будь-якому разі, незважаючи на участь широких верств у воєнних зусиллях, більшість громадян не здобуває стабільного доступу до реального впливу на політичні процеси. Це пояснюється низкою факторів: економічною і соціальною зайнятістю, фрагментарністю участі через обмежені ресурси для організаційної стабільності, а також збереженням ієрархічних мереж впливу, які підтримують привілеї воєнного періоду. Таким чином, війна водночас відкриває можливості оновлення політичної системи і встановлює обмеження, що перешкоджають широкому залученню громадян до обговорення та прийняття політичних рішень.

Український випадок, поєднуючи риси обох напрямів інституціоналізації політичної влади, водночас має унікальні особливості. З початку широкомасштабної агресії РФ проти України суспільство продемонструвало високий рівень горизонтальної самоорганізації через волонтерські мережі, добровольчі формування та краудфандингові ініціативи, масштаб і швидкість яких не мають прямих історичних аналогів. Водночас відсутність системи ефективних противаг і незалежного судового контролю створює ризики дисбалансу між безпекою й демократичними свободами. Крім того, тривале збереження воєнних обмежень на тлі високої соціальної мобілізації може спричинити конфлікти між владними центрами й активними групами громадянського суспільства.

Післявоєнна політична система неминуче буде сформована в умовах, що склалися під час війни, коли концентрація владних повноважень припадає на структури, які контролюють ключові ресурси – оборонну економіку, інформаційний простір і гуманітарну допомогу. Виникають нові центри впливу поза традиційними інститутами – волонтерські корпорації, бізнес-групи, силові формування, інституціоналізація яких є предметом політичного вибору влади. Суспільство у воєнний час функціонує як складна нерівноважна система, де незначні впливи у критичних точках можуть радикально змінити траєкторію розвитку.

Домінування ресурсно забезпечених груп створює передумови для закріплення їхнього статусу, водночас масова самоорганізація може стати ресурсом для формування нових демократичних механізмів контролю. Легітимність влади в цьому контексті не є сталим атрибутом, а змінною величиною, що залежить від балансу між ефективністю управління і справедливістю розподілу ресурсів. Якщо ж ресурси розподіляються через корпоративну замкненість

або силове домінування, легітимність знижується, що підвищує витрати на підтримку примусу, як показує модель Чарльза Тіллі [14]. Навпаки, прозорі механізми участі й підзвітності зміцнюють інституційну стійкість режиму, знижуючи транзакційні витрати.

Україна наразі перебуває в динамічному балансі вибору траєкторії розвитку між цими двома векторами державно-правової інституціоналізації політичних відносин. Асиметрія доступу до владного контролю над ресурсними потоками, що породжує системну нерівність стартових умов учасників політичної конкуренції, мережевий характер сучасної системи соціальної влади та відсутність ефективних механізмів інституційного закріплення захисту балансу інтересів ресурсозабезпечених груп роблять ситуацію відкритою, а отже – особливо чутливою як до структурного вибору, так і ситуативних імпульсів.

Висновки. В умовах воєнного стану обмеження прав і свобод людини є невід’ємним інструментом забезпечення національної безпеки. Водночас втрата балансу між доцільністю обмежень і дотриманням прав громадян підриває символічні засади легітимності влади, що в перспективі примушує правляче угруповання компенсувати дефіцит підтримки посиленням примусом, збільшуючи транзакційні витрати управління.

Одночасно, попри істотне звуження традиційних каналів політичної участі – свободи слова, свободи мирних зібрань, інституційного моніторингу рішень, – у суспільстві зберігаються й формуються нові форми громадської активності. Зокрема, волонтерські, експертні та цифрові платформи набувають політичного значення, оскільки акумулюють матеріальні й символічні ресурси, сприяють організації горизонтальних мереж взаємодії та створюють умови для опосередкованого впливу на державні рішення.

Для мінімізації ризику переростання надзвичайних обмежень у механізм тривалої узурпації влади необхідна чітка юридична регламентація правового режиму воєнного стану. Це впливає з його функціональної логіки, яка передбачає винятковість і обмеженість таких заходів у часі й масштабі. За відсутності встановлених правових запобіжників державні органи отримують перевагу і стимул до пролонгації надзвичайних режимів задля закріплення домінування в системі розподілу ресурсів.

Підтримка нових форм участі та збереження інфраструктури соціальної мобілізації виступають важливим протизаговим чинником політичній апатії і централізації влади. Це пояснюється тим, що навіть за умов обмежених прав і свобод зберігаються канали горизонтальної комунікації й самоорганізації, здатні створювати додаткові джерела легітимації та впливу на суспільні процеси. Водночас слід враховувати, що сама структура цих форм участі внут-

рішньо ієрархізована і створює нові відмінності в доступі до символічного й політичного капіталу.

Подальший розвиток української політичної системи після завершення війни можна розглядати як точку біфуркації, що має два базові сценарії.

Основою для першого з них є консервація владного статусу еліт, які у воєнний період установили контроль над ресурсними потоками, із відповідною інституціоналізацією практик централізованого перерозподілу і гібридного управління та легітимували своє домінування посиленням на виняткові обставини екзистенційної загрози. У такому варіанті джерелом легітимності стає риторика безпеки, спільної перемоги й стабільності, що за відсутності незалежних інститутів протидія може спричинити тривалу монополізацію політичного простору. Наслідком такої владної моделі неминуче стає посилення ризику системного обмеження політичної участі для основної маси громадян і поглиблення політичної стратифікації.

Другий сценарій полягає у використанні досвіду самоорганізації й мережових практик як основи для формування оновлених механізмів суспільного контролю. У цьому випадку символічний ресурс колективної участі у війні потенційно здатен стати підґрунтям для нової моделі легітимації влади, яка базуватиметься не на надзвичайному статусі, а на розширенні можливостей участі й прозорості ухвалення рішень. За цього сценарію можлива поступова еволюція політичної системи в бік розширення соціальної мобільності та підзвітності влади.

Таким чином, майбутній вибір між централізацією влади та демократизацією визначатиметься співвідношенням двох чинників: обсягами ресурсів, що їх сконцентрували ключові групи під час війни, і здатністю суспільних мереж трансформувати мобілізаційний досвід у сталі інституційні механізми колективного контролю й підзвітності. Який із цих шляхів стане домінантним, залежатиме від поєднання кількох чинників: волі політичних акторів до реформ, здатності громадянського суспільства утримати мобілізаційний потенціал, рівня міжнародної підтримки й готовності інституційних структур до адаптації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ackerman B. *The Emergency Constitution*. *The Yale Law Journal*. 2004. Vol. 113. URL: https://www.yalelawjournal.org/pdf/289_jz567rmk.pdf (дата звернення: 29.08.2025).

2. Cole D. *Enemy Aliens. Double Standards and Constitutional Freedoms in the War on Terrorism*. New York : The New Press, 2003. 256 p.
3. Басс В., Корж-Ікаєва Т. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/122.pdf (дата звернення: 19.08.2025).
4. Топольницький В. В., Тична Б. М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/4/13.pdf> (дата звернення: 21.09.2025).
5. Dahl R. A. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven : Yale University Press, 1971. 272 p.
6. Dahl R. A. *On Democracy*. New Haven: Yale University Press, 1998. 257 p.
7. Mills C. W. *The Power Elite*. New York : Oxford University Press, 1956. 423 p.
8. Pareto V. *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*. New York : Taylor & Francis, 1991. 132 p.
9. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 308 p. URL: <https://favaretoufabr.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/douglass-north-violence-and-social-orders.pdf> (дата звернення: 26.08.2025).
10. Гудима О. А. Окремі питання регіонального розвитку України в умовах воєнного стану: кваліфікаційна робота 281 Публічне управління та адміністрування. Миколаїв, 2022. 96 с. URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2819/1/%D0%93%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B0.pdf> (дата звернення: 01.09.2025).
11. Schmitt C. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago : University of Chicago Press, 2024. 70 p.
12. Фунтіс А. Реверсія Карла Шмітта: надзвичайний стан в Україні після 24 лютого 2022 року. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2023. № 2 (57). URL: <https://share.google/FVq6gvNV9gmdwLuY4> (дата звернення: 30.08.2025).
13. Gross O., Ní Aoláin F. *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 469 p.
14. Tilly C. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge, MA : Blackwell, 1992. 288 p.
15. Петечел Н. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *International Journal «Law & Society»*. 2024. Vol. 9 P. 141–146. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/view/7726/7935> (дата звернення: 28.09.2025).
16. Тисячний В. Процес девіації політичної системи України в умовах її моноцентричності та воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. Вип. 1 (67).

- C. 49–58. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2509> (дата звернення: 21.08.2025).
17. Письменна О. П., Нечитайло С. В. Воєнний стан vs стан війни. Характеристика та відмінність понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/8.pdf (дата звернення: 01.09.2025).
18. Opatsky R., Pisotska K., Chvaliuk A., Molchanov R., Tulinov V. Administrative and Legal Status of Public Administration Subjects Regarding Countering Terrorism. *Cuestiones Políticas*. 2023. Vol. 41, № 79. P. 583–594. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12134/1/Chvaliuk%20A.%2099.pdf> (дата звернення: 01.08.2025).
19. Наливайко І. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) : у 2 т. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 109–112. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c13f888-9585-4e28-a3cf-230932cea630/content> (дата звернення: 21.08.2025).
20. Gerkrath J. Constitutional Engineering of State of Exception Regimes within the European Union *University of Luxembourg Law Research Paper*. 2021. March. URL: https://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/48749/1/JG_Constitutional%20engineering%20state%20of%20exception%20regimes.pdf (дата звернення: 21.09.2025).
21. Аналіз українського волонтерства на основі методології нових соціальних рухів. Листопад 2022. *NISS. GOV. UA*. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> (дата звернення: 31.08.2025).
22. Соціальні мережі під час війни: як мають змінитися платформи і самі користувачі. URL: <https://cedem.org.ua/news/sotsialni-merezhi-pid-chas-viyny/> (дата звернення: 31.08.2025).
23. Коротков Д. С. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі : монографія. Харків : Вид-во ХНЕУ, 2012. 212 с.

REFERENCES

1. Ackerman, B. (2004). *The Emergency Constitution*. *The Yale Law Journal*, Vol. 113. URL: https://www.yalelawjournal.org/pdf/289_jz567rmk.pdf
2. Cole, D. (2003). *Enemy Aliens. Double Standards and Constitutional Freedoms in the War on Terrorism*. New York: The New Press.
3. Bass, V., Korzh-Ikaieva, T. (2023). Pravovyi rezhym voiennoho stanu ta yoho administratyvno-pravove zabezpechennia v umovakh povnomasshtabnoho zbroinoho konfliktu v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 5. URL: http://lsej.org.ua/5_2023/122.pdf [in Ukrainian].

4. Topolnitskyi, V. V., Tychna, B. M. (2019). Problemy pravovoho rehuliuвання poniat “voiennyi stan”, “stan viiny” ta “voiennyi chas”. *Pravova pozytsiia – Legal position*, 4(25). URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2019/4/13.pdf> [in Ukrainian].
5. Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
6. Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.
7. Mills, C. W. (1956). *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
8. Pareto, V. (1991). *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*. New York: Taylor & Francis.
9. North, D. C., Wallis, J. J., Weingast, B. R. (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge: Cambridge University Press. URL: <https://favaretoufabr.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/03/douglass-north-violence-and-social-orders.pdf>
10. Hudyma, O. A. (2022). Okremi pytannia rehionalnoho rozvytku Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. *Master theses*. Mykolaiv URL: <https://krs.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2819/1/%D0%93%D1%83%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].
11. Schmitt, C. (2024). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press.
12. Funtis, A. (2023). Reversiiia Karla Shmitta: nadzvychainyi stan v Ukraini pislia 24 liutoho 2022 roku. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 2(57). URL: <https://share.google/FVq6gvNV9gmdwLuY4> [in Ukrainian].
13. Gross, O., Ní Aoláin, F. (1992). *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge, MA: Blackwell.
15. Petechele, N. (2024) Obmezhennia prav liudyny v umovakh voiennoho stanu. *International Journal “Law & Society”, Vol. 9, 141–146*. URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/view/7726/7935> [in Ukrainian].
16. Tysiachnyi, V. (2023). Protses deviiatsii politychnoi systemy Ukrainy v umovakh yii monotsentrychnosti ta voiennoho stanu. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Politychni nauky ta publichne upravlinnia – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Political Science and Public Administration, issue 1 (67), 49–58*. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2509> [in Ukrainian].
17. Pysmenna, O. P., Nechytailo, S. V. (2024). Voiennyi stan vs stan viiny. Kharakterystyka ta vidminnist poniat. *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 5. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2024/8.pdf [in Ukrainian].

18. Opatsky, R., Pisotska, K., Chvaliuk, A., Molchanov, R., Tulinov, V. (2023). Administrative and Legal Status of Public Administration Subjects Regarding Countering Terrorism. *Cuestiones Políticas*, vol. 41, 79, 583–594. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12134/1/Chvaliuk%20A.%2099.pdf>
19. Nalyvaiko, I. (2022). Problemy pravovoho rehuliuвання poniat “voiennyi stan”, “stan viiny” ta “voiennyi chas”. *Yevropeyskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv 21 stolittia: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Odesa: Helvetyka, vol. 1, 109–112. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c13f888-9585-4e28-a3cf-230932cea630/content> [in Ukrainian].
20. Gerkrath, J. (2021). Constitutional Engineering of State of Exception Regimes within the European Union *University of Luxembourg Law Research Paper*, march. URL: https://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/48749/1/JG_Constitutional%20engineering%20state%20of%20exception%20regimes.pdf
21. Analiz ukraïnskoho volonterstva na osnovi metodolohii novykh sotsialnykh rukhiv. Lystopad 2022. NISS. GOV. UA. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/analiz-ukrayinskoho-volonterstva-na-osnovi-metodolohiyi-novykh-sotsialnykh> [in Ukrainian].
22. Sotsialni merezhi pid chas viiny: yak maiut zminytysia platformy i sami korystuvachi. URL: <https://cedem.org.ua/news/sotsialni-merezhi-pid-chas-viiny> [in Ukrainian].
23. Korotkov, D. S. (2012). Politychna elita Ukrainy: stanovlennia ta rozvytok u vyborchomu protsesi. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNEU. [in Ukrainian].

Denysenko Iryna Dmytrivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities and Social Technologies, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University Ukraine

Voronyanskyi Oleksandr Volodymyrovych, Candidate of Historical Science, Professor, Professor of the UNESCO Department of Philosophy of Human Communication and Social and Humanitarian Disciplines, State Biotechnological University, Kharkiv, Ukraine

MARTIAL LAW AS A DYNAMIC SPACE OF INTERACTION BETWEEN POWER PRACTICES, LEGITIMATION MECHANISMS, AND NEW SUBJECTS OF POLITICAL PARTICIPATION: UKRAINIAN DIMENSION

The article is devoted to examining martial law as a dynamic space of interaction between power practices, mechanisms of legitimation, and new subjects of political

participation. The study is based on the integration of institutional analysis with the methodology of synergetics, which makes it possible to conceptualize governance practices not merely as instruments of control but as components of broader configurations of interaction that generate new trajectories of political transformation.

Keywords: *martial law, political practices, legitimacy, legitimation of power, institutional transformation, political participation.*

Артемчук Олександр Федорович, аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, Україна
e-mail: oartemchuk@e-u.edu.ua
ORCID iD: 0009-0004-9271-8147

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ УКРАЇНИ В ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА В УМОВАХ ВІЙНИ

Стаття присвячена аналізу методологічних підходів формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах збройного конфлікту, що розпочався у 2014 р. і загострився після 2022 р. У статті розкриваються особливості застосування формальних і неформальних методів виховання політичної свідомості молоді, серед яких освітні програми, діяльність молодіжних організацій, медіаінструменти, сімейне виховання та соціалізація в цифровому середовищі. Аналізу піддаються трансформації змісту і пріоритетів політичної культури в умовах війни, включаючи формування національної ідентичності, культури спротиву, відповідальності й солідарності. Особлива увага приділяється ролі національно-патріотичного виховання, розвитку цифрової політичної культури, активізації волонтерства і громадської діяльності молодих українців. До методологічних підходів віднесено: інституційний аналіз, структурно-функціональний підхід, соціологічні методи, історико-порівняльний метод, моделювання, дискурс-аналіз, візуально-комунікативні методи, когнітивно-психологічні методи і мережевий аналіз. Результати дослідження мають значення для розроблення ефективних програм виховання політичної культури й підвищення політичної свідомості молоді в сучасних соціально-політичних реаліях України.

Ключові слова: методологічні підходи, формування політичної культури, молодь України, довоєнний період, воєнний період.

Постановка проблеми. Формування політичної культури молоді України в довоєнний період і під впливом збройного конфлікту, що триває з 2014 р. й особливо загострився після 2022 р., є надзвичайно актуальною науковою і практичною проблемою. Сучасні соціально-політичні трансформації по-

требують переосмислення інструментів впливу на молодіжне середовище для розвитку громадянської і національної ідентичності, підвищення політичної свідомості й залучення до демократичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичні підходи до вивчення політичної культури спиралися на низку методологічних принципів, серед яких домінували кількісні методи дослідження. На початковому етапі це стало справжнім проривом у вивченні політичної культури. Одним із найбільш впливових прикладів такого підходу є робота Габріеля Алмонда і Сіднея Верби «The Civic Culture» [Verba & Almond, 1963/1989], у якій автори запропонували систематизовану модель аналізу політичної культури. У своїх дослідженнях вони застосовували масштабні опитування громадської думки для вивчення політичних орієнтацій громадян у різних країнах.

Вивчення політичної культури молоді України активно здійснюється сучасними науковцями, які розглядають різні аспекти цього феномену – від методологічних підходів до впливу війни на громадянську позицію молодого покоління.

Значний внесок у концептуалізацію категорії політичної культури здійснили Н. М. Бакланова і В. М. Букач, які досліджують науковий і публічний дискурс навколо цієї категорії [1]. Науковець Є. Гаращук деталізує методологічні принципи дослідження політичної культури, аналізуючи специфіку підходів і критеріїв оцінювання політичних явищ [3].

Особливості політичної культури саме молоді висвітлюють О. А. Зелена [4], О. Зелена та І. Мірчук [5], акцентуючи на трансформації цінностей молодого покоління та впливі новітніх соціально-політичних викликів, зокрема війни, на геополітичні настрої студентства. Дослідники підкреслюють, що у воєнний період формується активніша громадянська позиція молоді, зростає патріотизм і готовність до участі в громадському житті.

На важливості політичної культури як чинника розвитку громадянського суспільства наголошують вчені О. П. Кваша, О. В. Шимко і К. С. Чоста, виділяючи сучасні виклики та перспективи [6]. До питань становлення політичної культури студентів звертається Н. Д. Краснянська, яка акцентує на особливостях цього процесу у закладах вищої освіти [8].

Т. Лаврук аналізує політичні цінності як стрижневі орієнтири формування політичних пріоритетів; В. М. Марковець розглядає політичну культуру як невід'ємний складник духовного розвитку суспільства [9; 10].

І. О. Поліщук визначає поняття і структуру політичної культури, акцентуючи на її багатовимірності; С. М. Приходько розглядає ціннісні аспекти політичної культури українського суспільства [12; 13].

О. Рудакевич аналізує політичну культуру як об'єкт дослідження в контексті національного відродження, підкреслюючи її значення для національної ідентичності [14]. Вчений С. М. Точицький досліджує особливості структури та функцій політичної культури в умовах гібридного політичного режиму [15].

Порівняльний аналіз сучасного стану політичної культури і культури політики в Україні пропонують І. О. Цурканова і Т. О. Радкевич, звертаючи увагу на новітні тенденції та виклики [18].

Актуальні дослідження підтверджують багатовимірність, динамічність і ціннісну насиченість політичної культури молоді України. Особливе місце в сучасних розвідках посідають питання впливу соціальних трансформацій, війни, патріотичного виховання, розвитку громадянської активності й ціннісних орієнтацій молодого покоління. Водночас вчені не приділяють значної уваги дослідженню методологічного інструментарію формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах війни.

Формулювання цілей. Метою статті є комплексне дослідження методологічного інструментарію формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах війни, визначення трансформаційних змін у політичних цінностях і практиках молодого покоління під впливом соціально-політичних трансформацій, а також окреслення перспектив удосконалення підходів до вивчення цього феномену.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в довоєнний період у формуванні політичної культури молоді акцент здійснювався на інституційній освіті й участі у громадських ініціативах.

В умовах війни політична культура молоді набуває рис експресивного патріотизму, критичного мислення, високої політичної рефлексії та посиленої участі у громадських ініціативах. Це вимагає перегляду традиційних підходів до дослідження – від статичного спостереження до аналізу політичної динаміки в режимі реального часу.

До методологічних підходів формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах війни віднесено: інституційний аналіз, структурно-функціональний підхід, соціологічні методи, історико-порівняльний метод, моделювання, дискурс-аналіз, візуально-комунікативні методи, когнітивно-психологічні методи і мережевий аналіз. Наведена таблиця ілюструє, як методологічні підходи до вивчення політичної культури молоді в Україні еволюціонували під впливом війни, акцентуючи на нових викликах і адаптації дослідницьких методів до сучасних реалій.

Методологічні підходи до формування політичної культури молоді України в довоєнний період та в умовах війни

Методологічні підходи / методи	Довоєнний період (до 2022 р.)	Період війни (з 2022 р.)
Інституційний аналіз	Вивчення впливу традиційних інститутів (сім'я, школа, ЗМІ) на політичну соціалізацію молоді	Аналіз адаптації інститутів до умов війни, включаючи роль волонтерських організацій та цифрових платформ
Структурно-функціональний підхід	Оцінка функцій інститутів у формуванні політичної культури	Дослідження нових функцій інститутів в умовах війни, таких як підтримка психологічної стійкості молоді
Соціологічні методи (опитування, фокус-групи)	Вивчення політичних уподобань та участі молоді в політичному житті	Аналіз змін у політичній активності молоді під впливом війни, включаючи волонтерство і участь у громадських ініціативах
Історико-порівняльний метод	Порівняння етапів розвитку політичної культури молоді в різні історичні періоди	Аналіз впливу війни на трансформацію політичної культури молоді порівняно з попередніми періодами
Моделювання	Розроблення моделей ефективної політичної соціалізації молоді	Створення моделей адаптації молоді до умов війни та поствоєнного відновлення
Дискурс-аналіз	Обмежене застосування для вивчення політичної риторики	Аналіз воєнної риторики, наративів спротиву й національної єдності в медіа та соціальних мережах
Візуально-комунікативні методи	Обмежене застосування	Дослідження впливу візуального контенту (меми, відео) на політичну свідомість молоді
Когнітивно-психологічні методи	Використовувалися переважно в академічних дослідженнях	Аналіз впливу травматичного досвіду війни на політичну свідомість і поведінку молоді
Мережевий аналіз	Вивчення структур молодіжних організацій та їхньої взаємодії	Аналіз горизонтальних зв'язків між молодіжними ініціативами, особливо в цифровому середовищі

Інституційний аналіз є важливим інструментом для вивчення формування політичної культури молоді України в різні історичні періоди. Він дозволяє оцінити роль різних соціальних інститутів у процесі політичної соціалізації молоді та їхній вплив на формування політичної свідомості.

До 2022 р. основними інститутами, що впливали на політичну культуру молоді України, були:

- заклади освіти: школи, університети, де здійснювалась формальна політична освіта, включаючи вивчення історії, правознавства й основ демократії;
- засоби масової інформації: телебачення, радіо, друковані видання, що формували громадську думку й політичні уподобання молоді;
- громадські організації та молодіжні рухи, які сприяли розвитку активної громадянської позиції серед молоді;
- сім'я та однолітки: як первинні соціалізаційні агенти, що передавали політичні цінності та норми.

Ці інститути сприяли формуванню політичної культури молоді через освітні програми, медіаконтент і участь у громадських ініціативах.

Із початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. інституційний ландшафт зазнав значних змін:

- заклади освіти змінили формат навчання, упровадили дистанційне навчання, акцентуючи увагу на патріотичному вихованні й підтримці психологічного здоров'я молоді;
- засоби масової інформації та соціальні мережі стали основними каналами комунікації, де молодь активно обмінюється інформацією, бере участь у волонтерських ініціативах та висловлює свою позицію щодо подій. Дослідник О. М. Федорков вказує, що нині молодь часто отримує політичну інформацію із соціальних медіа [16]. Надана інформація є більш інтерактивною, орієнтованою на користувача, коротшою, легшою в обробці та візуально привабливою. Молодь дедалі частіше публікує в мережі свої погляди на політичні й соціальні проблеми, ділиться новинами, «стежить» за політичними діями, переглядає відео, пов'язані з політикою, та «твітить» про політику. Використання соціальних медіа може означати більший вплив інформації, а також більший інтерес до політики;
- громадські організації та волонтерські рухи почали відігравати ключову роль у мобілізації молоді, організації допомоги постраждалим і підтриманні бойового духу;
- державні установи активно залучають молодь до процесів прийняття рішень, зокрема через молодіжні ради та інші органи, що сприяють участі молоді в управлінні й відновленні країни. Ці зміни в інституційному середо-

вищі відображають адаптацію соціальних інститутів до нових реалій та їхній вплив на формування політичної культури молоді в умовах війни.

Інституційний аналіз показав, що формування політичної культури молоді України є результатом взаємодії різних соціальних інститутів, які адаптуються до змінюваних умов. У довоєнний період основну роль відігравали традиційні інститути, такі як освіта й медіа, тоді як у період війни значно зросла роль громадських організацій, волонтерських рухів і соціальних мереж. Це свідчить про зміну парадигми політичної соціалізації молоді в умовах сучасних викликів.

Структурно-функціональний підхід до формування політичної культури молоді України розглядає політичну культуру як складну систему, що складається із взаємопов'язаних структурних елементів, кожен з яких виконує певні функції для задоволення потреб суспільства та забезпечення його стабільності та розвитку демократії.

У довоєнний період політична культура молоді формувалася під впливом соціокультурних, ідеологічних, психологічних чинників, а також розвитку демократичних політичних відносин в Україні. Важливими структурними компонентами були політична свідомість, політична психологія, ідеологія, політичні почуття, воля, політичний досвід і політична діяльність. Ці компоненти взаємодіяли, формуючи політичну цінність поведінки молоді, що відображало рівень розвитку суспільства та його ментальність.

Політична культура молоді в цей період характеризувалася зростанням громадсько-політичної активності, орієнтацією на демократичні цінності, розвитком політичної освіти та формуванням навичок політичної поведінки, що сприяло стабільності політичної системи і демократичному поступу.

Війна суттєво вплинула на політичну культуру молоді, спричинивши як позитивні, так і негативні зміни. З одного боку, війна посилила патріотизм, відповідальність перед державою, активність у політичних процесах та формування національної ідентичності. З іншого боку, порушилась довіра до політиків і партій, що відобразилося на політичній свідомості та ставленні молоді до інституцій влади.

У структурно-функціональному розрізі це проявилось у зміні політичних цінностей, ідеологічних настанов, а також у трансформації політичної діяльності молоді. В умовах війни важливою стала роль політичної освіти, розвитку громадянської діяльності, формування активності діалогу і компромісу, що підвищує підвищення рівня політичної культури і стабільності суспільства.

Отже, структурно-функціональний підхід дозволив глибоко аналізувати політичну культуру молоді як систему, де кожен (політична свідомість, пси-

хологія, ідеологія, діяльність) виконує свою функцію, забезпечуючи адаптацію суспільства до викликів часу. У довоєнний період цей підхід допомагає формувати демократичні цінності й активність молоді, а в умовах війни – адаптувати політичну культуру до нових реалій, зберігаючи патріотизм і відповідальність, але водночас долаючи кризу довіри до політичних інститутів.

Соціологічні дослідження відіграють ключову роль у вивченні трансформацій політичної культури молоді України, особливо в контексті довоєнного періоду та повномасштабного вторгнення. Використання методів опитувань і фокус-груп дозволяє виявити динаміку ціннісних орієнтирів, рівень довіри до інституцій і форми громадянської участі.

Серед характерних рис політичної культури українського суспільства до початку війни можна виокремити: відсутність усталеної політичної ідеології, чітких політичних цінностей і настанов; низький рівень довіри населення до органів влади й державних інституцій; недостатню поінформованість і компетентність громадян у політичній сфері; відчуженість громадян від участі в політичному житті; слабкий розвиток інститутів громадянського суспільства. Політична культура молоді в той час вирізнялася певною фрагментарністю, наявністю як демократичних, так і патерналістських уявлень.

Дослідження, проведене Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України у 2016 р., свідчить про низький рівень політичної участі молоді [17]. Більшість молодих людей виявляли обмежену участь у виборах і політичних процесах. Найбільшу зацікавленість політичним життям проявляли молоді особи віком від 25 до 29 років та мешканці Центру України. Найвища електоральна активність молоді була характерна для Західного макрорегіону країни, а найнижча – для Східного. Молодь вважала, що протягом 2014–2015 рр. значні позитивні зрушення відбулися у Збройних Силах України та Національній поліції, а якість життя громадян, стан економіки країни та управління державою погіршилися. Громадянська активність молоді була досить низькою, оскільки приблизно 80% осіб відповіли, що вони не брали участі в діяльності громадських організацій. Молодь підтримувала надання громадянам України безвізового в'їзду в країнах ЄС (80,2%) та вступу України до Євросоюзу (63,7%). Також більша частина опитаної молоді позитивно ставилася до продовження або посилення санкцій проти Росії (55,7%) та надання Україні зброї іншими державами (51,1%). Тільки 4,5% опитаної молоді брали участь в оплачуваних мітингах, акціях або інших заходах на підтримку будь-якої політичної партії чи події.

Після початку повномасштабної війни у 2022 р. політична культура молоді зазнала значних змін: підвищення довіри до Збройних сил України; зро-

стання патріотизму й волонтерської активності молоді; переорієнтація на західні демократичні цінності та зміцнення прагнення молоді до європейської інтеграції й упровадження демократичних реформ.

У 2023 р., за даними Київського міжнародного інституту соціології (KMIC), в Україні зберігалася висока довіра волонтерам – 84% їм довіряли і лише 3% не довіряли [7]. Значно втратили довіру українські ЗМІ, чиї показники довіри повернулися до рівня грудня 2021 р. Так, з 57 до 29% стало менше тих, хто довіряв українським ЗМІ (натомість з 14 до 40% стало більше тих, хто не довіряє їм). Вважаємо, що в умовах війни саме інтернет-джерела, а не традиційні медіа (телебачення, друковані ЗМІ, радіо тощо), стали основним каналом отримання важливої інформації для української молоді.

Крім цього, стабільно втрачала довіру громадськості Церква. Між груднем 2021 і груднем 2022 рр. довіра Церкві знизилася з 51 до 44%, між груднем 2022 і груднем 2023 рр. – з 44 до 38% (рисунок).

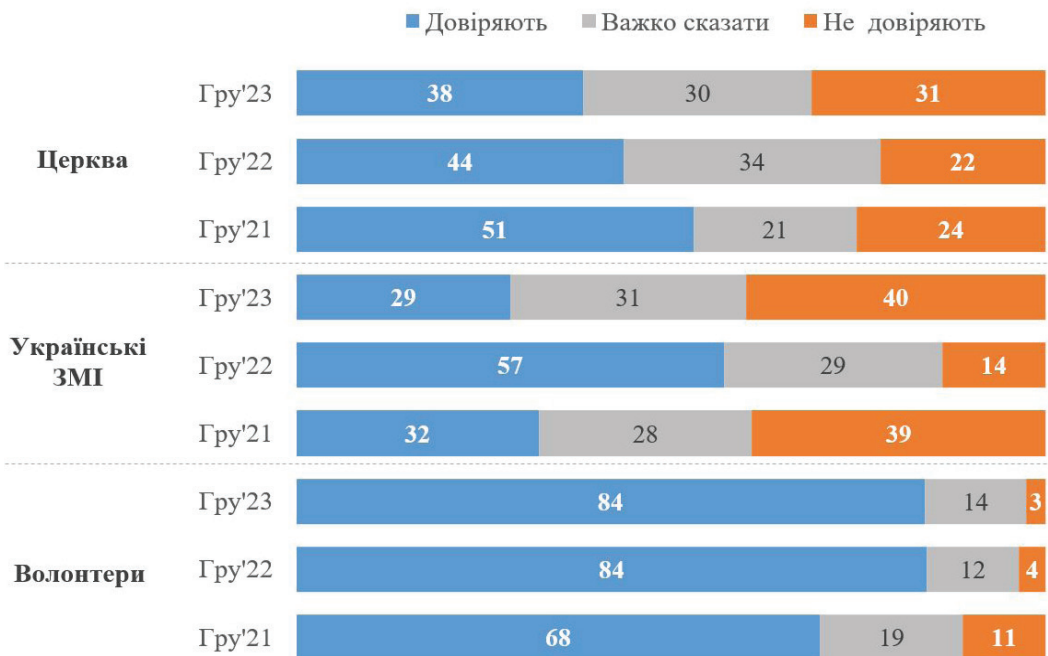

Рисунок. Церква, українські ЗМІ, волонтери

За даними KMIC щодо проведення власного всеукраїнського опитування громадської думки «Омнібус» упродовж 29 листопада – 9 грудня 2023 р.

У 2024 р. на третій рік війни за результатами соціологічного опитування, підготовленого дослідницькою агенцією «Info Sapiens» за ініціативи Міністерства молоді та спорту України і технічної й організаційної підтримки проєктів ПРООН «EU4Recovery – Розширення можливостей громад в Україні», зафіксовано такі зміни: довіра до ЗСУ була найвищою (91 %, серед молоді за кордоном – 86 %) [2]. Крім ЗСУ, серед державних інституцій відносно високою довірою користувалися поліція (46 %) і місцева влада (43 %). Але знизилась довіра до громадських і волонтерських організацій (з 88 до 83 %) та ЗМІ (з 56 до 34 %).

Якщо у 2023 р. волонтерством займалися 42 % молоді, то у 2024 р. ця частка зросла до 51 %. Це така активність, як збори коштів для ЗСУ, що, найімовірніше, пояснюється збільшенням кількості військових у ближньому колі респондентів.

Історико-порівняльний метод дозволяє виявити динаміку трансформації політичної культури молоді через аналіз ключових періодів – довоєнного (до 2022 р.) та воєнного. Цей підхід розкриває причинно-наслідкові зв'язки між соціальними умовами, політичними подіями й ціннісними змінами.

У довоєнний період спостерігалися регіональний розкол і політична апатія. Дослідження 2002–2004 рр. виявили низький рівень політичної свідомості серед молоді: лише 17,7 % брали участь у політичних організаціях, а 72,9 % висловлювали недовіру до політиків. Спостерігалася геополітична біполярність, а саме 68 % молоді підтримували євроінтеграцію, але зберігалися про-російські настрої в окремих регіонах. Відзначалась слабкість інститутів соціалізації: родина та освіта не компенсували відсутності державної молодіжної політики. Особливий вплив здійснив Майдан: учасники Помаранчевої революції (2004 р.) та Революції Гідності (2013–2014 рр.) демонстрували вищий рівень громадянської активності, ніж інші групи.

Як правило, українці протягом років негативно оцінювали діяльність своєї влади, про що свідчать результати опитування Центру Разумкова, проведеного у 2021 р. [11].

Аналіз даних з 1991 по 2022 рр. показав зростання політичної ефективності молоді: від 30 % участі у виборах до 41 % залучення до цифрового активізму. Війна сприяла переходу від пасивного сприйняття політики до критичної солідарності з державою, що підтверджують дослідження UNDP (2024 р.).

У період повномасштабної війни спостерігалася консолідація національної ідентичності. Патріотична мобілізація: 52 % молоді збільшили споживання українського культурного контенту, 47 % – активізували використання дер-

жавної мови. Волонтерство проявлялося як нова форма участі: 63 % молоді залучилися до волонтерської діяльності, що стало альтернативою традиційній політичній активності.

Аналіз даних, які отримали О. Зелена та І. Мірчук у результаті опитування студентів, засвідчив, що понад дві третини респондентів допомагають ЗСУ, територіальній обороні, тимчасово переміщеним особам фізично або фінансово [5, с. 266]. Ще частина планує долучитися до цієї діяльності, що переконує у зростанні політичної активності молоді і зробить наш кожний день ближчим до перемоги.

Спостеріглися криза довіри і скептицизм щодо влади: лише 34 % позитивно оцінювали дії уряду у 2024 р., що пов'язано з енергетичними кризами та неефективною мобілізацією. Спостерігався «переможний наратив»: 79 % вірили в перемогу, але лише 22 % готові залишатися в Україні без гарантій безпеки.

Отже, історико-порівняльний метод виявив, що політична культура української молоді трансформувалася від фрагментованої та апатичної до консолідованої та мобілізаційної. Ці зміни обумовлені екзистенційними загрозами, які активізували механізми національної солідаризації, але також загострили проблеми довіри до інституцій влади.

Моделювання політичної культури молоді України передбачає аналіз динаміки її структурних компонентів, чинників впливу і трансформацій під дією історичних, соціальних і політичних викликів. Використовуючи дані соціологічних досліджень, можна виділити ключові моделі й механізми, що формували цю культуру в довоєнний період та в умовах війни.

У довоєнний період (до 2022 р.) панував змішаний тип культури з домінуванням ностальгії за радянським минулим, регіональним розколом та окремими активістськими елементами. Політична участь обмежувалася епізодичними виступами (Майдани 2004, 2013–2014 рр.), де 43 % учасників належали до студентства.

У період повномасштабної війни (після 2022 р.) спостерігалася патріотична мобілізація: 52 % молоді збільшили споживання українського контенту, 47 % активізували використання державної мови, 63 % залучилися до волонтерства, 41 % – до кіберзахисту, лише 34 % позитивно оцінювали дії уряду через неефективну мобілізацію.

З початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну, довіра до президента нашої країни та ЗСУ, за даними Соціологічної групи «Рейтинг», зросла утричі.

Отже, у довоєнний період політична культура формувалася під впливом історичних травм, геополітичного розколу та неефективних інституцій соціалізації. Війна стала каталізатором переходу до активної громадянської куль-

тури через мобілізаційні механізми, цифрові платформи та зростання національної свідомості. Моделювання показує, що політична культура молоді України трансформується від пасивної до партиципаторної, де ключову роль відіграють колективна відповідальність і цифрова солідарність. Це створює основу для подальшої консолідації демократичних інститутів.

Дискурс-аналіз дозволяє вивчити, як мовні практики, медіанаративи та символічні структури впливають на формування політичних цінностей і поведінки молоді. У контексті України цей метод розкриває трансформації політичної культури під впливом геополітичних криз, зокрема довоєнного розколу й повномасштабного вторгнення.

У довоєнний період (до 2022 р.) спостерігється геополітичний розкол: у ЗМІ й соцмережах існували паралельні наративи – прозахідні (орієнтація на ЄС) і проросійські (ностальгія за СРСР). Це формувало подвійну ідентичність молоді: 68% підтримували євроінтеграцію, але 30% демонстрували апатію через недовіру до інституцій. Брак критичного мислення й політичної освіти робив молодь вразливою до пропаганди. Наприклад, російськомовний контент популяризував ідеї «русского міра» через культурні продукти.

Акцентуємо увагу на тому, що символи (наприклад «Євромайдан») стали каталізатором формування активної громадянської позиції. Учасники протестів частіше брали участь у волонтерстві та локальних ініціативах.

Вчені О. П. Кваша, О. В. Шимко та К. С. Чоста вказують, що разом із тим після подій Революції Гідності 2013–2014 рр. спостерігається якісний стрибок у розвитку громадянської свідомості [6]. Згідно з дослідженнями, 48% мешканців великих міст у 2016 р. виявляли зацікавленість у впливі на органи влади – удвічі більше, ніж у 2013-му.

Отже, у довоєнний період (до 2022 р.) дискурс був фрагментованим, що зумовлювало роздвоєність ідентичності та низьку політичну участь.

У період повномасштабної війни (після 2022 р.) спостерігалася консолідація національного дискурсу. У ЗМІ та соцмережах домінували теми героїзму ЗСУ, «переможного нарративу» та єдності. Війна з 2014 р. стала каталізатором масштабної самоорганізації: волонтерський рух, який спочатку фокусувався на підтримці армії (забезпечення амуніцією, медикаментами), еволюціонував у систему допомоги біженцям, гуманітарних логістичних мереж і навіть цифрового активізму. Це сприяло зростанню споживання українського контенту (52%) і використання державної мови (47%).

Дискурс-аналіз виявив руйнування стереотипів про «братерські народи» через звіти про воєнні злочини РФ.

Отже, у воєнний період консолідований дискурс сприяв формуванню активної громадянської позиції, проте зберігаються ризики через інформаційну

втому. Дискурс-аналіз підкреслив, що мовні практики є не лише відображенням, а й інструментом трансформації політичної культури, особливо в умовах екзистенційних загроз.

Висновки. Методологічний інструментарій дослідження формування політичної культури молоді України в довоєнний період і під час війни поєднує класичні й інноваційні підходи. Особливого значення набувають методи аналізу впливу цифрового середовища, актуалізація патріотичних та демократичних цінностей, а також практична орієнтація формальних і неформальних стратегій виховання, що забезпечують трансформацію політичної культури молоді у відповідь на виклики сучасної епохи.

У довоєнний період, до 2022 р., формування політичної культури молоді в Україні здійснювалося за допомогою як формальних, так і неформальних методів. Формальні методи включали освітні програми, що акцентували увагу на вивченні основ правознавства, громадянської освіти та знань про державу, конституцію і права людини в загальноосвітніх закладах. Вищі навчальні заклади пропонували спеціалізовані курси з політології, історії політичних ідей, соціології. Важливу роль відігравали молодіжні організації державного та громадського характеру, такі як «Молодь за мир», «Пласт», «Молодіжний парламент». Значним чинником формування політичної культури були також засоби масової інформації, зокрема освітні телевізійні передачі, ток-шоу й інформаційно-аналітичні програми. Неформальні методи включали сімейне виховання та соціалізацію, а також дискусії в інтернет-середовищі – блоги, форуми, соціальні мережі. Крім того, значущою формою політичної соціалізації стало волонтерство, участь у громадських ініціативах та акціях.

У контексті війни, що розпочалася у 2014 р. і особливо загострилася після 2022 р., спостерігалися суттєві зміни в методах формування політичної культури молоді, які проявилися у трансформації пріоритетів та появі нових підходів. Центральним елементом політичної ідентичності стала національна ідентичність, що сприяло формуванню культури спротиву, відповідальності й солідарності. У сфері освіти з'явилися курси з національно-патріотичного виховання, у навчальні програми інтегрувалися теми війни, історії спротиву і гібридної війни. Значного розвитку набуло використання онлайн-платформ для забезпечення безперервності навчання у складних умовах. Громадська активність молоді посилилася через масове волонтерство та участь у суспільних кампаніях, спрямованих на підтримку армії, допомогу переселенцям, протидію дезінформації. Молодь активно залучалася до створення політичного й патріотичного контенту в соціальних мережах. В інформаційному

просторі відбувалося формування цифрової політичної культури, що включала розвиток критичного мислення й навичок перевірки фактів. Новими майданчиками політичної комунікації стали платформи TikTok, Instagram, YouTube. На інституційному рівні реалізовувалися державні програми підтримки молоді та мобілізації громадянської участі, а також розвивалася співпраця з міжнародними інституціями у формі грантів, тренінгів і програм обміну. Війна виступила каталізатором глибоких трансформацій у системі суспільно-політичної соціалізації молоді України, адаптуючи її до нових реалій і викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакланова Н. М., Букач В. М. Категорія «політичної культури» в науковому та публічному дискурсах. *Politicus*. 2022. № 1. С. 94–102.
2. Вплив війни на молодь / М-во молоді та спорту України ; ПРООН. 2024. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16-/Molodizhna_polityka/2025/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf (дата звернення: 15.05.2025).
3. Гаращук Є. Методологічні принципи дослідження феномену політичної культури. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 12. С. 25–29.
4. Зелена О. Я. Молоде покоління в координатах політичної культури України. *Politicus*. 2019. № 6. С. 42–48. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-6-42-48>.
5. Зелена О., Мірчук І. Вплив війни на громадянську позицію та геополітичні настрої студентської молоді в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 43. С. 264–274.
6. Кваша О. П., Шимко О. В., Чоста К. С. Політична культура як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні: виклики та перспективи. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 8. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15213891>.
7. Київський міжнародний інститут соціології. Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2023 роках. 2023. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1>.
8. Краснянська Н. Д. Особливості формування політичної культури студентської молоді. URL: http://eprints.library.odku.edu.ua/id/eprint/3655/1-/Krasnianska_N_D_-Osoblyvosti_formuvannia_politychnoji_kulturu.pdf (дата звернення: 06.04.2025).
9. Лаврук Т. Політичні цінності як стратегіями функціонування політичних пріоритетів. *Панорама політологічних студій*. 2013. Вип. 11. С. 29–37.
10. Марковець В. М. Політична культура як складова духовної культури суспільства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 18. С. 94–96.

11. Оцінка ситуації в країні, довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян / Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. 2021. URL: <https://cutt.ly/tLwFDSA> (дата звернення: 10.05.2025).
12. Поліщук І. О. Поняття та структура політичної культури. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2009. № 861. С. 202–210.
13. Приходько С. М. Ціннісні аспекти політичної культури українського суспільства. *Politicus* : наук. журн. 2022. № 2. С. 75–79.
14. Рудакевич О. Політична культура як об'єкт дослідження в умовах національного відродження. *Політичний менеджмент*. 2012. № 3 (54). С. 127–135.
15. Точицький М. С. Політична культура суспільства в умовах «гібридного» політичного режиму: структура та функції. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2020. Вип. 29. С. 21–29.
16. Федорков О. М. Розвиток політичного світогляду молоді під впливом медіаресурсів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 253–258.
17. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді. Київ : б.в., 2016. 90 с. URL: <https://opac.library.cv.ua/bib/73634> (дата звернення: 07.04.2026).
18. Цурканова І. О., Радкевич Т. О. Політична культура і культура політики: порівняльний аналіз сучасного стану суспільства в Україні. *Регіональні студії*. 2024. Вип. 36. С. 7–13. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.36.1>.

REFERENCES

1. Baklanova, N. M., Bukach, V. M. (2022). *Katehoriia «politychnoi kultury» v naukovomu ta publichnomu dyskursakh. Politicus, 1, 94–102* [in Ukrainian].
2. *Vplyv viiny na molod* (2024) / Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy ; PROON. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16-/Molodizhna_polityka/2025/undp-impact-of-war-on-youth-in-ukraine_0.pdf [in Ukrainian].
3. Harashchuk, Ye. (2013). *Metodolohichni pryntsypy doslidzhennia fenomena politychnoi kultury. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scientific Journal of NPU named after M. P. Drahomanov. Series 22: Political Sciences and Methodology of Teaching Socio-political Disciplines, 12, 25–29* [in Ukrainian].
4. Zelena, O. Ya. (2019). *Molode pokolinnia v koordynatakh politychnoi kultury Ukrainy. Politicus, 6, 42–48*. doi: <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2019-6-42-48> [in Ukrainian].
5. Zelena, O., Mirchuk, I. (2022). *Vplyv viiny na hromadiansku pozytsiiu ta heopolitychni nastroi studentskoi molodi v Ukraini. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politolohichni studii – Visnyk Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies, 43, 264–274* [in Ukrainian].

6. Kvassha, O. P., Shymko, O. V., Chosta, K. S. (2025). *Politychna kultura yak chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy. Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs – Ukrainian Political-Legal Discourse*, 8. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15213891> [in Ukrainian].
7. Kyiv International Institute of Sociology. (2023). *Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2023 rokakh*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1> [in Ukrainian].
8. Krasnianska, N. D. *Osoblyvosti formuvannia politychnoi kultury studentskoi molodi*. URL: http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/3655/1/Krasnianska_N_D_Osoblyvosti_formuvannia_politychnoji_kulturu.pdf [in Ukrainian].
9. Lavruk, T. (2013). *Politychni tsinnosti yak stratehemy funktsionuvannia politychnykh priorytetiv. Panorama politolohichnykh studii – Panorama Politicalological Studies*, 11, 29–37 [in Ukrainian].
10. Markovets, V. M. (2017). *Politychna kultura yak skladova dukhovnoi kultury suspilstva. Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 18, 94–96 [in Ukrainian].
11. *Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do instytutiv suspilstva ta politykiv, elektoralni oriiientatsii hromadian* (2021). Razumkov Centre. URL: <https://cutt.ly/tLwFDSA> [in Ukrainian].
12. Polishchuk, I. O. (2009). *Poniattia ta struktura politychnoi kultury. Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Serii: Pytannia politolohii – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Issues of Political Science*, 861, 202–210 [in Ukrainian].
13. Prykhodko, S. M. (2022). *Tsinnisni aspekty politychnoi kultury ukrainskoho suspilstva. Politicus*, 2, 75–79 [in Ukrainian].
14. Rudakevych, O. (2012). *Politychna kultura yak ob'ekt doslidzhennia v umovakh natsionalnoho vidrozhennia. Politychnyi menedzhment – Political Management*, 3 (54), 127–135 [in Ukrainian].
15. Tochitskyi, M. S. (2020). *Politychna kultura suspilstva v umovakh «hibrydnogo» politychnoho rezhymu: Struktura ta funktsii. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific Journal of NPU named after M. P. Drahomanov*, 29, 21–29 [in Ukrainian].
16. Fedorkov, O. M. (2020). *Rozvytok politychnoho svitohliadu molodi pid vplyvom mediaresursiv. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia – Scholar Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Psychology*, 31(70), 4, 253–258 [in Ukrainian].
17. *Tsinnosti ukrainskoi molodi. Rezultaty reprezentatyvnogo sotsiolohichnoho doslidzhennia stanovyscha molodi* (2016). Kyiv. URL: <https://opac.library.cv.ua/bib/73634> [in Ukrainian].
18. Tsurkanova, I. O., Radkevych, T. O. (2024). *Politychna kultura i kultura polityky: porivnialnyi analiz suchasnoho stanu suspilstva v Ukraini. Rehionalni studii – Regional Studies*, 36, 7–13. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2024.36.1> [in Ukrainian].

Artemchuk Oleksandr Fedorovych, PhD student Department of Social Sciences and Humanities, Private Higher Educational Institution 'European University', Kyiv, Ukraine.

METHODOLOGICAL TOOLKIT FOR THE FORMATION OF THE POLITICAL CULTURE OF UKRAINIAN YOUTH IN THE PRE-WAR PERIOD AND DURING THE WAR

The article is devoted to the analysis of methodological approaches to the formation of the political culture of Ukrainian youth in the pre-war period and under the conditions of the armed conflict that began in 2014 and escalated after 2022. The article reveals the specifics of applying formal and informal methods for fostering the political consciousness of youth, among which are educational programs, the activities of youth organizations, media tools, family upbringing, and socialization in the digital environment. Transformations in the content and priorities of political culture during the war are analyzed, including the formation of national identity, a culture of resistance, responsibility, and solidarity. Particular attention is paid to the role of national-patriotic education, the development of digital political culture, and the activation of volunteering and civic engagement among young Ukrainians. Methodological approaches include institutional analysis, structural-functional approach, sociological methods, historical-comparative method, modeling, discourse analysis, visual-communicative methods, cognitive-psychological methods, and network analysis. The results of the study are significant for the development of effective political culture education programs and for enhancing the political awareness of youth in the current socio-political realities of Ukraine.

Keywords: methodological approaches, formation of political culture, Ukrainian youth, pre-war period, war period.

Анікіна Наталя Борисівна, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія», Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: nataliia.anikina@hnpu.edu.ua
ORCID iD: 0009-0008-9604-8442

МАНІПУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ІСТОРІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИЗНАЧЕННЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті розглядається концепт «маніпуляція» з точки зору різних наукових підходів у контексті історичного розвитку суспільства. Досліджуються різні прийоми політичного маніпулювання (у межах зв'язку з пропагандою як соціально-політичним явищем) та напрями його впливу на суспільство в мирних та воєнних умовах існування на всіх етапах історичного розвитку.

Ключові слова: маніпуляція, пропаганда, політичне маніпулювання, громадська думка, технології впливу на громадську думку.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства маніпуляції як технології впливу на громадську думку є серйозним викликом в будь-якій сфері людської життєдіяльності. Для збереження демократичних цінностей, а також забезпечення можливості громадян приймати самостійні обґрунтовані рішення необхідне розуміння природи цього явища, способів і методів його розпізнавання та протидії йому.

Використання маніпуляцій – не нове явище в суспільстві, воно відоме ще з часів античності, коли маніпуляції вже використовувались як технології впливу. Як інструмент такого впливу вельми успішно застосовувалося слово, бо мислення і мова є важливим інструментом програмування поведінки людей. Дотепер принципово нічого не змінилося.

Вміння успішно маніпулювати іншими людьми має пряме відношення до здатності державних політичних діячів досягати успіху, утримувати контроль (владу) над іншими людьми або суспільними подіями, знаючи відповідні особливості людської психіки та прийоми маніпулятивного впливу на громадську думку. Це стосується багатьох галузей нашого життя: від суспільно-побутової до політичної. Тому під час війни, розв'язаної РФ проти України, тема маніпуляцій набула особливого поширення як у дослідженнях, так і в

практичній діяльності великої кількості вітчизняних і зарубіжних фахівців різної наукової спрямованості – психологів, соціологів, політологів, політтехнологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати дослідження стосовно використання маніпулятивних впливів у політиці як соціально-політичного явища містяться в публікаціях багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників сучасності (Діна Бернета, Автандила Цуладзе, Г. Почепцова, Р. О. Мозаньяка, Н. Шевчук та ін.). Переважна більшість досліджень (зокрема, Я. Д. Короход [1], В. В. Москаленка [2, с. 361–372], В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Є. Д. Скулиша [3, с. 8–15; 36–42]) базується на спадщині відомих представників західної психології й соціології, які вивчали масову свідомість і зробили значні внески в розвиток соціальних наук: Гюстава Лебона [4; 5]; Зігмунда Фрейда [6]; Еріха Фромма [7], Ханни Арендт [8] і Віктора Франкла [9].

Особлива увага приділяється публікаціям одного з перших дослідників ХХ ст. у сфері сучасного політичного PR – Едварда Бернейза (зокрема, у працях О. Д. Бойко [10], Р. О. Мазьняка [11], Н. М. Грицюти [12, с. 67–76]). Довгий час він був консультантом зі зв'язків із громадськістю, який зумів знайти алгоритм ефективного використання маніпуляцій у політичній рекламі [13]. Він зміг поєднати ідеї Г. Лебона в питаннях психології натовпу та психоаналітичну концепцію З. Фрейда з акцентом на тому, що важливим моментом у демократичному суспільстві є майстерне маніпулювання впорядкованими, установленними вподобаннями та звичками народних мас [13].

Сучасні вітчизняні фахівці також досліджують цей феномен – питанням саме політичного маніпулювання в контексті розвитку теорій PR активно займаються Ю. Гавриленко [14], Н. М. Єфтені [15], О. В. Шевчук [16]; А. І. Нагорний [17] та ін.

Формулювання цілей: здійснити теоретико-методологічний аналіз наукових підходів маніпулювання як соціально-політичного феномену та дослідити особливості застосування маніпулятивних технологій у різні історичні періоди.

Виклад основного матеріалу. Слово «маніпуляція» походить від лат. «manipulus» і трактується як «жменя» («manus» – рука і «ріс» – наповнювати). Сьогодні маніпуляцію визначають як вид психологічного впливу на людину, який здатний змінювати її спосіб мислення, принципи або думки непомітно для самого індивідууму, що може відображатися у зміні прийняття ним рішень, які спочатку не відповідали його реальним намірам [18]. Я. Д. Короход визначає три джерела інформації, що свідчать про наявність маніпуляції: позиція маніпулятора, позиція жертви маніпуляції, позиція спостерігача за маніпуляцією [1, с. 1–2].

У словниках європейських мов маніпуляція розглядається як дія, що спрямована на об'єкти з певними цілями [19, с. 23–24]. Прикладом може слугувати ручне керування технікою, будь-якими машинами або медичного огляду лікарем пацієнта за допомогою рук. При виконанні таких дій, окрім спритності та вправності, людині потрібні певні вміння й навички. У сучасному переносному значенні слово «маніпуляція» розуміється як спритне поводження з людьми як з об'єктами, речами. Тому іноді термін «маніпуляція» виявляється метафорою і вживається в переносному значенні, коли мається на увазі вправність рук у користуванні речами.

У сучасній мові термін «маніпуляція» вживається також у значенні «вправного і прихованого» керування, частіше психологічного й політичного. Таке «керівництво», до речі, може бути не тільки прихованим, але і відкритим, проте обов'язково не усвідомлюваним тими, ким керують.

В Оксфордському словнику англійської мови маніпуляція трактується як «акт впливу на людей або керування ними зі спритністю, особливо із зневажливим підтекстом, як приховане керування або вплив» [20, с. 198].

Кембриджський словник у сучасній версії до маніпуляцій відносить шахрайство, керування свідомістю іншої особи, маніпулювання фондовим ринком, маніпулювання фактами медіа [21].

Дослідник Автандил Цуладзе вважає, що перш за все потрібно розділяти маніпуляцію міжособистісну та масову. Міжособистісна маніпуляція інтерпретується як технологія, що спрямована переважно на оточення політика, масова – на більш широку аудиторію (електорат) [11].

У першому випадку маніпулятор звертається до маніпулятивних прийомів, які працюють на міжособистісному рівні, а у другому – маніпулятор використовує вже готові маніпулятивні технології, які спрямовані на взаємодію з масами. Деякі дослідники пропонують розглядати маніпуляції в політиці як «приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, тобто нав'язування волі маніпулятора у формі прихованого впливу» [11].

Сучасні вітчизняні дослідники у своїх роботах також приділяють увагу аналізу феномену маніпуляції. Так, Ю. Гаврилечко в статті «Маніпуляції громадською думкою: чому працюють та як уникнути» описує симптоми й ознаки прихованої маніпуляції: мова, емоції, сенсаційність і терміновість, повторення, дроблення, вилучення з контексту, тоталітаризм джерела повідомлень, тоталітаризм рішення, змішання інформації й думки, прикриття авторитетом, активізація стереотипів, некогерентність висловлювань і т. д. [14]. Т. Стасюк розглядає маніпуляцію як «сукупність прийомів або операцій практичної діяльності, що співвідносяться з комунікативними цілями суб'єкта, які вплива-

ють на вирішення конкретних завдань або полегшують досягнення конкретної мети» [22, с. 85].

Акцентуацію на суб'єктивному вимірі цього поняття пропонує В. П. Шейнов: «Маніпуляція – це приховане управління адресатом з боку ініціатора, за якого останній досягає своєї мети, наносячи збиток адресату» [23, с. 7–9]. Н. М. Грицюта зазначає, що «будь-який вплив на людину, який здійснюється поза її волевиявленням, поза усвідомленням нею впливотворних чинників з метою використання її як засобу досягнення власних цілей або вигоди, переслідуючи певні інтереси (в тому числі політичні, економічні або соціальні), є фактично маніпуляцією» [12, с. 123]. Науковець вбачає мету маніпуляцій у тому, щоб «приховуючи свої істинні наміри, спонукати людину до певних дій, зміни переконань, уявлень і думок, одночасно зберігаючи ілюзію незалежності, самостійності прийнятих рішень або дій. Визначальна ознака маніпуляції – одержання користі для себе за рахунок іншого, котрий це не усвідомлює» [12, с. 125].

Проте слід зауважити, що маніпуляції дуже тісно пов'язані з таким соціально-політичним феноменом, як пропаганда. «Пропаганда» як термін та соціальна практика вперше з'явилася в 1622 р. у Ватикані на вимогу Папи Григорія XV, який заснував Священну Конгрегацію для поширення католицької віри. Конгрегація займалася пропагуванням католицької віри, протидіючи в такий спосіб реформації, та, за завданням Ватикану, переконувала іновірців, поширюючи «правильне» віровчення.

Як соціальна практика пропаганда використовувалася задовго до XVII ст. Так, у Давній Греції на аренах амфітеатрів політики, філософи, оратори, поети мали змогу просувати свої ідеї, концепції та пропозиції серед народу. У Давньому Римі існувала так звана усна політична реклама, яка реалізовувалася через звернення до народу на площах, а також за допомогою плакатів. А заради створення певного образу влади імператори прославляли себе в пам'ятниках.

У часи Середньовіччя серед населення поширювалася інформація про традиції, обряди, суспільні норми та зразки поведінки у вигляді усної творчості: народні пісняри та проповідники виступали перед натовпом людей на площах. Відомі також факти про перші пропагандистські практики у Петра Ам'єнського, який своїми емоційними виступами перед натовпом людей міг переконувати їх у необхідності здійснення Хрестових походів. Після його проповідей тисячі селян з великим нетерпінням та ентузіазмом брали хрести і вирушали в Хрестові походи. Існують джерела, які свідчать про те, як в X ст. напередодні походів на ворожу державу великий князь Київський Святослав, ідучи в бій, голосно промовляв: «Іду на Ви» [24]. Цей вислів сміливо можна

називати великим гаслом пропагандистського характеру, яке змушує ворога тремтіти від цих слів, а своє військо спонукати, мотивувати та підбадьорювати перед походом.

Аналізуючи історію виникнення технологій маніпулювання, ми спостерігаємо, як вправно державні діячі вміли використовувати для досягнення своїх цілей пропаганду (будь-то релігійного, економічного або воєнного характеру).

У науковому та публіцистичному дискурсі існує безліч інтерпретацій терміна «маніпуляція», які накопичувалися протягом досить тривалого часу. Досі немає єдиної думки про те, хто є родоначальником теорії маніпуляції. Також невідомо, як і коли маніпулювання почали активно застосовувати на практиці в різних видах діяльності. Можна припустити, що перші теоретичні концепції маніпуляції належать до давньогрецької софістики, коли в суперечці та в доказах навмисно застосовувалися помилкові аргументи, засновані на свідомому порушенні логічних правил. Тут ми маємо справу з різними словесними хитрощами, метою яких є введення слухача в оману. Крім того, одним із перших теоретиків маніпуляції часто називають італійського мислителя Нікколо Макіавеллі. Як відомо, його знаменита робота «Державець» є збіркою рекомендацій для правителів із досягнення і захоплення влади, управління народом, ведення зовнішньої та внутрішньої політики. Для нас особливий інтерес у цій роботі становить така теза: «Великі справи здійснювались тими государями, які мало зважали на вірність обіцянкам, уміли лукавством обплутати людей і таким чином, урешті-решт, взяли гору над тими, які покладалися на порядність» [25, с. 72]. Це висловлювання демонструє пріоритет таємних і хитрих засобів, до яких може вдаватися правитель або людина, яка бере участь у політиці й управлінні. До того ж важливо згадати, що Н. Макіавеллі вперше вводить у політичну науку поняття «натовп». Натовпом він називає масу людей, які мало розуміються на тому, що собою являє правитель насправді, звертаючи увагу тільки на те, як зображує, демонструє себе сам правитель [25, с. 76]. Розводячи поняття «народ» і «натовп», він підкреслює, що перші більше спираються на розум, а другі – на почуття і пристрасті. У підсумку, на думку Н. Макіавеллі, розумний правитель повинен бути здатний управляти пристрастями, як на власне благо, так і на благо держави.

Епоха Просвітництва ознаменувалася появою друкарства, що прискорило поширення ідей серед великих мас населення. З'явилися нові можливості для ідеологічного впливу та формування громадської думки. Кінець цієї епохи ознаменувався розквітом пропаганди: в епоху наполеонівських воєн пропаганда стала важливим інструментом для мобілізації суспільства. Політична

карикатура, плакати і листівки активно використовувалися для формування ворожого образу супротивника. Видатний маніпулятор громадською думкою Наполеон Бонапарт із самого початку, від піднесення до влади і до створення імперії, застосовував пропагандистські засоби, зміцнюючи свою владу. Намагаючись забезпечити підтримку населення, він звертався до цілого спектра маніпуляційних інструментів, починаючи від створення легенди про себе та контролю інформаційного простору того часу (через друк – листівки і газети) і до увічнення себе та своїх подвигів у витворах культури, мистецтва, монетах, літературі тощо.

У другій половині XIX – на поч. XX ст. тема маніпулювання суспільною свідомістю простежується в роботах цілої низки великих дослідників – Г. Лебона, Хосе Ортега-і-Гассета, А. Грамши, Г. Лассуела. Так, французький психолог, соціолог і антрополог Г. Лебон у роботі «Психологія мас» пише про те, що основою управління людьми є ідеї, почуття і звичаї, носіями яких є представники цього суспільства [4, с. 121]. Також він виділяє ключові характеристики мас, які відкривають можливості для управління людьми. По-перше, це відчуття непереборної сили, яка виникає в свідомості індивіда, яка знаходиться під впливом чисельності натовпу. Це відчуття призводить до усунення індивідуальної відповідальності людини за свої дії в результаті – вона перекладає відповідальність на інших людей у натовпі. По-друге, це заразливість: усілякі почуття, які виникають в натовпі, переносяться на всіх його учасників. По-третє, це сприйнятливості людей до навіювання, що виникає в результаті придушення раціонального начала особистості, яка перебуває в натовпі [5, с. 125]. Перераховані характеристики створюють сприятливі умови для впровадження в масову свідомість будь-яких ідей і поглядів.

У свою чергу іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет у роботі «Повстання мас» відзначав: маси «здатні давати хід і силу закону своїм трактирним фантазіям» [26, с. 11]. Можна констатувати, що зазначені автори бачили в маніпулюванні, з одного боку, феномен, який проявляється в процесі масовізації індивідуальної свідомості, а з іншого, – інструмент управління великими соціальними групами.

Ще однією віхою в дослідженні феномену маніпуляцій є робота Г. Лассуела «Техніка пропаганди у світовій війні» (1927), у якій зазначається, що пропаганда є, поряд із військовим та економічним впливом, знаряддям у протистоянні з ворогом [27, с. 171]. Для Г. Лассуела пропаганда – це спроба змінити погляди людей, вона виступає засобом «масового переконання» [27, с. 171]. Інструментами пропаганди щодо ворога виступали підриг патріотизму, віри в перемогу, довіри народу до свого уряду, акцентування уваги людей на різних невдоволеннях і проблемах, а також поневіряннях, які ті несуть у результаті

протистояння. Щодо власного народу або союзників пропаганда стає інструментом збудження ненависті до ворога, підтримки дружнього ставлення до союзників, збереження добрих відносин із нейтральними сторонами тощо.

Важливим завданням у рамках цієї статті ми вважаємо чітке розмежування феноменів «маніпуляція» і «пропаганда». На наш погляд, між ними існує дві кардинальних відмінності. По-перше, пропаганда є переконання суспільства в правильності, адекватності певної точки зору щодо дійсності, а маніпуляція є специфічним прийомом, який використовується владою задля здобуття такої підтримки суспільства. По-друге, у більшості випадків суб'єкт, який здійснює пропаганду, є відомим і чітко визначеним (наприклад, Міністерство пропаганди нацистської Німеччини на чолі з Йозефом Геббельсом), тоді як ключовою властивістю маніпуляції є прихованість суб'єкта впливу. Він жодним чином не повинен бути виявлений, інакше весь маніпулятивний ефект з великою ймовірністю впаде.

XX ст. можна вважати розквітом маніпулятивних технологій. З появою психоаналізу і поведінкових наук, започаткованих З. Фройдом, а також за допомогою досліджень його послідовників сформувався розуміння того, як працює людська психіка, які приховані інстинкти і бажання керують людською поведінкою [6]. Це стало основою для розроблення тонких маніпулятивних технік, які впливали не на раціональну, а на емоційну сферу людини. У період Першої та Другої світових війн відбувся пік маніпулятивних технологій у їх найбільш агресивній формі. Радіо, кіно, плакати, газети, листівки – усе це використовувалося для формування образу ворога, патріотичної мобілізації й демонізації супротивників. Добре відомо, наскільки успішно уряд Третього Рейху використовував масові ритуали, звернення до інстинктів натовпу задля створення «однорідної спільноти» і підкорення її волі лідера.

У 1964 р. побачила світ книга німецького соціолога Г. Франке «Маніпульована людина», де пропонується доволі влучне, на погляд цілої низки дослідників, визначення маніпуляції – як психічного впливу, що здійснюється таємно в контексті нанесення шкоди тим особам, на котрих цей вплив спрямований (наприклад реклама) [28]. Тобто, оскільки маніпуляція є прихованим впливом, то він має залишитися непомітним для об'єктів маніпуляції.

Останню тезу цілком поділяє професор Каліфорнійського університету Г. Шиллер, який підкреслює, що для досягнення успіху маніпуляція має залишатися непомітною. Тільки в умовах, коли людина, як об'єкт маніпуляції, вірить у те, що все відбувається природно та за власною волею, гарантовано успішне проведення маніпулятивної дії [Див.: 15, с. 85]. Отже, для проведення маніпуляції потрібно створити фальшиву дійсність, де використання маніпуляційних прийомів залишиться нібито «за кадром».

Звісно, маніпуляція – це такий вплив, який вимагає від маніпулятора певних знань і значної майстерності. Маніпуляція суспільною свідомістю перетворилася на окрему технологію: з'явилися спеціалісти в цій галузі, які нею володіють на професійному рівні. Оскільки в суспільстві сформувався запит на таких фахівців, то розпочався і процес інституціоналізації системи їх підготовки.

Ще однією важливою, хоча й не надто очевидною, ознакою процесу маніпулювання є практика ставлення до людей, чиєю свідомістю маніпулюють, як до знеособлених об'єктів, а не як до окремих унікальних особистостей. За таких умов поза всіх варіантів очікуваних результатів впливу маніпулятора залишаються моменти власної ініціативи та активності громадян, які в будь-який момент можуть своїми діями мінімізувати рівень ефективності роботи першого.

Маніпуляція є потужним складником технології влади. Говорячи про політичне маніпулювання, мається на увазі комплекс ідеологічних, психологічних, організаційних дій, спрямованих на приховану зміну масової свідомості з метою впровадження суспільних думок і настроїв, які спрямовують громадську активність в напрямку, потрібному маніпулятору задля забезпечення для нього успіху в процесі здобуття, утримання та використання політичної влади. Тому можна погодитися з О. Шевчуком, що основними функціями політичної маніпуляції є:

- інформування (обговорення отриманої інформації або відомостей про важливі події для громадян, суспільства, емоційна інтерпретація отриманої інформації, суб'єктивне коментування й подальше поширення серед інших людей);
- посилення впливу (прагнення змінити мотиви, настанови співрозмовника з метою трансформування його думки, поведінки та дії);
- контроль свідомості (акцентування необхідних стереотипів у суспільній свідомості, поширення міфів, які в певний момент автоматично запускають потрібні механізми в людській психіці);
- регулювання (контроль за поведінкою об'єкта маніпуляції та направлення його дій в потрібному для маніпулятора напрямку);
- провокація (здійснення маніпулятором навіювання в ході конфліктної ситуації з партнером або розповсюдження «потрібних» ідей та думок у стані політичних опонентів);
- камуфлювання (маскування та приховування дійсних намірів суб'єкта маніпуляції шляхом надання дезінформації або перекручування достовірних фактів, необхідних об'єкту (політичному партнеру) для прийняття певних рішень);

- захист (під час зіткнення інтересів використання маніпулятором спеціальних маніпулятивних засобів у ситуації дефіциту будь-яких ресурсів: психологічних, економічних та ін.);
- адаптивність (пристосування маніпулятивної стратегії й тактики до специфічних особливостей партнера як об'єкта маніпуляції та до конкретної ситуації;
- мобілізація (для забезпечення необхідних дій об'єкта для маніпулятора використання комплексу спонукальних заходів: інформаційних, емоційних, мотиваційних тощо) [16].

Як зазначалося, маніпуляція – це приховане керування, яке не повинно бути поміченим об'єктом комунікації. Отже, не викликає сумніву, що успішність маніпуляції у великому ступені залежить від довіри об'єкта (комуніканта) до маніпулятора і його віри в те, що все, що йому кажуть, є істиною. Виникає цілком слушне запитання: як цього домогтися?

Дуже зручним інструментом для переконання народних мас є засоби масової комунікації. Добре відомо, як під час Першої світової війни уряди задіяли пропаганду для мобілізації населення, підтримки бойового духу солдатів, демонізації ворога й формування образу «справедливої війни». Плакати, газети, листівки та кіно стали основними інструментами впливу. Класичні тоталітарні режими ХХ ст. – СРСР та нацистська Німеччина – довели пропаганду до безпрецедентного рівня. Пропаганда використовувалася для легітимації влади, що спричинило створення культу особи лідера. Пропаганда також сприяла створенню ілюзії успіху серед населення, оскільки приховувалися невдачі, а реальність викривлялася.

Під час Холодної війни пропаганда стала одним із ключових елементів протистояння між Заходом та СРСР. Обидві сторони використовували ЗМІ, культурні обміни та освітні програми для просування своїх ідеологій та дискредитації опонента.

У ХХІ ст. з'явилися нові можливості впливу на громадську думку за допомогою соцмереж та медіаплатформ, проте разом з цим продовжують працювати і старі методи: журналістика досить успішно використовує маніпуляції, що передбачають застосування різних прийомів і методів для спрямування уваги аудиторії в певному напрямку та/або впливу на її погляди й переконання. Це можуть бути галасливі заголовки, провокаційні фотографії, навмисно дібрані слова чи навіть вигадані факти з метою створення потрібного ефекту або враження. Серед найвпливовіших методів маніпуляції – технології clickbait та deepfake.

Термін «клікбейт» походить від англ. «click», що означає клік мишею, та «bait» – приманка [29]. Уже з самої назви зрозуміло: клікбейт – це своє-

рідна пастка для користувачів, яка спонукає їх натиснути на посилання. Інакше кажучи, це текст або зображення, створені з метою збільшення кількості переходів. Хоча сам термін набув широкого вжитку відносно нещодавно, подібні методи залучення уваги використовуються ще з часів появи рекламних банерів.

Крім заголовків, клікбейт використовується і в інших елементах контенту, які впливають на користувачів:

- клікбейт-зображення – картинки, що викликають зацікавленість, зазвичай провокативного характеру, підштовхують до переходу за покликанням. У результаті, це може бути фото, яке не відповідає заявленому заголовку або змісту статті;

- маніпулятивні підзаголовки – підписи під текстом або фото з обіцянками чогось сенсаційного, проте насправді достатнє інформаційне наповнення відсутнє;

- надемоційні заголовки – тексти, що починаються зі слів: «Не проходите повз!», «Це змінить ваше життя назавжди!», «Ви не повірите!», але потім виявляється, що матеріал був нейтральним або зовсім з іншої тематики. Сюди ж належить і клікбейт-відео;

- клікбейт-опитування, вікторини і тестування з призовом негайно перейти за покликанням, наприклад: «Хочете дізнатися, який ви супергерой? Пройдіть тест!». Інформативності в цьому разі ніякої немає, але є активне спонукання користувача взаємодіяти з контентом;

- маніпулятивні посилання. Наприклад, повідомлення передбачає якусь пропозицію – «Дізнайтесь більше тут», та замість очікуваної інформації з'являється реклама або видається інший контент;

- фейкові термінові пропозиції, які створюють штучне відчуття терміновості за допомогою фраз на кшталт «Залишилось 1 місце!», «Акція діє лише сьогодні!», змушують користувачів реагувати швидше. Мета клікбейтингу, – як правило, фінансова зацікавленість автора блога чи сайта, щоб отримати прибуток від контенту [29].

Клікбейт-метод, звісно, підвищує можливість розширення аудиторії, проте така практика знижує довіру населення до медіа, бо часто сприяє поширенню дезінформації.

В умовах російсько-української війни активно почали застосовуватися deepfake-технології, які використовують штучний інтелект для створення реалістичних, але фальшивих відео- чи аудіозаписів. Вони дозволяють змінювати обличчя та голос людини, що є вельми привабливим для організації маніпуляцій [30]. Вітчизняний інформаційний простір переповню-

ється фейковими новинами. Ці фейки здебільшого стосуються політичних діячів, військових, переселенців із територій, де ведуться активні бойові дії. Такі медіаманіпуляції, як вид психологічного впливу, що здійснюється через пресу, радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, рекламні щити тощо, призводять до пробудження в об'єкта впливу намірів, які змінюють його бажання, настрої, поведінку й погляди [30]. Важливо сприймати всю інформацію критично, перевіряючи дані в офіційних джерелах, щоб відділяти правдиву інформацію від фейкової. Усі вже звикли до цього неологізму, сьогодні і в науковій, і в публіцистичній літературі брехливу інформацію, яку намагаються видати за реальну правдиву новину, називають фейком. Їхніми типовими формальними ознаками є простота та зрозумілість, апеляція до емоцій реципієнтів через лексеми-маркери «увага», «шок», «сенсація», «важлива інформація», «дуже важливо» тощо. У такого роду повідомленнях або взагалі відсутні посилання на джерела їхньої появи, або містяться посилання на власний «ексклюзив від друзів, родичів у прокуратурі, поліції, «джерело у вищих колах» тощо. Основна мета фейкових новин – сіяти паніку, нагнітати та залякувати. Такі тексти зазвичай мають нетипову форму, істеричний та емоційний тон висловлення. Тому слід повсякчас пам'ятати про «інформаційну гігієну» та перш ніж поширити будь-яку інформацію в соціальних мережах чи переслати її у приватних повідомленнях, варто замислитися і спробувати зрозуміти, чого ми цим досягнемо [30].

Таким чином, маніпуляція громадською думкою означає непряме, приховане застосування психологічних та комунікаційних технік і технологій з метою зміни думок, переконань або поведінки людини чи певної групи людей без їхньої свідомої згоди. Зазвичай маніпуляція апелює до емоцій, сталих стереотипних упереджень та несвідомих реакцій, на відміну від переконання, яке спирається на логіку та аргументацію. Маніпуляції використовуються для досягнення політичних (формування «свого» електорату для претендента на політичних перегонах), економічних (підштовхування споживачів обирати певні товари / послуги, формуючи лояльність до запропонованого бренду) та/або соціальних цілей (зміни суспільних норм і цінностей, насадження нових ідеологій). До маніпуляцій часто звертаються під час конфліктів, у тому числі воєнних дій, з метою поширення дезінформації, деморалізації супротивника та мобілізації власного населення.

Висновки. Проведений історико-порівняльний аналіз маніпулятивних технологій показав, що у XXI ст. вони значно вдосконалилися і перетворили-

ся на ефективний владний інструмент, негативними наслідками неконтрольованого використання якого можуть стати розкол суспільства на полярні за ідеологією протиборчі групи, втрата довіри до інститутів влади, медіа й експертів, занепад демократії внаслідок боротьби не за свідоме волевиявлення громадян, а за «сліпе підкорення» населення нав'язуваній волі маніпулятора та відчуття постійного психологічного дискомфорту тощо.

В умовах повномасштабної російсько-української війни, яка має всі ознаки гібридності, проблема розбудови дієвої системи підвищення рівня медіаграмотності населення набуває особливого значення, бо вміння бути критично мислячою людиною, здатною не розгубитися в потоці фейкових новин, спростовувати ворожі маніпуляції та ефективно їм протистояти, стає не перспективним, а невідкладним завданням, вирішення якого стає однією з важливих умов збереження української державності. При цьому здійснення послідовної державної підтримки незалежних медіа сприятиме розвитку неупередженої журналістики з працюючими правовими механізмами, що допоможуть контролювати і гальмувати процес поширення в суспільстві дезінформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Короход Я. Д. Соціально-політичні маніпуляції особистістю. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 48. С. 268–275. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/baf8eac3-30d4-4346-87ac-6e242648d5b7/> (дата звернення: 05.07.2025).
2. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2007. 448 с.
3. Сугестивні технології маніпулятивного впливу / Петрик В. М., Присяжнюк М. М., Компанцева Л. Ф. та ін. Київ : ВПІОЛ, 2011. 248 с.
4. Лебон Г. Психологія мас. Київ : Андронум, 2021. 138 с.
5. Лебон Г. Психологія натовпу. Київ : Арії, 2024. 138 с.
6. Фройд З. Психологія спільнот і аналіз людського «Я». Київ : Андронум, 2025. 90 с.
7. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Кн. клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2024. 288 с.
8. Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла. Київ : Дух і Літера, 2021. 376 с.
9. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2020. 160 с.
10. Бойко О. Д. Чутка як інструмент політичного маніпулювання. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2011. Вип. 22. С. 238–248. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/26863> (дата звернення: 05.08.2025).

11. Мазеньяк Р. О. Політичне маніпулювання: теоретико-методологічний аналіз поняття. *Політикус*. 2021. Вип. 5. С. 48–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/polit_2021_5_10 (дата звернення: 18.09.2025).
12. Грицюта Н. М. Етика рекламної діяльності. Київ : Ін-т журналістики ; Харків : Оберіг, 2008. 256 с.
13. Бернейз Е. Пропаганда. Київ : Вид. дім «Сварог», 2023. 128 с.
14. Гаврилечко Ю. Маніпуляції громадською думкою: чому працюють та як уникнути. *Центр громадської аналітики «ВЕЖА»*, 2023. 8 листоп. URL: <https://vezha.com.ua/zmi/manipulyacziyi-gromadskoyu-dumkoju-chomu-praczuuyut-ta-yak-unyknuty>(дата звернення: 05.08.2025).
15. Єфтені Н. М. Політичне маніпулювання: особливості застосування. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 234–241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_56_31 (дата звернення: 05.09.2025).
16. Шевчук О. В. Політична маніпуляція: поняття, концепції, механізм реалізації. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. 2021. Вип. 68. С. 83–89. doi: <https://doi.org/10.32837/app.v0i68.1290> (дата звернення: 17.08.2025).
17. Нагорний А. І. Сучасні методики маніпулювання суспільно-масовою свідомістю та їх застосування в політичних технологіях. *Український соціум*. 2008. №4 (27). С. 167–184. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.167>.
18. Корольчук В. В. Маніпуляція з кримінологічної точки зору як один із засобів учинення злочинів. *Юридична психологія та педагогіка*. 2013. Вип. 1. С. 1.
19. Гуменюк О. Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. Вип. 5. С. 23–24.
20. Diana L., Bredbery J. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford : Oxford University Press, 2020. 1820 p.
21. Diana L., Bredbery J. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 2490 p.
22. Стасюк Т. Д. Технології мовного впливу як компонент сучасної комунікації. *Українська правда*. 2010. № 1. С. 82–87.
23. Шейнов В. Приховане управління людиною. Київ, 2023. 204 с.
24. Шполянська К. Правда про знамениту фразу «іду на Ви!»: що насправді мав на увазі князь Святослав Хоробрий. *Telegraf*. 2024, 11 груд. URL: <http://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-12-11/5889802-pravda-pro-znamenitu-frazu-idu-na-vi-shcho-naspravdi-mav-na-uvazi-knyaz-svyatoslav-khorobriy> (дата звернення: 11.09.2025).
25. Макіавеллі Н. Державець. Київ : Андронум, 2020. 88 с.
26. Ортега-і-Гассет Х. Повстання мас. Б. м. : Marcobook, 2025. 136 с.
27. Lasswell H. D. Propaganda Technique In World War I. MIT Press, 1971. 268 p.
28. Франке Г. Маніпульована людина. *Брокгауз*. 1964. 454 с.
29. Шульська Н. М., Возняк О. О. Фейкові новини як елемент інформаційної війни. *Modern research in world science: proceedings of the 2nd International scientific and practical conference: процедури 2-ї міжнар. наук.-практ. конф. SPC*

“Sci-conf.com.ua”. Львів, 2022. С. 1015–1021. URL: <https://sci-conf.com.ua/i-mezhdunarodnaya-nauchnoprakticheskaya-konferentsiya-modern-research-in-world-science-15-17-maya-2022-goda-lvov-ukrainaarhiv/> (дата звернення: 12.07.2025).

30. Горбачова А. О. Обережно Deepfake: як сучасні технології провокують політичні скандали. *Інформаційне агентство ЮНІАН*. 2022. 11 січ. URL: <https://www.unian.ua/society/oberezhno-deepfake-yak-suchasni-tehnologiji-provokuyut-politichni-skandali-novini-ukrajini-11667661.htm> (дата звернення: 19.09.2025).

REFERENCES

1. Korokhod, Ya. D. (2013). Sotsialno-politychni manipuliatsiiosobystistiu. *Aktualniproblemy polityky – Current political problems*, 48, 268–275. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/baf8eac3-30d4-4346-87ac-6e242648d5b7> [in Ukrainian].
2. Moskalenko, V. V. (2007). Psykholohiia sotsialnoho vplyvu: navch. posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
3. Suhstytyni tekhnolohii manipulyativnoho vplyvu / Petryk, V. M., Prysiazhniuk, M. M., Kompantseva, L. F., Skulysh, Ye. D., Boiko, O. D., Ostroukhov, V. V. (2011). Kyiv: ZAT VIPOL [in Ukrainian].
4. Lebon, H. (2021). Psykholohiia mas. Kyiv: Andronum [in Ukrainian].
5. Lebon, H. (2024). Psykholohiia natovpu. Kyiv: Arii [in Ukrainian].
6. Froid, Z. (2025). Psykholohiia spilnot i analiz liudskoho “Ja”. Kyiv: Andronum [in Ukrainian].
7. Fromm, E. (2024). Vtecha vid svobody. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
8. Arendt, Kh. (2021). Aikhman v Yerusalymi. Rozpovid pro banalnistzla. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
9. Frankl, V. (2020). Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Boiko, O. D. (2011). Chutka yak instrument politychnoho manipuliuvannia. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohypronei – Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it*, 22, 238–248. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/handle/123456789/26863> [in Ukrainian].
11. Mazniak, R. O. (2021). Politychne manipuliuvannia: teoretyko-metodolohichniy analiz poniattia. *Politykus*, 5, 48–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/polit_2021_5_10 [in Ukrainian].
12. Hrytsiuta, N. M. (2008). Etykareklamnoidiialnosti. Kyiv: In-t zhurnalistyky; Kharkiv: Oberih [in Ukrainian].
13. Berneiz, E. (2023). Propahanda. Kyiv: Vydavn. dim “Svaroh” [in Ukrainian].
14. Havrylechko, Yu. (2023). Manipuliatsii hromadskoiu dumkoiu: chomu pratsiuiut ta yak unyknyty. *Tsentr hromadskoi analityky VEZhA – Tsentr hromadskoi analityky “VEZhA”, 8 lyst*. URL: <https://vezha.com.ua/zmi/manipulyacziyi-gromadskoyu-dumkoyu-chomu-praczyuyut-ta-yak-ynyknyty> [in Ukrainian].

15. Yeftieni, N. M. (2015). Politychne manipuliuvannia: osoblyvosti zastosuvannia. *Aktualni problemy polityky – Current Issues in Politics*, 56, 234–241. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_56_31 [in Ukrainian].
16. Shevchuk O. V. (2021). Politychna manipuliatsiia: poniattia, kontseptsii, mekhanizm realizatsii. *Aktualni problemy polityky – Current Issues in Politics*, 68, 83–89. doi: <https://doi.org/10.32837/app.v0i68.1290> [in Ukrainian].
17. Nahornyi, A. I. (2008). Suchasni metodyky manipuliuvannia suspilno-masovoiu svidomistiu ta y ikh zastosuvannia v politychnykh tekhnolohiiakh. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4(27), 167–184. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2008.04.167> [in Ukrainian].
18. Korol'chuk, V. V. Manipulyatsiya z kryminolohichnoyi tochky zoru yak odyin iz zasobiv uchynennya zlochyniv. *Yurydychna psykholohiya ta pedahohika*. 2013. Vyp. 1. P. 1 [in Ukrainian].
19. Humenyuk, O. YE. Manipulyatsiya yak riznovyd psykholohichnoho vplyvu. *Praktychna psykholohiya ta sotsial'na robota*. 2003. Vyp. 5. P. 23–24 [in Ukrainian].
20. Diana, L., Bredbery, J. (2020). Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford: Oxford University Press.
21. Diana, L., Bredbery, J. (2013). Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Stasiuk, T. D. (2010). Tekhnolohiiimovnohovplyvuyakkomponentsuchasnoikomunikatsii. *Ukrainskapravda – Ukrainskapravda*, 1, 82–87 [in Ukrainian].
23. Sheynov V. Prykhovane upravlinnya lyudynoyu. Kyiv, 2023. 204 [in Ukrainian].
24. Shpolianska, K. (2024). Pravda pro znamenytu frazu “idu na Vy!”: shcho naispravdi mav na uvazi kniaz Sviatoslav Khorobryi. *Telegraf*, 11 grudnya. URL: <http://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-12-11/5889802-pravda-pro-znamenitu-frazu-idu-na-vi-shcho-naspravdi-mav-na-uvazi-knyaz-svyatoslav-khorobryi> [in Ukrainian].
25. Makiavelli, N. (2020). Derzhavets. Kyiv: Andronum [in Ukrainian].
26. Orteha-i-Hasset, Kh. (2025). Povstanni amas. Marcobook [in Ukrainian].
27. Lasswell, H. D. (1971). Propaganda Technique In World War I. MIT Press [in Ukrainian].
28. Franke H. (1964). Manipul'ovana lyudyna. *Brokhhauz*. 454 [in Ukrainian].
29. Shulska, N. M., Vozniak, O. O. (2022). Feikovi novyny yak element informatsiinoiivny. *Modern research in world science: proceedings of the 2nd International scientific and practical conference*. Lviv, 1015–1021. URL: <https://sci-conf.com.ua/ii-mezhdunarodnaya-nauchnoprakticheskaya-konferentsiya-modern-research-in-world-science-15-17-maya-2022-goda-lvov-ukrainaarhiv> [in Ukrainian].
30. Horbachova, A. O. (2022). Oberezhno Deepfake: yak suchasni tekhnolohii provokuiut politychni skandaly. *Informatsii neahentstvo YuNIAN*, 11 sichnia. URL: <https://www.unian.ua/society/oberezhno-deepfake-yak-suchasni-tehnologiji-provokuyut-politichni-skandali-novini-ukrajini-11667661.htm> [in Ukrainian].

Anikina Nataliya Borysivna, Applicant of the third level of higher education
in the specialty 052 “Political Science”, G. S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University, Ukraine

MANIPULATIVE TECHNOLOGIES IN THE HISTORY OF MODERN SOCIETY: DEFINITION, CONTENT AND FEATURES OF APPLICATION

The article considers the concept of «manipulation» from the point of view of various scientific approaches in the context of the historical development of society. Various methods of political manipulation (within its connection with propaganda as social and political phenomenon) and the directions of its influence on society are investigated, both in peacetime and during wartime, from its origins to the present.

Keywords: manipulation, propaganda, political manipulation, influence on public opinion, technologies of influence.

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342264>

РЕЦЕНЗІЯ

НА КОЛЕКТИВНУ МОНОГРАФІЮ «СУСПІЛЬСТВО, ЛЮДИНА, ПРАВО: СУЧАСНИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ / О. П. АНДРУЩЕНКО, О. Г. ДАНИЛЬЯН, О. П. ДЗЬОБАНЬ ТА ІН. ; ЗА РЕД. О. Г. ДАНИЛЬЯНА. ХАРКІВ : ПРАВО, 2025. 328 С.»

Колективна монографія «Суспільство, людина, право: сучасний соціокультурний контекст», підготовлена за редакцією професора О. Г. Данильяна, є вагомим науковим доробком, присвяченим осмисленню трансформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві у ХХІ ст. Актуальність тематики зумовлена глобальними викликами, серед яких особливе місце займає широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України. Ці події радикально змінили соціально-політичний, правовий і гуманітарний ландшафт країни, загострили питання національної безпеки, прав людини, державного суверенітету й правової культури.

Монографія вирізняється комплексним і міждисциплінарним підходом до вивчення сучасних соціально-філософських і філософсько-правових проблем. У ній гармонійно поєднано аналіз теоретичних основ функціонування права, держави й громадянського суспільства в умовах глобалізації з практичним виміром – розглядом конкретних викликів, з якими стикається Україна в період війни та післявоєнного відновлення.

Структурно монографія складається з трьох частин, що логічно розкривають основні аспекти досліджуваної тематики. Першу частину, «Культурно-ціннісний континуум сучасного суспільства», присвячено осмисленню змін у сфері інформаційної культури України в контексті війни та цифровізації. Автори ґрунтовно аналізують виклики інформаційної безпеки, особливості кіберсуверенітету та проблематику захисту інформаційних прав громадян в умовах гібридної агресії. Особливу увагу приділено трансформаціям правової культури і новим формам правових відносин у цифровому середовищі. Авторський колектив демонструє глибоке розуміння сучасних тенденцій,

що визначають вектори розвитку українського суспільства в умовах цифрової революції.

У другій частині, «Антропологічний та соціальний контекст сучасних проблем війни і миру», аналізується специфіка соціальних змін, викликаних війною, а також антропологічні аспекти осмислення миру. Питання філософії миру, прав людини в умовах війни, соціальної солідарності, феномену жертви в сучасній культурі розглядаються в контексті нових викликів, що постали перед українським суспільством у період воєнних дій. Цей розділ відзначається глибоким гуманістичним підходом, прагненням до формування ціннісних орієнтирів, необхідних для консолідації нації та відновлення суспільства в післявоєнний період.

Третя частина, «Філософсько-правові проблеми розвитку віртуального простору», зосереджується на викликах, пов'язаних із розвитком штучного інтелекту, робототехніки, кібервлади й кібербезпеки. Автори аналізують етичні, правові та філософські аспекти взаємодії особистості з віртуальним простором, проблематику правового регулювання діяльності автономних систем і новітніх технологій у сфері захисту прав людини. Цей розділ є надзвичайно актуальним з огляду на стрімкий розвиток ІКТ та зростання загроз у сфері цифрової безпеки.

Монографія має високу наукову новизну, зумовлену унікальністю тематики й сучасним підходом до аналізу складних соціальних і правових явищ. Автори вперше в українській філософсько-правовій думці на такому рівні комплексно розглядають вплив війни на правову свідомість, культуру й правове регулювання суспільних відносин.

Серед особливо цінних наукових досягнень монографії варто відзначити: розроблення концепції правової культури як чинника національної безпеки в умовах гібридної війни; осмислення філософії миру в контексті поствоєнної реконструкції українського суспільства; аналіз проблеми кіберсуверенітету і правового регулювання віртуального простору, зокрема штучного інтелекту й автономних систем.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її висновки й рекомендації можуть бути використані при розробленні стратегій державної політики у сфері правової, інформаційної та національної безпеки, при формуванні правового й політичного мислення студентів юридичних і гуманітарних факультетів, а також у діяльності органів державного управління й місцевого самоврядування.

Текст монографії написано науковою і водночас доступною й зрозумілою мовою, що сприяє легкому сприйняттю складних філософських і правових

понять. Робота має чітку структуру, логічну послідовність викладу, що дозволяє читачу зручно орієнтуватися в матеріалі.

Монографія супроводжується значним науковим апаратом, включаючи актуальні джерела української та зарубіжної літератури, що свідчить про глибоке знання предмета дослідження авторами.

Колективна монографія «Суспільство, людина, право: сучасний соціокультурний контекст» є вагомим внеском у розвиток сучасної соціальної філософії та філософії права в Україні. Робота відзначається високим рівнем теоретичної глибини, актуальністю тематики й практичною значущістю. Вона може бути широко використана в навчальному процесі, наукових дослідженнях і практичній діяльності у сфері державного управління та захисту прав людини.

С. Г. Серьогіна – доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, член-кореспондент НАПрН України

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АНИКІНА <i>Наталя Борисівна</i>	231
АРТЕМЧУК <i>Олександр Федорович</i>	215
БУЛІЧ <i>Артем Ігорович</i>	30
ВОРОНЯНСЬКИЙ <i>Олександр Володимирович</i>	200
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	8
ДЕНИСЕНКО <i>Ірина Дмитрівна</i>	200
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	30
ЖЕНЖЕРА <i>Сергій Володимирович</i>	186
ІЗУЇТА <i>Петро Олександрович</i>	186
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	8
КЛИМЕНКО <i>Михайло Анатолійович</i>	45
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	147
КРИЖАНОВСЬКА <i>Тетяна Олександрівна</i>	89

КУЦЕПАЛ <i>Світлана Вікторівна</i>	69
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	147
РУДЕНКО <i>Тамара Петрівна</i>	131
ТКАЧЕНКО <i>Олександр Володимирович</i>	174
ТРИНЯК <i>Майя Вікторівна</i>	78
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	100
УШНО <i>Ірина Михайлівна</i>	117
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	58
ЧОРНА <i>Лідія Валеріївна</i>	45

НАШІ АВТОРИ

АНИКІНА Харківський національний педагогічний університет
Наталя Борисівна імені Г. С. Сковороди, здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія»

АРТЕМЧУК Приватний вищий навчальний заклад «Європейський
Олександр Федорович університет», аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

БУЛІЧ Національний юридичний університет імені Ярослава
Артем Ігорович Мудрого, аспірант кафедри філософії

ВОРОНЯНСЬКИЙ Державний біотехнологічний університет, кандидат
Олександр Володимирович історичних наук, професор, професор кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін

ДАНИЛЬЯН Національний юридичний університет імені Ярослава
Олег Геннадійович Мудрого, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії

ДЕНИСЕНКО Харківський національний педагогічний університет
Ірина Дмитрівна імені Г. С. Сковороди, доктор філософських наук, професор, декан факультету соціально-гуманітарних наук і соціальних технологій

ДЗЬОБАНЬ Національний юридичний університет імені Ярослава
Олександр Петрович Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії

ЖЕНЖЕРА Інститут права та суспільних відносин, Відкритий
Сергій Володимирович міжнародний університет розвитку людини «Україна», кандидат філософських наук, доцент кафедри міжнародних відносин та політичного консалтингу

ІЗУЇТА Інститут права та суспільних відносин, Відкритий
Петро Олександрович міжнародний університет розвитку людини «Україна», кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін

КАЛИНОВСЬКИЙ Національний юридичний університет імені Ярослава
Юрій Юрійович Мудрого, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії

КЛИМЕНКО Національний університет «Одеська
Михайло Анатолійович політехніка», аспірант кафедри культурології та філософії культури

- КОВАЛЕНКО** Національний юридичний університет імені
Інна Ігорівна Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
- КРИЖАНОВСЬКА** Національний університет «Одеська юридична
Тетяна Олександрівна академія», кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії
- КУЦЕПАЛ** Полтавський юридичний інститут
Світлана Вікторівна Національного юридичного університету імені
Ярослава Мудрого, доктор філософських наук,
професор, професор кафедри теоретико-
правових дисциплін
- МЕЛЯКОВА** Національний юридичний університет імені
Юлія Василівна Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
- РУДЕНКО** Національний технічний університет України
Тамара Петрівна «Київський політехнічний інститут імені Ігоря
Сікорського», кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
- ТКАЧЕНКО** Харківський національний педагогічний
Олександр Володимирович університет імені Г. С. Сковороди, аспірант
кафедри філософії
- ТРИНЯК** Харківський національний педагогічний
Майя Вікторівна університет імені Г. С. Сковороди, доктор
філософських наук, професор кафедри філософії
імені проф. М. Д. Култаєвої
- ТРОФИМЕНКО** Національний юридичний університет імені
Володимир Анатолійович Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри філософії
- УШНО** Національний аерокосмічний університет
Ірина Михайлівна ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», кандидат
філософських наук, доцент кафедри філософії
та суспільних наук
- ФІНІН** Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-
Георгій Іванович педагогічна академія» Харківської обласної ради,
доктор філософських наук, професор, професор
кафедри історії, археології та гуманітарних наук
- ЧОРНА** Національний університет «Одеська
Лідія Валеріївна політехніка», доктор філософських наук,
доцент, професор кафедри інформаційної
діяльності та медіакомунікацій

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

- **електронний варіант статті**, надісланий на електронну адресу редколегії (e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net);
- **довідку про автора (-ів)** (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID iD, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;
- **рецензію** кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або **витяг із протоколу** засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;
- **ліцензійну згоду** автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);
- **квитанцію** (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID iD (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);
- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);
- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);
- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

— далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з ключовими словами (5–7) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний показник місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 № 40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnyk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтори) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID iD: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzoban O., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзюбань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. № 2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzoban O., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O.P. (2018). Temporalna skladova u prostорово-часовому kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Olexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Assistant Professor, Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03771

Підписано до друку 14.11.2025. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 21. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 100 пр.

Адреса редакції:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 757-72-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017